

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

**Науковий вісник
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету**

Збірник наукових праць

Випуск

30

*На пошану доктора історичних наук, професора,
завідувача кафедри всесвітньої історії,
ректора Ізмаїльського державного гуманітарного університету
Олександра Михайловича Лебеденка
з нагоди його 60-річчя*

Ізмаїл – 2011

Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Історичні науки

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

“Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету” є періодичним виданням, публікації в якому визнаються при захисті дисертаційних робіт з історії, педагогіки та філології (постанова президії ВАК України від 12.06.2002 р. №1-05/6).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Леbedенко Олександр Михайлович – доктор історичних наук, професор, головний редактор
Тичина Анатолій Костянтинович – доктор історичних наук, професор, заст. головного редактора
Савоськіна Тетяна Олексіївна – кандидат філологічних наук, доцент, заст. головного редактора
Гриценко Павло Юхимович – доктор філологічних наук, професор
Кічук Надія Василівна – доктор педагогічних наук, професор
Кічук Ярослав Валерійович – доктор педагогічних наук, професор
Князян Маріанна Олексіївна – доктор педагогічних наук, професор
Леbedенко Наталія Петрівна – доктор філологічних наук, професор
Мусій Валентина Борисівна – доктор філологічних наук, професор
Стеріополо Олена Іванівна – доктор філологічних наук, професор
Циганенко Лілія Федорівна – доктор історичних наук, професор, відповідальний за випуск
Тадіян Стела Іванівна – кандидат педагогічних наук, професор
Буткова Галина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент
Глушук Світлана Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент
Зарудняк Олександр Андрійович – кандидат філологічних наук, доцент
Колесникова Лідія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент
Райбедюк Галина Богданівна – кандидат філологічних наук, доцент
Циганок Ірина Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент, відповідальний секретар

Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Історичні науки: Збірник наукових праць. – Ізмаїл, 2011. – Вип. 30. – 216 с.

Затверджено до друку вченою радою Ізмаїльського державного гуманітарного університету (протокол № 5 від 24.03.2011 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію **ОД №986** від 07. 12. 2004 р.

© Ізмаїльський державний
гуманітарний університет, 2011

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

МУСУЛЬМАНИ В ІЗМАЇЛІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1806-1812 рр.

О.А.Бачинська

(доктор історичних наук, професор,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)

Стаття посвячена изучению процесса переселения на территорию современного Украинского Придунавья мусульманского населения, которое оставило места своего проживания (в частности город Измаил) во время русско-турецкой войны 1806-1812 гг. Исследуются особенности миграционных путей этого населения, состав семей, ономастикон.

In the article there is examined the process of migration on territory of the modern Ukrainian Pridounav'ya moslems population which left the places of the residence (in particular the town Ismail) because of Russian-Turkish war 1806-1812. The attention is paid to the features of migratory ways of this population, economic occupations, staff of families, onomastic.

Унаслідок російсько-турецької війни 1806-1812 рр. кордон між Російською й Османською імперіями був установлений по р. Дунай, і ми спостерігаємо міграційні процеси в Буджаку і на сусідніх територіях. Це зрозуміло, адже під час воєнних дій населення мало насамперед зберегти життя, а після цього поставало питання про подальше проживання і становище в рамках політики нової держави – Російської. Особлива складність була у “турків”, які проживали у фортецях Ізмаїл, Кілія, Акерман, Бендери. Після приходу російської армії у фортеці більшість мусульманських родин, як відомо, переселялися в інші райони Османської імперії. Незначна частина “магометанського населення” залишалась як колоністи або полонені, розвиваючи торгівлю півдня України. Однак за окремими даними і вони в будь-який момент намагалися полишити російські території з різних причин (1, арк.52).

Історія формування, існування мусульманських міських громад на території півдня України і Буджака в період кінця XVIII – XIX ст. обмежена статистичними та довідковими статтями (2). З одного боку, тому, що наявні джерела періоду турецького панування надзвичайно різноманітні, з іншого – російські джерела, які значною мірою використовуються в науці, присвячені проблемам більш пізнього часу (дані, наведені в монографії: 3 по Акерману й інших містах Південної Бессарабії, стосуються більш пізнього часу; те ж стосується: 4; 5; 6 та ін.).

На жаль, стан документів не дає можливості провести дослідження завжди повно. Певний відсоток мусульманського населення одними з перших зафіксували у місті-фортеці Бендерах. За даними на травень 1807 р., у місті нараховувалося 369 господарів з власними будинками, орієнтовно 1845 осіб, з яких 9,4% склали “татари” (7, арк. 10).

Перші більш-менш вичерпні російські переписи чисельності та складу населення інших міст – Акермана і Кілії – припадають на літо-осінь 1808 р., і як це не дивно, але “турків” або “татар” не фіксують (8).

На відміну від вищезазначених фортець найбільш повну інформацію про “корінних” жителів та переселенців можна дізнатися зі списків міста-фортеці Ізмаїл. Склад населення, показаний у нижченаведених документах, дає змогу визначити час, темпи та

шляхи заселення не лише Ізмаїла, але й усього навколишнього регіону. Вони уточнюють місця походження, міграції, демографію мусульманських родин, зовнішні прикмети господарів. Ономастикон чудово ілюструють прізвища й імена, записані російським чиновником за усними свідченнями й тогочасною вимовою жителів, а не за стандартами російської мови. У такий спосіб було зафіксовано як саме вони себе іменували. Крім того, запропонований матеріал дає можливість відзначити досить цікавий момент повернення жителів-турків у місто-фортецю Ізмаїл під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр.

Документальні матеріали, що ілюструють згадані аспекти, являють собою формулярні списки жителів фортеці та міста Ізмаїл, складені протягом 1810–1811 рр. російською поліцією (9). Це списки тих, хто був мешканцем міста або претендував ним стати внаслідок заклику до поселення ізмаїльським градоначальником генерал-лейтенантом С.О.Тучковим. Все це населення отримувало дозвіл оселятися в місті-фортеці з формулюванням “під нагляд поліції”. Перехід тих, хто бажав оселитися в Ізмаїлі, розпочався 22 жовтня 1809 р. (до вересня 1809 р. фортеця знаходилася в облозі) й уже з листопада 1809 р. до серпня 1812 р. на поселення в Ізмаїлі претендувало близько 2456 осіб чоловічої статі, 1967 осіб жіночої статі та 124 родини (в останніх склад не визначили). Зауважимо, що як окремі одиниці у формулярних списках могли фігурувати і родини, й одинаки обох статей.

З усіх записаних на поселення близько 10% при опитуванні показали, що проживали в Ізмаїлі “здавна” та з початком війни втекли, інші вважалися такими, що прийшли на поселення до Ізмаїла вперше, тобто були “сторонніми”.

За документами можна визначити склад населення у 1338 формулярних списках із 1420 так, як він записаний у документі, а саме: 34% – “малоросіяни” (від загальної кількості), 34% – “молдовани”, 10,3% – “турки”, 5,5% – “некрасівці” (некрасівці – донські козаки-старообрядці, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавина і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань, у 40–70-х роках XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду вони почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х роках їхня кількість збільшується і вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах), 4,5% – “великоросіяни”, 4,3% – “пилипони” (російське, переважно селянсько-старообрядницьке населення, в придунайському регіоні назване липованським, або пилипонським), 4,2% – “вірмени”, 2,7% – “болгари”, 1,3% – “євреї”, 0,5% – “греки”, “цигани” (болгари, греки та цигани представлені незначними громадами через втрату частини справи, де зазначались їх дані (10)) та “поляки” (тут і далі всі підрахунки авторські). Найбільш імовірно, що в документах під терміном “турки” могли записувати не лише етнічне турецьке населення, а мусульман узагалі.

З 140 формулярних списків мусульманського населення – повні родини склали 96, вдівці і вдови – 29, неодружені хлопці і “дівка сирота” – 15. Складні родини становили – 48 (34,3%), характерною рисою для них була наявність одружених братів і синів, неодружених братів і сестер шлюбного віку або матерів. У двох родинах, наприклад, спостерігаємо ще запис про одруженого і неодруженого “шурина його (господаря) дружини”. Цікавим, і в той же час не зовсім зрозумілим, є наступний випадок. У родині Ібіша Бербери 60 років, крім “жены его” Нефізе 20 років, двох синів Єміна 10 років і Лавтіва (вірно – Латів) 1,5 року, трьох дочок від 7 до 4 років, зазначена ще “родная его женщина” Фадіма 70 років. Припущення про те, хто є Фадіма, можуть бути різними. Матері або сестри у попередніх і наступних формулярах зазначалися дуже чітко, тому вона могла бути іншою родичкою: другою дружиною або дружиною померлого родича (11). Записи в деяких інших формулярах також наводять на думку про наявність у одного господаря кількох дружин. У складних родинах, як правило, дружини синів

господаря записувалися відразу після своїх чоловіків, але є родини без визначення, чия саме була ще одна дружина – господаря чи сина. Так, Аліль Абдула 50 років, дружина Айше 40 років, син Ібраам (Ібраїм?) 25 років, Агамет 8 років, мати 60 років, дружина Фатьма 25 років, дочка Фад 11 років (12). Водночас в інших випадках зафіксовано наступне: Агмет 50 років, дружина Ава, син Мустафа 14 років, дочка Фадме 7 років, син Міомет 30 років, дружина Аше 20 років, син Амін 13 років (13).

Важливим моментом є наявність у родинах неодружених синів і дочок шлюбного віку від 12 до 35 років. Різниця між шлюбними партнерами в середньому від 5 до 9 років – 34,7% і від 10 до 15 років – 42%. Найбільший розрив між шлюбними партнерами – 40 років (у родині згаданого вище Ібіша Бербери). Наймолодшою парою було подружжя Смаїла 20 років й Імне 15 років з сином Асманом одного року, дочкою Імне двох років та з записаною з ними другою дружиною або сестрою чоловіка Афізе 12 років (14, арк. 35 зв.-51). Найстаршою парою можна вважати подружжя з Ізмаїла Селі Кірак Лукчі 95 років і Мірям 90 років (15).

У 140 формулярних списках нараховується 264 (48,2%) осіб чоловічої та 284 (51,8%) жіночої статі. Населення мало певний репродуктивний потенціал: 15-20 років – 17%, 21-30 років – 16,2%, 31-40 років – 15,3%, активна у соціально-господарському плані група від 21-50 років становила 41%.

Ті родини, які переселялись до Ізмаїла “вперше”, здебільшого проживали раніше у містах-фортецях правого берега Дунаю, зокрема, Руцук (60 родин), Бабадаг (13), Римник (11), Браїла (2), Сілістра (1), Гірсово (1) та інших населених пунктах (31) і протягом березня-червня 1811 р. вирішили перейти на поселення до Ізмаїла, причому в червні переселялися лише турецькі вдови з Руцука. Цікаво, що п’ять родин з-за Дунаю виявили бажання надалі переселитися в Крим.

Дві родини з м. Фокшани та с. Гасан-Аспаге перейшли жити в Ізмаїл близько 1806 р., а родина Меомета Дікіджі з м. [Терабузаїне] – близько 1796 р. Частина населення мала постійне проживання в Ізмаїлі (12,5%), а з появою в Ізмаїлі паші Пеглевана (Ібрагім Пеглеван (Пегліван, Пехліван – від *peglevan*, що з тур. означає “борець”, його ж називали “сміливець”), двобунчужний паша, ізмаїльський паша на початку XIX ст.) або російської армії перейшла за Дунай і протягом березня 1811 р. поверталася назад. Зокрема, Ахмед Мустафа, 35 років, переходив на поселення в Ізмаїл разом з дружиною, дітьми та матір’ю з фортеці Бабадаг, мав “смугляве обличчя, світлорусяве волосся, очі сірі, ніс продовгуватий, ріст середній, голив бороду”; неодружений Брегам Керимли також був з цієї ж фортеці; Асан Бойрактар, 60 років, та [Юля] Бойрактар, 30 років, з родинами проживали в Ізмаїлі здавна, а після взяття фортеці російською армією вийшли за Дунай у фортецю Руцук (16).

Визначити соціальний склад турецького населення практично неможливо, адже на відміну від інших етнічних груп вони не вказали ані свій статус, ані професію. Лише деяка опосередкована інформація свідчить про майнове положення родини або професію господаря. Так, ізмаїльський житель Гасан Первазги з родиною утримували двох служників – Устима, 25 років, й Агмета, 20 років (17). Ономастикон дає можливість припустити, який був характер діяльності окремих осіб. Наприклад, жителі Руцука у записах мали дані, котрі вказували на професійну ознаку: Ібіша Бербер (тур. “бербер” – перукар), [Ібіт] Сапожник, Омер Башмачник, Меміш Бойрактар (тур. “байрактар” – прапороносець) з братами Аметом, Меометом і Османом, Дервіш Ширульник (тур. “дервіш” – той, хто виготовляв ляльок), Меомет і Мустафа Гальванджи (тур. “гальванджи” – кондитер), Меомет Баликчі (тур. “баликчі” – рибалка). Відтак можна припустити, що чиновник, який фіксував дані про жителів, не зовсім розумів, що саме він записував, і тому як прізвища були засвідчені ремісничі спеціальності.

Інколи записані дані могли вказувати на територіальне походження осіб – Джелая Кримський, Ібрагім і Брегам Керимли (киримли – кримський), Магмет Смаїловський та ін. Ізмаїльський житель, записаний як Арнаут Асан, імовірно, міг бути просто мусульманином і не обов'язково “турецького походження” (18). В одному з випадків у списках визначалася етнічна належність дружини: у Абдули Усіна з с.Фокшани дружина записана як “Катерина з молдаван” з дочкою Марією (19). Зауважимо, що зазвичай тим, хто переходив до мусульманства з інших конфесій, давали імена Абдула, тому, можливо, чоловік Катерини міг бути і не етнічним турком.

Матеріали ономастикону, що збереглися у формулярних списках, свідчать про те, що ідентифікація переселенців мала подвійну систему – імена та прізвища. Серед прізвищ деякі були записані згідно з російською традицією – Османов, Сапожников. Особливості мали деякі записи, в яких господарі родин повідомляли ім'я свого батька, наприклад, “Суруджу оглу Ібраїм” (Ібраїм син Суруджі), “Суруджу оглу Меомет”, “Судію Олу Олі” та ін.

Зовнішність переселенців описувалася за особливими прикметами і досить загально, до того ж лише для господарів-чоловіків. Усього в документах описано прикмети 80 чоловіків. З них можна визначити, що обличчя мігрантів здебільшого було “смаглявим”, “чистим”, в інших – “рябувате”, “худорляве”, “біле”, “мале”, “сухувате”, “продовгувате”. Серед прикмет обличчя інколи зазначалися борода і вуса. Зросту переселенці були “немалого” і “середнього”.

Таким чином, у кінці XVIII – початку XIX ст. у Ізмаїлі проживало населення, що в російських документах іменувалось “турки”, хоча так могли називати мусульман узагалі. Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. це населення мало визначити своє подальше місце проживання, заклик російських чиновників до оселення у місті зумовив повернення не лише ізмаїльських “турків”, але й залучив мігрантів з фортець правого берега Дунаю. Наявні документи засвідчують родинний стан “мусульман” – жителів фортець, їх зовнішність та ономастикон.

1. Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 249, спр.519.
2. Тимченко В.М., Кухар-Онишко Н.О. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури півдня України та Криму // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XII; Терновка: Документи и материалы по истории (1792-1822 гг.) / Сост. Самаритаки Е.С., Уварова Е.А., Пригарин А.А., Станко В.Н. – Одесса, 2004. – Т.1.
3. Жуков В.И. Города Бессарабии. 1812 – 1861 гг. (Очерки социально-экономического развития). – Кишинев, 1964.
4. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившейся ... с 1822 по 1828 год. – Аккерман, 1899.
5. Статистическое описание Бессарабии или казенного Буджака. 1817 г. // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ. ІР.). – Ф. V (Одеське товариство історії та старожитностей), спр. 668.
6. Статистическое описание Бессарабии. 1828 – 1831 гг. Сост. И. Батьянов // НБУ. ІР. – Ф. V, спр. 669.
7. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 14209 (ф.МА – Головний штаб Молдавської (Дунайської) армії), оп. 165, зв. 32, спр. 41,ч.1.
8. РДВІА, ф. МА, оп. 165, з.31, спр.26; спр.26, ч.2.
9. Муніципальна установа “Ізмаїльський архів” (далі – МУ “ІА”), ф.514 (Ізмаїльське міське поліцейське управління. 1812 – 1856 рр.), оп.1, спр.3–4.
10. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.1.
11. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.3, арк.48 зв.
12. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.3, арк. 42 зв. (№67).
13. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 35-зв. - 51 (№63).
14. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 35-зв. – 51 (№ 51).

15. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 90 зв.- 99 (№22).
16. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 90 зв.- 92.
17. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 90 зв.- 92, №21.
18. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.4, арк. 90 зв.- 92, №8.
19. МУ “ІА”, ф.514, оп.1, спр.3, арк. 58 зв.-59 (№96).

ОСОБЕННОСТИ ПОЛОНИЗАЦИИ НА БЕЛОРУССКОМ ПОГРАНИЧЬЕ

Ю.А.Борисёнок

(кандидат исторических наук, доцент, Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова, главный редактор Российского исторического журнала «Родина»)

У статті аналізуються мемуари Олександра Шемеля з позиції їхньої достовірності як джерела характеристики особливостей полонізації на білоруському прикордонні.

The memoirs of Oleksandr Shemelya are analysed from the position of their authenticity as the source of the description of the polonization's features of the border line of Byelorussia in the article.

В начале XX в., в особенности после объявленных властями в 1905 г. послаблений в области веротерпимости, а также появления определённых признаков модернизации повседневного уклада жизни, сторонники тотальной полонизации и русификации белорусской этнической территории заметно активизировались (подробнее см.: 1). Однако до Первой мировой войны проблема так и осталась в русле жарких, но идейных споров, но никак не практической реализации жёстких и однозначных установок. С конца 1918 г., с возникновением спустя 123 года независимого польского государства, а в особенности с марта 1921 г., после подписания Рижского мира между II Речью Посполитой, РСФСР и УССР, к осуществлению подобных замыслов приступили лишь польские власти, несмотря на внешние различия между программами «национальной ассимиляции», по Р. Дмовскому, или «государственной ассимиляции», по Ю. Пилсудскому, в значительной степени транслировавшие не оправдавшие себя на практике установки национальной политики Российской империи трёх последних царствований. Советские же государственные структуры с весны 1923 г. ускоренно и результативно, в особенности в период до 1928 г., осуществляли прямо противоположный проект «коренизации», в условиях БССР получивший название «белорусизации» (конкретные примеры см.: 2; о характере и итогах «белорусизации» подробнее см.: 3, 76-82; 4, 94-101).

Практическим последствием «белорусизации» стало появление уже к концу 1930-х гг. крайне необходимого советской власти слоя молодых перспективных выдвиженцев из крестьян, получивших образование на родном языке и искренне преданных большевикам. Считается, что в межвоенной Польше аналогичную социальную группу так и не удалось сформировать. Несомненно, итог политики «государственного воспитания» во II Речи Посполитой не принёс ничего даже отдалённо похожего на возможность появления из жителей «восточных кресов» политических фигур уровня видных советских руководителей А.А. Громыко, К.Т. Мазурова, М.В. Зимянина или П.М. Машерова, но и у этого курса были свои результаты, впрочем, практически полностью перечёркнутые начавшейся Второй мировой войной. Именно об этом убедительно свидетельствуют мемуары Александра Шемеля «Воспоминания кресовяка военных лет. Верные, но забытые», увидевшие свет в Варшаве в 2004 г. в небольшом частном издательстве «Лосьграф» (5).

Перед нами чрезвычайно сложный с точки зрения достоверности источник. Если верить авторскому предисловию, этот текст написан с 1957 по 1966 годы, в нем имеются отсылки к 1968-му, но в реальности содержание существенно переработано Шемелем при участии дочери Малгожаты. Именно поэтому формулировки воспоминаний

приобрели совершенно невероятное даже в самых антисоветских сочинениях 1960-х гг. звучание, соответствуя настроениям части современных пожилых поляков, ностальгирующих по оставшимся в современных Беларуси, Украине и Литве родных местах – тех самых «восточных креслах», что так и не сумела ассимилировать и даже сколько-нибудь адекватно освоить межвоенная польская государственность. Отсюда и совершенно причудливое сочетание «правды и вымысла», свойственное этим неплохо написанным с литературной точки зрения мемуарам.

При этом как вполне достоверные места источника, так и широко представленные у Шемеля стереотипы и клише санационной и современной польской пропаганды весьма ценны для исследователей общественного сознания и позволяют скорректировать ряд принципиальных выводов недавних работ. В частности, в обстоятельной и объективной монографии В.И. Кривутя «Молодежная политика польских властей на территории Западной Беларуси» (2009) подчеркивается, что «политика «государственного воспитания» стала орудием полонизации национальных меньшинств. Фактически ставилась цель воспитать не просто достойного гражданина, а гражданина-поляка. Это привело к неудачам «государственного воспитания» на территории Западной Беларуси в отличие от непосредственно польских земель, где оно достигло значительных позитивных результатов» (6, 181). Повествование пристрастного мемуариста Шемеля при подробном анализе обнаруживает, что на фоне несомненной «неудачи» в целом по западнобелорусскому региону у молодежной политики, провозглашенной Пилсудским и детально разработанной его соратниками, министрами просвещения в последние годы его жизни С. Червиньским и Я. Енджеевичем, некоторые успехи все-таки наблюдались.

По крайней мере, выходец из бедной крестьянской семьи Александр Шемель, которому на момент исчезновения с карты Европы II Речи Посполитой было 16 лет, идеи «государственного воспитания» впитал на всю оставшуюся жизнь. Его биография на практике подтверждает вывод Кривутя о педагогических замыслах режима «санации»: «Это была вызванная жизненной необходимостью стройная и детально разработанная система. Ее положительными чертами были актуализация и связь с жизнью, воспитательный характер обучения. Она ставила перед собой цель воспитать у молодежи сильную волю, динамизм, дисциплинированность, лояльность, умение правильно оценивать реальность, способность к жертвенности и героизму» (6, 181). Кое-что из перечисленного выше у юного жителя гмины Плюсы на самом севере западнобелорусских земель межвоенные польские власти действительно сумели сформировать: дисциплинированность и лояльность точно, а заодно и смену этнической идентичности. Заметим попутно, что «умение правильно оценивать реальность» ни одна государственная политика, на наш взгляд, привить не в состоянии, и мемуары Шемеля тому яркое подтверждение. Сама же теория «государственного воспитания», как видим, имела немало общего с современной ей советской пионерско-комсомольской идеологией и была одновременно и ответом на давший реальный результат большевистский вызов, и беззастенчивым плагиатом со сталинских идейных конструкций.

Столь желанный пилсудчиками «новый человек» Шемель был, впрочем, продуктом не типичным и в чем-то тепличным, выращенным в таких условиях, где от польской власти обычному человеку и деться было некуда, даже посреди лесов и болот. Мемуарист появился на свет 24 марта 1923 г. в деревне Думаришки-6, ныне это Плюсский сельсовет Браславского района Республики Беларусь. С 1944 по 1954 г. это была территория Полоцкой обл. БССР, сознательно сконструированной сталинским руководством из территорий довоенной Советской Беларуси и части «кресов» II Речи Посполитой. Это не просто пограничная территория (не лишена смысла мысль о том, что вся Беларусь, и западная, и восточная, с конца XVIII в. и в XX в. включительно – это территория пограничья (подробнее см.: 7, 116-122)), это многогранное пограничье, тяготевшее на пространстве истории главным образом к

Полоцку и Вильно. С начала 1920-х гг. пространство разделилось государственными границами: всего в километре от родной деревни Шемеля отныне располагалась Латвия, немногим южнее была литовская граница, недалеко были и советские территории – чуть ближе БССР, чуть дальше РСФСР (Псковщина). Польская власть появилась здесь транзитом через «Срединную Литву» генерала Люциана Желиговского, в октябре 1920 г. якобы по собственной инициативе захватившего Вильно и Виленский край, в итоге так и не отошедшие к Литве (подробнее см.: 8).

Появившийся на свет уже при «польской власти» мальчик стал объектом интенсивного воздействия сразу нескольких польских государственных структур, одержимых воспитанием: государственной польской школы, Корпуса охраны пограничья, разместившегося в Думаришках-4 (маленьких деревень под этим названием всего семь) и ставшего, по мнению Шемеля, «форпостом просвещения и культуры» (5, 13), а также известных молодежных организаций – Стрелецкого союза (готовившего юное поколение к защите польской родины) и Союза сельской молодежи «Сев», проводившего в 1930-е гг. вместе со стрельцами и католическими молодежными организациями масштабную акцию «сельскохозяйственной подготовки» (6, 108-110). Альтернативных официальным структурам II Речи Посполитой влияний при формировании личности ребенка не замечалось: за границы не пускали (только в годы Второй мировой войны Шемель с матерью посетит родственников в ближних латвийских окрестностях), компартия Западной Беларуси в этих насыщенных пограничной стражей местах, похоже, активную работу вести не рисковала, хотя среди односельчан мемуарист с непременным возмущением находил сторонников советской власти (таков например, Васька Голуб – «темный московский фанатик» (5, 27)). Власть в лице пограничников была даже ближе, чем ближайший костел в Плюсах, до которого летом нужно было добираться 10 километров.

Примечательно, что свое прошлое до августа 1939 г. Шемель вспоминает крайне неохотно: его ранней биографии посвящены четыре страницы в предисловии и несколько вставок в основном тексте. Причина проста и понятна: жизнь семьи при независимой Польше была в точности такой, как ее описывали еще сталинские пропагандисты: «после Первой мировой войны было исключительно тяжело. Было голодно и холодно. Две старшие сестры умерли от скарлатины, старший брат перенес страшную болезнь – черную оспу, а я – английскую болезнь, или рахит. Вылечили меня солнце и одна бутылка рыбьего жира. Но я не вышел ростом и не мог похвастаться силой, которой обладали мои ровесники» (5, 14). Отметим романтичность повествования Шемеля: наверняка и голод в озерной и лесной Браславщине переносился несколько легче, а уж отчего посреди сплошных лесов было «холодно», дать внятного ответа невозможно.

Семья же и вправду была, мягко говоря, небогатой. Отец автора, Наполеон Шемель, был младшим из сыновей местного лесника Винцентия, служившего сорок лет и занимавшегося организацией охоты для окрестной элиты с графом Плятером во главе. Дед же Наполеона и прадед мемуариста, Петр Шемель, был человеком богатым: «В первой половине XIX века прибыл из Курляндии и в Думаришках купил около 80 га земли, на которой выстроил большой по деревенским меркам дом с настоящим полом и печной трубой» (5, 14). Большое потомство Петра и Винцентия привело к многочисленным разделам и обеднению семьи, а отцу нашего героя как младшему сыну выпала самая незавидная участь – упоминания «настоящего пола и печной трубы» из кирпича, по-видимому, не случайны, и семье Наполеона Шемеля, не исключено, приходилось какое-то время обходиться и без этого.

О своем социальном происхождении (в отличие от этнического) Александр Наполеонович упоминает глухо и сбивчиво – надо полагать, в семье перемешались потомки мелкой шляхты (и явно той, что после восстания 1830-1831 гг. десятилетиями, подобно предкам известного историка-полониста И.И. Костюшко, вынуждена была

доказывать свое дворянство, причем очень часто безуспешно (подробнее см.: 9, 11-21)) и местного крестьянства. Шемель столь же глухо упоминает и о весьма отдаленном родстве с самим Пилсудским – для романтика это, впрочем, вполне естественно.

Этничность же свою автор подчеркивает постоянно, к месту и не к месту, доказывая читателю, что он, процентов 80 его односельчан и окрестных жителей – поляки, самые настоящие поляки, самые лучшие из поляков. Сбивчивый текст предисловия убеждает нас в том, что в родных местах Шемеля помимо поляков-автохтонов обитали самые различные народы: евреи (автор, явно не читавший Сергея Довлатова, разделяет его удивление на предмет «евреев-крестьян, которых было много в гмине Плюсы» (5, 11), но к филосемитам точно не относится), русские старообрядцы (они не лучше евреев, Шемель их считал «московскими шовинистами, конокрадами, людьми плохими, коварными, темными и фанатично ненавидящими поляков» (5, 31)), литовцы, латыши (они «не относились к полякам враждебно, но немного нами помыкали» (5, 12); «в местечке Видзах жило немного татар, польский патриотизм которых не подлежал никаким сомнениям» (5, 12).

Нет здесь только одного народа – реальных автохтонов белорусов, язык белорусский либо его «разновидность» на селе присутствуют, а самих – нет. Есть нечто другое, удивительно созвучное с официальной идеологией «санации» по белорусской проблеме: «Люди рождались, жили и умирали в двуязычной среде... Двуязычное единство коренилось в каждом человеке и навязывание силой одного из этих языков встречало сопротивление» (5, 12). О сопротивлении насильственной полонизации, обычной для «восточных кресов», мемуарист не упоминает вовсе, а вот о своем недовольстве изучением белорусского языка в советской школе после сентября 1939 г. пишет неоднократно. Где-то, может, белорусы, и обитали, но «не в нашем районе». Впрочем, по-белорусски всё же говорили «на дружеских встречах», а вот на публичных увеселениях якобы уже по-польски. О том, что в школе говорить по-белорусски запрещалось, у Шемеля ни полслова. Зато громко о неудачах невесть откуда взявшихся белорусов: «Случались попытки пробуждения белорусского национального сознания, но они не имели успеха. Несколько ксендзов из монастыря отцов мариан в Друе старались внедрить в костел белорусский язык. Это встретило острое сопротивление властей. Трех ксендзов принудительно перевезли в Варшаву на Беляны, и это не сопровождалось сколько-нибудь значительным протестом со стороны населения. Деревенские бабы были разочарованы не акцией полиции, но инициативами ксендзов, которые «за советские рубли» пытаются бороться с польскостью этих земель» (5, 12).

В последнем случае мемуарист повторяет зады примитивной пропаганды польских властей, направленной на сельских жителей: авторитет ксендза в ту эпоху был все же выше авторитета полиции, а безбожная советская власть, насколько известно, до сих пор не уличена в финансовой поддержке белорусских католических энтузиастов в межвоенную эпоху – те были прямыми конкурентами западнобелорусских коммунистов в борьбе за крестьянские умы. Шемель здесь пишет заведомую неправду сознательно, врет идейно – и в это свое вранье верит, пытаясь доказать читателю, что по сей день, в XXI веке, во всех шести Думаришках живут самые настоящие поляки, хотя «забыли о них все – даже правительство возрожденной Речи Посполитой» (5, 16).

Надо полагать, что «польскость», несмотря на массовые послевоенные переселения в Польшу, в этих местах должна была сохраниться до сих пор, прежде всего на бытовом уровне. Но обнародованные данные переписи населения Беларуси 2009 г. содержат любопытные данные: поляков всего насчитывается 294 549 человек, но родным языком польский указало всего 15 854 из них и еще 1057 человек иных национальностей (данные официального сайта Белстата, см.: 10). Получается (при всех возможных статистических погрешностях), что современные белорусские поляки – это понятие в первую очередь

конфессиональное. То же свидетельствует о своих католических односельчанах другой современный мемуарист, почти ровесник Шемеля – Николай Дикевич (1924 г.р.) из деревни Дитрики под Лидой. Он вспоминает, что проблема «поляков» появилась у них не во II Речи Посполитой, а только с начала 1944 г. с появлением бойцов АК: «С появлением Армии Крайовой среди крестьян возникла подозрительность, враждебность. Католики стали поляками. В нашей местности их было значительно меньше, чем православных. Раньше католики и православные жили мирно, враждебности между ними не было» (11, 122). (Отметим, что Дикевич – мемуарист подчеркнуто независимый, критичный по отношению и к советской, и к постсоветской власти. Эти наблюдения, на наш взгляд, ближе к реальной действительности первой половины XX в.)

Но Александр Наполеонович Шемель, несмотря на бедность, малый рост и массу пристекающих отсюда комплексов, старается выдать себя за «первого парня на деревне», говорить от имени этнографически бесспорного, но безмолвствующего белорусского крестьянства. Известные основания для этого есть – мальчик был несомненно способным, учился с охотой и хорошо, запоем читал книги, неплохо рисовал. Были у него и способности к языкам – русский он освоил очень неплохо и после войны пытался со знанием его устроиться на Польское радио в Варшаве, «несуществующий» белорусский знал тоже: при описании 20 месяцев жизни «под советами» в 1939-1941 гг. находим антисоветскую частушку той поры, очень правильно воспроизведенную (в отличие от транскрипции русских текстов: автор явно выдает, какой из языков восточных славян ему родной):

Едзе Сталін на карове,
Варашылаў на быку.
Куды едзеш, чорт рагаты?
У Варшаву па муку (5, 78).

Из него легче и проще было вылепить того самого «гражданина-поляка», в котором с высокой трибуны нуждались Пилсудский, Червинский и Енджеевич. Как и в советской действительности, в приграничной польской полосе то, чего никак не могли дать растущему молодому человеку родители, дало государство. Известны и имена «комиссаров в пыльных шлемах», склонившихся над юным Шемелем – это была молодая учительница Мария Децовская из начальной школы в Думаришках, прибывшая «на дальнее пограничье» из «коренной Польши» с целью полонизации местной ребятни, а также поручик Бусякевич и сержант Юрчик из Корпуса охраны пограничья. О них мемуарист отзывается крайне тепло.

Формы и методы патриотического воспитания не содержали в себе ничего необычного, но были для глубинки вполне себе разнообразны. Школьное обучение начиналось с забавного стишка: «-Kto ty jesteś? –Polak mały», далее добрые пограничники давали пострелять и увлекали в Стрелецкий союз, в рамках «сельскохозяйственной подготовки» отправляли на специальные курсы (среди подготовленных там инструкторов был и брат Александра Юзеф), долгими зимними вечерами читались лекции не только на тему «Как растение развивается в почве». В 1929 г., по словам мемуариста, с участием молодежи из всех Думаришек поставили патриотическую пьесу из времен Тадеуша Костюшко «Сапожник Килиньский». А в 1937 г. деревенскую молодежь вдохновляли нобелевским лауреатом Генриком Сенкевичем – устраивая «суд» в виде диспута над его известным персонажем Янкой-музыкантом, не забывали вспомнить времена, в которых жил классик: «Говорили о восстаниях, о преследованиях униатов, о Муравьеве-Вешателе. Пролетали часы, а никто не хотел уходить домой. Такой вечер заканчивался пением: «Нужно с живыми идти вперед» (5, 13).

Учительница Децовская, несомненно, была человеком творческим, пограничники обладали очень ценным по тем временам сокровищем – большой библиотекой, которая к тому же каждый год менялась, перемещаясь от одной заставы к другой. В обычной, непограничной западнобелорусской деревне, где была лишь школа, наш герой вряд ли достиг бы таких высот патриотизма и ассимиляции. Юный Шемель, у семьи которого деньги на покупку книг отсутствовали напрочь, перечитал всё и был поощрен: «За наибольшее число прочитанных книг я получил в награду книгу с дарственной надписью командира заставы» (5, 14).

Итак, первый, в родной деревне, этап «государственного воспитания» для маленького Шемеля прошел более чем успешно. Он стал образцовым юным гражданином II Речи Посполитой, готов был и встать под ружье, и учиться дальше на благо отечества.

Мария Децовская выхлопотала для любимого ученика стипендию, благодаря которой он успешно закончил 5-й и 6-й класс школы в Плюсах, а в июне 1938 г. выдержал экзамены в единственную в округе гимназию в Браславе. 15-летний Шемель был настолько рад своему успеху, что за ночь отмахал 30 км от Браслава до родной деревни. Это чистая правда, а дальше та самая скороговорка и вранье: «Месячная плата за обучение составляла немного, только 27 злотых, но 100 злотых получаемой за целый год стипендии едва покрывало часть оплаты за учебу. Дирекция однако махнула на это рукой, и я учился бесплатно. Должен признаться, что никогда не чувствовал никакой дискриминации со стороны более богатых соучеников. Все мы были равны, ибо так нас воспитывала предвоенная школа. Подвозимая до школы на автомобиле княжна Мирская была у нас никем иным, кроме как подружкой Марыськой» (5, 14-15).

Романтическая картина классового мира в иных местах мемуаров предстает несколько мрачнее. Учиться и жить в 30 км от дома Александру было явно тяжело, и в этом плане приход советской власти в сентябре 1939 г. давал ему неплохой шанс, но в начале 1940-го старший брат забрал нашего героя из браславской школы, хотя новый директор Антонов и обещал ему материальную помощь (5, 61). Родителям требовались рабочие руки, денег на жизнь в новоявленном райцентре не было, и особых упреков в адрес советской власти за то, что та не дала ему получить образование, в тексте мы не находим, хотя Сталина и его режим Шемель задним числом костерит едва ли не на каждой странице. «Учеба в то время была моей наивысшей целью, к которой я стремился несколько лет и о которой я больше всего мечтал» (5, 61).

Мечты Александра Наполеоновича разбились о суровую реальность жизни – в романтическом остатке оказались воспитание уже несуществующего государства, внушенная им идеология, сочлененная с юношеской романтикой. Остались и внушенные санационной педагогикой дисциплинированность и лояльность: Шемель неплохо научился «колебаться вместе с генеральной линией». Продержись советская власть дольше отведенных ей перед войной 20 месяцев, наш герой наверняка бы попытался сделать карьеру как человек из низов и почти наверняка как белорус. Неплохо он чувствовал себя и при гитлеровцах, будучи канцеляристом в управе в Плюсах. Оказавшись после войны в ПНР, не сразу, но сделал карьеру на службе новой власти, получив диплом юриста в Варшавском университете и работая на относительно престижных чиновничьих должностях в энергетическом ведомстве и варшавских городских властях. Забавно, что мемуарист и сегодня, несмотря на весь свой антисоветский пыл, гордится тем, например, что в 1972 г. отвечал за прием самого министра энергетики СССР П.С. Непорожного. В современной Польше пенсионер Шемель перестроился в который раз...

А вот со «способностью к жертвенности и героизму», несмотря на то, что большая часть мемуаров написана с целью описания пребывания автора в 1944 г. в 23-й Браславской бригаде Армии Крайовой, далеко не все гладко. Жертвенности и тем более

героизма на поверку там было гораздо меньше, чем упомянутого выше эфемерного, но ценного качества – «умения правильно оценивать реальность». Когда с появлением Красной армии в окрестностях Вильно, которые Шемель с товарищами шли освобождать, романтическая мечта в очередной раз рухнула (другие современники событий рисуют совсем не романтичный образ АК в Западной Беларуси – с бессмысленной жестокостью в отношении местных крестьян вплоть до убийств мирных жителей, см: 11, 120-122), мемуарист в июле 1944 г. не отправился на фронт, хотя уговаривали его весьма настойчиво. В тексте звучит даже упрек «неправильным» полякам из Центральной Польши, которые двинулись дальше на запад.

Выставляя себя сегодня несчастной жертвой сталинского режима, который «ни с того ни с сего» отправил его в 361-й запасной полк валить лес в мещерские леса и обречь на «изматывающий труд, голод, физическое и моральное издевательство» (5, 17), автор скромно забыл о том, что переживали в конце 1944 – начале 1945 г. на фронте, в том числе и поляки из Армии Людовой... И положение в 361-м запасном полку было не хуже, чем в описанной в воспоминаниях старейшего российского историка Н.И. Павленко части, дислоцированной в годы войны в Забайкалье: «По-иному складывалась судьба рядовых и офицеров 105-й пехотной дивизии, располагавшейся в казармах по другую сторону железной дороги. На нашей стороне имелось кладбище, которое окрестили 106-й дивизией – весной 1943 года оттуда ежедневно шествовали две-три траурных процессии с оркестрами: хоронили умерших от дистрофии солдат-пехотинцев. Говорили, что дистрофиков погибло несколько сотен – в конце концов из Москвы прибыла специальная комиссия, укомплектованная генералами-пехотинцами и медиками высокого ранга» (подробнее см.: 12, 14). И не был 361-й полк «каторгой» специально для несогласных с советской властью поляков с «кресов». Более того, Шемель (поначалу, вероятно, неосознанно) выбрал линию поведения, дававшую ему больше шансов выжить в 1944-м: не уйди он в леса с Армией Крайовой, был бы призван в Красную армию на обычных условиях.

Другое дело, что путь в родные места после войны уроженец Думаришек-6 счел для себя заказанным: служба в гитлеровской управе и вправду могла аукнуться. Но в ПНР способный молодой человек даже теоретически не мог сделать той карьеры, которую позволяли себе его ровесники в БССР. Зато в наши дни энергичный пенсионер постарался отыграться и «вспомнить всё», попутно доказав, что санационная политика «государственного воспитания» и этнической ассимиляции на западнобелорусских землях приносила не одни только неудачи...

1. Борисёнок Ю.А. Изменения границ на пространстве бывшей Российской империи в 1939-1940 гг.: тенденции и исключения // Июнь 1940-го: Бессарабия и Северная Буковина в составе СССР. – М., 2010.
2. Беларусізацыя. 1920-я гады. – Мінск, 2001.
3. Борисёнок Ю.А., Шемякин А.Л. Долой пиджачников! Как товарищ Сталин выучил белорусов их собственному языку на сербский манер // Родина. – 2008. – № 1.
4. Борисёнок Ю.А. Наш ответ Пилсудскому. Советская белорусизация как реванш за чудо на Висле // Союзное государство. – 2008. – № 3.
5. Szemel A. Wspomnienia kresowiaka z lat wojny. Wierni choć zapomniani. –Warszawa, 2004.
6. Кривуть В.И. Молодежная политика польских властей на территории Западной Беларуси (1926-1939 гг.). – Минск, 2009.
7. Борисёнок Ю.А. Белорусско-русское пограничье в условиях Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) // Вопросы истории. – 2003. – №3.
8. Fabisz D. Generał Lucjan Żeligowski. 1865-1947. – Warszawa, 2007.

9. Борисёнок Ю.А. 60 лет в строю, или Патриарх славяноведения. Штрихи к портрету Ивана Ивановича Костюшко // *Studia Slavica-Polonica* (К 90-летию И.И. Костюшко). – М., 2009.
10. <http://belstat.gov.by/homep/ru/perepic/2009>.
11. Дзікевіч М. Дзітрыкі. Згукі заснуўшай цывілізацыі. – Масква, 2010.
12. Павленко Н.И. Воспоминания историка // *Родина*. – 2010. – № 1.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНЧЕСКИХ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И ЗАВЕДЕНИЙ В ОДЕССЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ст.)

И.С.Гребцова

(доктор исторических наук, профессор,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова)

У статті схарактеризовано діяльність благодійних товариств, заснованих для надання допомоги студентській молоді Одеси у другій половині XIX – на початку XX ст.

The article describes the activity of charity societies founded for helping student young people of Odessa in the last half XIX – at the beginning of the XX century.

В Одессе, стремительно развивавшемся портовом городе, во второй половине XIX ст. был основан массив благотворительных обществ, в которых ведущее место принадлежало преподавателям Новороссийского университета. Их по видам оказываемой помощи можно разделить на ряд групп. Одесское общество покровительства бесприютным детям и Одесское общество ночлежных приютов представляли собой благотворительные организации, созданные для оказания помощи представителям непривилегированных сословий, детям-сиротам и нищим. Внешнеполитические задачи стояли некоторое время перед участниками Одесского славянского благотворительного общества имени св. Кирилла и Мефодия, позднее трансформировавшегося во влиятельную и весьма успешную просветительно-благотворительную организацию. Широкий спектр вопросов в военное и мирное время было призвано решать Одесское отделение Красного Креста. На оказание поддержки разночинной интеллигенции была направлена деятельность Общества вспомоществования бывшим воспитанникам императорского Новороссийского университета и Ришельевского лицея, а также Общества вспомоществования литераторам и ученым. Непосредственно в стенах Новороссийского университета доминировали два основных направления благотворительной практики преподавательского состава: 1) взаимопомощь преподавателей и сотрудников; 2) материальная поддержка студенческой молодежи на основе создания благотворительных обществ и заведений. К первому направлению относится работа преподавательской сберегательной кассы, с помощью которой университетские служащие решали свои финансовые проблемы. Второе направление, связанное с оказанием материальной помощи студенчеству, представлено шире и включает деятельность таких влиятельных благотворительных организаций, как Попечительство о недостаточных студентах императорского Новороссийского университета и Общество столовых для недостаточных студентов.

Цель данной статьи – проанализировать деятельность благотворительных организаций, основанных в Одессе во второй половине XIX ст. для оказания материальной поддержки студенчеству.

Процесс изменения численности и состава студентов высших учебных заведений во второй половине XIX ст. соответствовал общим социальным сдвигам, ставшим результатом развития страны в пореформенный период. Бурное социально-экономическое развитие Российской империи этой поры обусловило разрыв между потребностью в образованных специалистах и нехваткой кадров интеллигенции, который даже в начале XX ст. так и не был преодолен. Росло значение студенчества в жизни общества. При этом его численность увеличивалась преимущественно за счет выходцев

из непривилегированных сословий, для которых высшее образование было возможностью изменить свой социальный статус. Университетский диплом 1-й степени обеспечивал его обладателю чин X класса, а диплом 2-й степени – чин XII класса по “Табели о рангах”. Закон предоставлял юношам некоторые льготы по отбыванию воинской повинности. Это означает, что университеты открывали перед недворянами путь к государственной службе, предоставляли возможность получения дворянства.

В то же время демократизация высшего образования сопровождалась ростом числа учащихся, неспособных платить за свое обучение, что создавало для них серьезные проблемы. С первых лет существования Новороссийского университета многие студенты были вынуждены изыскивать средства для оплаты за слушание лекций. Эффективным и надежным способом поддержки нуждающейся молодежи могла стать взаимопомощь, опирающаяся на реально действующую студенческую кассу. Однако юношеская самостоятельность не одобрялась правительством. Практика такого рода, как и любое другое объединение студентов, настораживала властные структуры. В 1868 г. одесским жандармским управлением “было обнаружено существование организованной кассы” в среде студентов Новороссийского университета (1, 1). В связи с этим проводилось длительное расследование, по окончании которого постановлением Одесского окружного суда дело все же было прекращено, но иметь кассу взаимопомощи студентам строго запретили. С тех пор полиция внимательно следила за действиями учащихся в этом направлении.

В начале 70-х гг. XIX ст. в Одессе была создана студенческая кухмистерская, где могли обедать малообеспеченные студенты. Эта столовая была организована на паях и возглавлялась самими студентами. О ее существовании в мае 1872 г. генерал-губернатор края докладывал министру внутренних дел. При этом он утверждал, что не видит пока иных целей в ее существовании, кроме возможности нуждающимся студентам пользоваться дешевым столом. Через десять лет отношение к кухмистерской у департамента полиции резко изменилось: собиравшиеся в столовой студенты были заподозрены в политической деятельности. 18 июля 1883 г. кухмистерская была закрыта.

Попытки поддержать малообеспеченных юношей неоднократно предпринимались преподавательским коллективом молодого университета. В сфере оказания помощи учащейся молодежи самым успешным детищем профессорско-преподавательского состава стало учреждение Попечительства о недостаточных студентах императорского Новороссийского университета. Оно было основано при поддержке попечителя Одесского учебного округа С. П. Голубцова и 4 февраля 1870 г. утверждено правительством, строго регламентировавшим состав руководства и задачи этого общества. Документ о его основании гласил: “а) Попечительство состоит под председательством попечителя учебного округа из ректора, проректора, деканов Новороссийского университета, по одному профессору от каждого факультета и посторонних лиц, которые по общественному положению или по собственному сочувствию к делу могут содействовать достижению цели учреждения Попечительства” (2, 23).

Попечительство имело целью “оказывать вспомоществование тем недостаточным студентам, которые, не приобретя права на получение стипендии и вообще денежных пособий из сумм, отпускаемых университету, тем не менее, заслуживают помощи по своему поведению, усердию к научным занятиям и по затруднительному положению относительно материальных средств к жизни” (3, 903). Поддержка оказывалась учащимся в различной форме: в оплате за право слушания лекций в университете; выдаче заимообразных денежных ссуд; в плате за снимаемые студентами квартиры; а порой и в выделении им безвозмездного денежного пособия.

Средства для оказания такой помощи формировались из многих источников. В кассу Попечительства ежегодно поступало 300 руб. от Министерства народного просвещения.

Одесская городская дума вскоре после основания Попечительства (с 1871 г.) стала выдавать на его нужды по 3000 руб. в год, а во второй половине 70-х гг. XIX ст. поступления от города увеличились до 5000 руб. Часть средств являлась пожертвованиями частных благотворителей. Распространенной формой пожертвований стали деньги и ценные бумаги, переданные университету по духовным завещаниям. В частности, по завещанию княгини Е. К. Воронцовой, известной благотворительницы и вдовы новороссийского и бессарабского генерал-губернатора М. С. Воронцова, в 1880 г. “в пользу недостаточных студентов университета” были переданы 15000 руб. серебром (4, 1). В 1901 г. И. Н. Семашко завещал Новороссийскому университету 3000 руб., из которых 1000 руб. просил передать в фонд Попечительства о недостаточных студентах (5, 11). Завещанные и пожертвованные суммы именовались по фамилии благотворителя. Со временем сложился капитал наследников К. Э. Энно (17800 руб.), капиталы Д. А. Толстого (5500 руб.), Б. Д. Галая (1700 руб.), М. Э. Вейштейна (2100 руб.), М. А. Пироговой (1500 руб.), Е. М. Петрокино (1400 руб.), З. Г. Комарницкого (1000 руб.) и других. Полученные от благотворителей деньги и ценные бумаги Попечительство передавало на хранение в банк, создавая неприкосновенный капитал, ежегодные проценты с которого шли на нужды студентов. В целом первое десятилетие деятельности Попечительства было непростым, но все же успешным. Правда, организация студенческого попечения в Новороссийском университете, впрочем, как и в иных университетских центрах Российской империи, еще во многом уступала аналогам такой работы в западноевропейских учебных заведениях.

Еще одной статьей дохода Попечительства стали читаемые в пользу недостаточных студентов во второй половине XIX – начале XX ст. преподавателями Новороссийского университета публичные лекции. Активно организовывали и проводили публичные лекции в 1893 г. профессора В. К. Надлер и А. И. Кирпичников, приват-доценты Г. Е. Афанасьев, И. Л. Яворский и др. (6, 69-70). С помощью публичных лекций преподавателям удавалось решить сразу две важные задачи – просветительскую и филантропическую. Такие лекции позволяли донести до широкой общественности научные изыскания университетских ученых; в то же время даже минимальная плата, взимаемая со слушателей, учитывая их количество, приносила немалый доход, который целиком направлялся на благотворительные цели.

Платные публичные лекции профессоров, частные пожертвования благотворителей, членские взносы участников Попечительства из года в год укрепляли материальную основу деятельности общества. И все же, учитывая, что устав Попечительства позволял проведение под его эгидой благотворительных балов, вечеров и концертов, именно благотворительные увеселения в течение второй половины XIX ст. являлись самой заметной и значимой статьей дохода. Организаторами балов и вечеров в пользу малоимущих учащихся профессора и студенты Новороссийского университета обычно выступали совместно (7, 15).

Большое значение для организации быта нуждающейся молодежи имели когановские дома – дешевые квартиры для бедноты. Комитет когановских учреждений в 1876 г. передал особое помещение с 10 номерами малообеспеченным студентам Новороссийского университета, взимая за каждую комнату по 1 руб. 50 коп. в месяц. Университет получил право держать под своим контролем эти квартиры и самостоятельно решать вопрос об их предоставлении нуждающимся студентам. Взяв под свой контроль выделенные квартиры, Попечительство обеспечивало ремонт помещений, снабжало студентов дровами для отопления или давало деньги на их приобретение. Уже во второй половине 70-х гг. XIX ст. в дешевых когановских квартирах проживали от 20 до 30 неимущих студентов, которым “были выделяемы и некоторые денежные пособия сверх платы за комнату когановских учреждений, денег за эти квартиры, а также отопления, ремонта и других расходов, принятых правлением на себя, с целью довести до минимума издержки живущих там

студентов” (8, 115-116). Юноши жили по два человека в комнате и были обеспечены необходимой мебелью. Однако полностью решить проблему жилья для студентов, опираясь лишь на когановские квартиры, было невозможно.

По подсчетам профессора А. И. Маркевича, из всех имевшихся источников за период с 1870 по 1889 гг. Попечительству удалось собрать 202322 руб. 70 коп. За это же время им было израсходовано 201539 руб. 26 коп. Часть этой суммы предназначалась на приобретение ценных бумаг, проценты с которых предполагалось потратить на строительство студенческого общежития. А. И. Маркевич отмечал: “Кстати сказать, что мысль о студенческих общежитиях встречена была сперва попечителем несочувственно, но с 1876 г. он изменил свое мнение; совет же и тогда относился к ней несочувственно, находя, что довольно и существующих квартир в так называемых когановских учреждениях” (9, 1-4). Такое отношение к идее строительства студенческого общежития на несколько лет отодвинуло ее реализацию. И все же с этой целью весной 1880 г. Одесская городская дума выделила участок земли, недалеко от университета. Строительство началось в марте 1881 г. и уже в начале следующего года было в основном завершено. Общежитие включало не только жилые комнаты, но и помещения для ряда общественных и научных организаций. В фасадной части здания разместилось Попечительство о недостаточных студентах Новороссийского университета, а позднее также аудитория для народных чтений, Одесское отделение императорского технического общества и т. д.

В 1890 г. на Новороссийский университет буквально обрушился шквал благотворительных мероприятий: балов, спектаклей, концертов. В марте 1890 г. состоялся благотворительный вечер; чуть позже был подготовлен концерт артистов итальянской оперы в пользу Попечительства; вскоре профессора А. Кирпичников и В. Лигин вновь организовали в городском театре литературно-музыкальный вечер. В ноябре 1890 г. профессора А. И. Богдановский, А. И. Кирпичников, В. Н. Лигин, Э. Р. Штерн пытались провести еще один вечер и концерт в пользу Попечительства, однако эти мероприятия были запрещены ректором “ввиду чрезвычайного накопления общественных увеселений с благотворительной целью” (10, 2–4). Отдельные номера программы литературно-музыкальных вечеров порой казались попечителю Одесского учебного округа и городской администрации недостаточно благонамеренными. Так, недовольство властей в 1895 г. вызвало чтение произведения А. Н. Плещеева “Брут” и рассказа А. П. Чехова “Козлы отпущения” на литературно-музыкальном вечере в пользу Попечительства о недостаточных студентах (11, 3–6).

В начале XX ст. организаторами благотворительных мероприятий выступали как преподаватели, так и студенты. В пользу Попечительства был поставлен на театральной сцене спектакль В. И. Немировича-Данченко “Шиповник”, на благотворительном музыкальном вечере звучали произведения П. И. Чайковского. В концертах принимали участие известные артисты. В одном из них В. Ф. Коммисаржевская читала “Ночь в Монплеzure” поэта А. Н. Апухтина, М. В. Дальский прочел произведение И. С. Никитина “Бурлак”, а М. Л. Крапивницкий – “Думы” Т. Г. Шевченко.

Средства, полученные из всех видов источников, предназначались на помощь беднейшим студентам. Важным направлением деятельности Попечительства являлась выплата за нуждающихся студентов суммы, требуемой за слушание лекций. В весеннем полугодии 1903 г. такую поддержку от Попечительства получили 290 юношей, а в осеннем семестре – 131. Всего же на нужды учащихся Попечительство в 1903 г. потратило 24468 руб. (12, 12-16). В форме временных ссуд в этом же году студентам было выдано 4279 руб. По истечении оговоренного срока деньги в размере полученной ссуды следовало вернуть в кассу Попечительства.

И все же, несмотря на упорную работу энтузиастов, денег Попечительству часто не хватало. В отчете правления за 1913 год, отмечалось, что “за последние 3 года своей

деятельности (1910-1912) Попечительство располагало суммами, далеко недостаточными для того, чтобы оказать необходимую материальную помощь все увеличивающемуся числу нуждающихся студентов” (13, 55). Из всех источников в 1913 г. в кассу Попечительства поступило 21792 руб., израсходовано же было 16761 руб. 52 коп. Большинство расходов составили выплаты единовременных пособий студентам. Пособия получили 50 студентов историко-филологического факультета на общую сумму 1013 руб., в среднем немногим более 20 руб. на одного студента. 99 студентов юридического факультета получили пособия на общую сумму 2152 руб. 50 коп., в среднем по 21 руб. на человека. Попечительство также имело возможность выделить 435 руб. 25 коп. для выдачи пособий 27 студентам естественного отделения физико-математического факультета, в среднем по 16 руб. каждому из них. Математическому отделению этого же факультета Попечительством было передано 1095 руб., что позволило оказать помощь 60 студентам. Весомая сумма предназначалась медицинскому факультету, где пособия (в среднем по 22 руб. 20 коп.) смогли получить 148 студентов.

К 1 января 1914 г. в состав Попечительства входили: председатель, 16 почетных членов, 10 непременных членов и 110 действительных членов. Председателем являлся попечитель Одесского учебного округа В. Н. Смольянинов. Непременными членами были ректор университета, 4 декана и профессора: С. Г. Вилинский, С. Д. Пападимитру, С. С. Яковлев, А. С. Мулюкин, М. Д. Сидоренко. В почетные члены Попечительства входили: архиепископ Херсонский и Одесский Назарий, епископ Елисаветградский Анатолий, профессор И. И. Мечников, граф М. М. Толстой, одесский прокурор А. В. Харитоновский. Руководство вновь обозначило свои цели: “Попечительство имеет своей главной задачей вносить деньги за лиц, не освобожденных от платы и совершенно не получавших пособий, а также дополнять выданные казенные пособия для возможности уплаты за право учения”. Члены правления сетовали: “В настоящее время материальная необеспеченность среди студентов императорского Новороссийского университета ощущается особенно остро” (14, 12).

Попечительство продолжало оказывать помощь нуждающимся студентам и в 1914 г., но средств в его кассе в связи с начавшейся Первой мировой войной стало гораздо меньше. Устройство вечеров и концертов уже не могло решить проблему. Требовались иные формы поддержки учащейся молодежи. По инициативе ректора университета Д. П. Кишенского при Попечительстве в конце 1914 г. было создано “Бюро труда”. Возглавил его сам ректор. Основная работа Бюро осуществлялась его членами, которыми стали представители факультетов: от историко-филологического факультета – приват-доценты В. Ф. Лазурский и П. И. Бицилли; от физико-математического факультета – профессор М. Д. Сидоренко, приват-доценты А. Ю. Коншин, Д. А. Крыжановский, А. Д. Агура; от юридического факультета – профессор А. С. Мулюкин и приват-доцент П. А. Михайлов; от медицинского факультета – профессор В. П. Филатов и приват-доцент И. Е. Корнман. Задачей Бюро труда являлась помощь студентам в поиске работы. Уже в первые месяцы деятельности, с ноября 1914 г. по февраль 1915 г., Бюро обеспечило работой, а значит, и стабильным заработком 31 студента, правда, заявок на работу от студентов поступило в несколько раз больше – 151. Члены Бюро труда пришли к неутешительному выводу о том, что “нужда в работе среди студенчества необычайно велика и далеко не покрывается имеющимся в Одессе спросом” (15, 4). Однако руководство Бюро продолжило деятельность в этом направлении. Если первоначально поиск работы для студентов концентрировался вокруг репетиторства и частных уроков для детей состоятельных родителей, то в дальнейшем рамки возможного трудоустройства молодежи заметно расширились, включив сферу обслуживания и работу на предприятиях. Объявления Бюро труда о требуемой студентам работе редакция региональных газет публиковала с большими скидками или бесплатно. Такие объявления на своих страницах обычно помещали газеты “Южная мысль”, “Одесский листок”, “Одесские новости” и другие издания.

В осеннем полугодии положение студентов стало еще тяжелее: “Цены на комнаты возросли. Одновременно с таким ухудшением условий жизни коренного студенчества в Новороссийский университет перевелось около 200 студентов из Киевского университета св. Владимира”, – отмечалось в отчете Попечительства за 1915 год (16, 5). Действительно, университет св. Владимира в этот период был эвакуирован в Саратов, часть студентов решила продолжить учебу в иных, территориально более близких университетах, что обусловило приток киевлян в Новороссийский университет. Руководство Попечительства вновь предприняло попытки увеличить количество возможных источников финансирования необеспеченных студентов. Ректор университета 18 ноября обратился к одесситам с опубликованной во всех местных изданиях просьбой о помощи. “В настоящем академическом году количество студентов в императорском Новороссийском университете достигло 3000 вместе с тем, как число несостоятельных студентов, так и степень их нуждаемости весьма значительно повысились” (17, 6), – подчеркивал профессор Д. П. Кишенский, акцентируя при этом внимание читателей на трудностях военного времени и самоотверженном участии студентов-добровольцев в боевых действиях. Далее он утверждал, что “прийти на помощь учащейся молодежи нашего университета и спасти ее от недоедания и холода”, долг одесситов и, прежде всего, бывших студентов Новороссийского университета.

Жители города откликнулись на это обращение. Сумма пожертвований в 1915 г. достигла 15743 руб., правда, благодаря не только вкладу частных лиц, но и различных обществ, учреждений, организаций. Например, правление Одесского городского кредитного общества внесло в кассу Попечительства 5000 руб., правление земского банка Херсонской губернии – 400 руб.; одесское купеческое собрание – 400 руб. и т. д. Из персональных жертвователей немалую сумму (1000 руб.) передал в кассу почетный член Попечительства граф М. М. Толстой. По 200 руб. пожертвовали почетные члены Попечительства Г. Э. Вейнштейн и профессор И. А. Линниченко, а также П. П. и Л. В. Котляревские. Профессор П. Г. Меликов передал 150 руб. в фонд бедных студентов; по 100 руб. пожертвовали сразу пять благотворителей: В. Ф. Андреевская, Д. Я. Люлька, Н. Ф. Сухомлинов, А. Э. Янишевский и благотворитель, пожелавший остаться неизвестным. Такая скромность со стороны благотворителей была скорее исключением, чем правилом. Однако в 1915 г. “неизвестных” оказалось, кроме указанного, еще двое, да и внесенные ими суммы впечатляют: неизвестный внес в кассу Попечительства 2000 руб. и 500 руб. – неизвестная. Пожертвования благотворителей в совокупности позволили Попечительству удовлетворить основные нужды студентов и даже сохранить хороший остаток на следующий год. Существенная помощь была оказана и бывшим студентам Киевского университета.

К январю 1916 г. в состав Попечительства входили 160 человек. Сравнивая с предыдущими годами, мы наблюдаем положительную динамику роста его членов: в 1913 г. было 136 участников, в 1914 г. – 159. Это означает, что война не смогла ослабить Попечительство, более того, количество желающих помочь молодежи в сложный период даже несколько возросло. Положительная динамика присуща и статьям расходов Попечительства на пособия студентам, на которые в 1913 г. оно выделило 8111 руб. 75 коп.; в 1914 г. – 11480 руб. 75 коп.; а в 1915 г. – уже 15267 руб., несмотря на объективные трудности военного времени. В целом расходы Попечительства в 1915 г. достигли 22303 руб. и на 3267 руб. превысили расходы 1914 года. В следующем году помощь также была выделена значительному количеству студентов. На историко-филологическом факультете пособия на общую сумму в 1083 руб. были выданы 39 студентам. В среднем каждый из нуждавшихся студентов историко-филологического факультета получил помощь в размере 27 руб. 70 коп. На юридическом факультете материальную поддержку из общей суммы в 3000 руб. (в среднем по 24 руб. 60 коп.) получили 122 студента. 165 воспитанников

медицинського факультета получили пособие в среднем по 23 руб., а 76 студентов физико-математического факультета – по 26 руб. 40 коп.

Кроме безвозмездной помощи Попечительство по-прежнему практиковало заимообразную форму пособий, которая могла быть спасительной для студентов, оказавшихся лишь на время в затруднительном положении и имевших возможность по выходу из него вернуть долг кредитору, т. е. Попечительству. На историко-филологическом факультете в 1915 г. было 11 таких студентов, на физико-математическом факультете – 44, на юридическом факультете – 70, на медицинском – 96 человек. В 1916 г. по 20 руб. заимообразных пособий получили 6 студентов, по 30 руб. – 4 юноши (18, 70). Смелость просить заимообразно 40 руб. и 50 руб., что было в те времена немалой суммой, продемонстрировали лишь два человека. Не исключено, что к этому их подтолкнули нелегкие жизненные обстоятельства, а с другой стороны, имевшаяся все же у их семей возможность со временем вернуть долг.

Весь имевшийся в распоряжении Попечительства арсенал форм и средств помощи, совершенствуясь со временем, меняясь на определенных этапах, был направлен на поддержку малообеспеченного студенчества.

Другая благотворительная организация – Общество столовых для недостаточных студентов формально не зависело от университета и предназначалось для учащейся молодежи Одессы в целом, но основную массу этой молодежи составляли именно студенты Новороссийского университета, а в правлении общества ведущее место занимали его преподаватели. Прочная связь, в том числе и финансовая, Общества столовых с университетом недвусмысленно зафиксирована в его уставе. В нем, в частности, говорится, что в случае его закрытия “все суммы оно и вырученные от продажи движимого и недвижимого имущества общества доходы” должны быть переданы “в Попечительство о недостаточных студентах Новороссийского университета” (19, 11-12). Создание Общества столовых стало второй, после основания кухмистерской, попыткой обеспечить учащихся качественным, но недорогим питанием. Общество возникло по инициативе супруги бывшего одесского градоначальника графини А. И. Шуваловой при участии в качестве членов-учредителей известных благотворителей М. М. Толстого и Г. Г. Маразли, а также преподавателей университета: А. Н. Деревницкого, И. М. Занчевского, С. И. Иловайского, П. Е. Казанского, А. В. Корша, Р. А. Пренделя, В. В. Преображенского, И. Ю. Тимченко, С. П. Ярошенко и других.

В период, когда шла подготовка и обсуждение проекта устава, устроители принялись за формирование фонда общества. Профессор А. Н. Деревницкий взял на себя организацию благотворительных спектаклей и вечеров. Его инициативу поддержали и другие преподаватели Новороссийского университета. Всего благотворительные вечера и спектакли принесли на этом этапе в кассу более 1000 руб. дохода. Одновременно проводился сбор пожертвований. Всего удалось собрать 1671 руб. 11 коп. пожертвований. В целом доходы от увеселительных мероприятий, членские взносы и пожертвования частных лиц составили 3256 руб., что позволило организаторам начать работу Общества столовых.

Устав Общества столовых для недостаточных студентов был утвержден Министерством внутренних дел 18 июня 1899 г., а уже 20 ноября 1899 г. оно начало свою деятельность. Цель общества формулировалась следующим образом: “дать возможность недостаточным студентам императорского Новороссийского университета получать здоровый и питательный стол за возможно умеренную плату”. Как отмечалось в организационных документах, Общество столовых “состоит из неограниченного числа лиц обоюбого пола, всех званий и состояний” (20, 2). Во главе общества находился комитет, который избирался на 3 года. В него входили: председатель или председательница, два помощника и секретарь. Комитет проводил заседания не менее одного раза в месяц. Первой председательницей

комитета стала инициатор начинания А. И. Шувалова, ее заместителями являлись профессор Р. А. Прендель и приват-доцент университета А. В. Корш. Комитет занимался поиском помещений для столовых, наймом экономки, кассира, прислуги, закупкой продовольствия; следил за тем, чтобы расходы колебались в пределах сметы.

20 ноября 1899 г. столовая была открыта. Работа Общества столовых для нуждающихся студентов находилась под контролем одесского градоначальника. Общество имело различные категории участников: 1) действительные члены; 2) сотрудники; 3) соребнователи; 4) почетные члены. Действительные члены вносили не менее 3 руб. в год и осуществляли работу “по ведению хозяйства, приисканию помещения, заведованию служащими в столовых, заготовлению припасов” и т. д. (21, 6). Члены-сотрудники дежурили в столовой в обеденное время для раздачи порций. Члены-соребнователи вносили не менее 5 руб. и заботились об увеличении средств общества. Почетные члены вносили по 100 руб. ежегодно или должны были пожертвовать не менее 1000 руб. одновременно.

На 31 декабря 1900 г. доход столовой составил 25220 руб., а расход – 18046 руб. Источниками дохода по-прежнему являлись членские взносы его участников и сборы от благотворительных спектаклей. Фонд постепенно увеличивался за счет добровольных пожертвований, сделанных как деньгами, так и товаром. Общество столовых получило в этот период 1000 руб. от П. П. Шувалова, 1000 руб. – от Е. П. Демидовой Сан-Донато, 900 руб. – от Х. Г. Ануша, 200 руб. – от М. М. Толстого. Немалое значение для руководителей Общества столовых имели скидки на приобретение товаров, которые делались для столовой при оптовых закупках известными фирмами: “Эликман и сын”, “Туревич и Тамаркин”, “Братья Петрокино” (22, 13). Еще одним источником пополнения кассы общества была плата за обеды, хотя она была незначительной и доступной для многих студентов.

Обычно столовая работала с 11 до 16 часов. До полудня студенты могли в ней позавтракать. Стоимость завтрака не превышала 10 коп. за порцию. С 12 до 16 часов в столовой подавали обеды стоимостью до 25 коп. Несмотря на то, что плата за обеды была минимальной, комитет сразу же взял курс на бесплатные обеды для особо нуждающихся студентов. Исходя из этого, становится вполне понятным заявление в 1900 г. ректора Новороссийского университета той поры Ф. Н. Шведова, который писал попечителю учебного округа: “Возникновение в Одессе и открытие действия Общества столовых для недостаточных студентов нельзя не приветствовать, как посланное удовлетворение давно обнаружившейся потребности в помощи студентам в такой именно форме” (23, 4-5).

Для контроля над финансовой стороной работы комитета была создана ревизионная комиссия, в которую вошли М. М. Толстой, М. М. Синцов и др. Столовая в 1901 г. функционировала 291 день. В кассу Общества столовых поступило 4446 руб. пожертвований от частных лиц и организаций, что позволило выдать абонементы на бесплатные обеды более 20 студентам.

Количество посетителей за несколько лет существенно возросло. Небольшое помещение столовой не позволяло принять всех желающих. Это обстоятельство заставило комитет в 1902 г. искать более просторное здание. С этого времени в столовой было установлено дежурство – по два человека в день, чтобы обеспечить быстрое и бесперебойное питание студентов. Столовая в 1902 г. работала 277 дней. Стремление комитета обеспечить бесплатным питанием большее количество студентов привело к дефициту бюджета общества. А. И. Шувалова обратилась с ходатайством к министру народного просвещения и министру финансов о выделении субсидии в размере 2000 руб. для Общества столовых в Одессе. Ее просьба была удовлетворена. По докладу министра финансов 30 января 1904 г. правительство постановило: “Отпускать из государственного казначейства, начиная с 1 января 1904 года, в пособие Обществу столовых для недостаточных студентов императорского Новороссийского университета по две тысячи рублей в год” (24, 3).

Если в 1904 г. столовая работала 250 дней, то в первой половине 1905 года, тяжелого из-за продолжавшейся русско-японской войны и начавшейся революции, она функционировала лишь 47 дней. При этом положение столовой было неустойчивым, ее дальнейшая судьба оказалась под вопросом, однако уволить работников комитет не решился. Выплата им заработной платы в условиях бездействия столовой увеличила дефицит в смете общества, но позволила сохранить кадры. В дальнейшем деятельность столовой все же возродилась, хотя на 1 января 1909 г. дефицит бюджета общества составил уже 9474 руб. Председатель ревизионной комиссии того времени А. К. Медведев рекомендовал комитету для погашения долгов сократить количество бесплатных обедов и повысить стоимость платных, а также искать новые источники поступлений доходов в кассу. К таким жестким рекомендациям его подтолкнула необходимость сбалансировать доходные и расходные статьи деятельности общества, чтобы избежать его закрытия.

В этой непростой ситуации свою помощь Обществу столовых предложило руководство Новороссийского университета. В Министерстве народного просвещения не встретила препятствий просьба университетского правления о “выдаче комитету Общества столовых для недостаточных студентов в г. Одессе единовременного пособия из специальных средств Новороссийского университета”, что позволило главному учебному заведению края с этого времени открыто поддерживать финансами данное благотворительное начинание (25, 6). Несмотря на вполне продуманную работу столовой и постоянный поиск новых финансовых поступлений, дефицит бюджета общества все-таки сохранялся. С января 1909 г. председателем Общества столовых был избран приват-доцент И. Ю. Тимченко. Весь 1909 г. правление предпринимало попытки вырваться из тисков финансового кризиса. Неприкосновенный капитал, составленный из пожертвованных известным одесским благотворителем А. М. Бродским в виде облигаций Одесского городского кредитного общества на сумму 300 руб. и 457 руб. наличными, был положен в банк и стал приносить ежегодные проценты.

Постепенно долг начал уменьшаться. По этому поводу ревизионная комиссия с удовлетворением отмечала: “Благоприятное состояние дел общества, прежде всего, обязано тому сочувствию и материальной поддержке, которое обнаружили многие лица и учреждения г. Одессы, жертвуя крупные суммы на нужды общества” (26, 3). Однако в результате активизации студенческого движения, последовавшего осенью 1910 г., по распоряжению администрации столовая была закрыта. Ее работа возобновилась только в мае 1911 г.

Хоть и с трудом, но комитету удалось еще сократить дефицит бюджета, который в 1912 г. не достигал и 1600 руб., что позволило возродить практику выдачи абонементов студентам на бесплатные обеды. В течение 1913 г. в кассу Общества столовых поступило 1727 руб. пожертвований. Кроме того, в распоряжение его комитета Обществом для торговли минеральным топливом Донецкого бассейна было передано 300 пудов угля; А. П. Трубецкой пожертвовал три дюжины тарелок, Е. К. Петрокино – корзину для хлеба и шесть дюжин алюминиевых чайных ложек. В канун мировой войны в столовой всегда имелся разнообразный ассортимент мясных и рыбных блюд, овощных салатов и сладостей. В мае 1914 г. ревизионная комиссия во главе с А. К. Медведевым назвала “отрадным фактом” то обстоятельство, что “за отчетный год было выдано бесплатных обедов на сумму 1242 руб. 80 коп., между тем как за предыдущий отчетный год бесплатных обедов было выдано на 304 руб. 70 коп.” (27, 6).

В годы Первой мировой войны положение Общества столовых вновь серьезно осложнилось. С целью пополнения его кассы профессора университета инициировали проведение в его пользу благотворительных мероприятий. Порой доходы от них делились между Попечительством о недостаточных студентах и Обществом дешевых столовых. Оба

общества, несмотря на часто возникавшие в их работе трудности, немало сделали для того, чтобы облегчить жизнь и быт учащейся молодежи.

В работе этих благотворительных организаций, в оказании им финансовой поддержки принимали энергичное участие известные одесские благотворители, общественность города, профессора университета, члены их семей, студенческая молодежь. Степени, формам и мотивации участия благотворителей в деле филантропии были присущи заметные различия. Одни вносили крупные пожертвования, другие ограничивались своевременной уплатой членских взносов, третьи, не жалея сил, организовывали все новые и новые благотворительные акции. Нередко пожертвования делались в расчете на правительственные награды и успешное продвижение по служебной лестнице, но истинные благотворители были движимы совсем иными чувствами. Просто они острее своих современников ощущали потребности общества, в том числе и в сфере развития образования. Неразрывно переплетаясь, два противостоящих понятия – получение и оказание благотворительной помощи – превращало Новороссийский университет одновременно в объект и субъект благотворительной практики, отражая специфику его места и роли в одесской благотворительности.

Подводя итог, следует выделить два основных направления благотворительной практики в пользу одесского студенчества: 1) поддержка учащихся на основе создания благотворительных обществ (Попечительство о недостаточных студентах Новороссийского университета), 2) основание благотворительных заведений для учащихся (кухмистерская, Общество столовых для недостаточных студентов). Студенческие благотворительные организации и заведения стали своего рода школой благотворительности для многих представителей студенческой молодежи. Работа в них объединила не только профессоров и студентов Новороссийского университета, но и одесских благотворителей, городскую общественность. Такое единение усилий позволило обеспечить относительно стабильную работу благотворительных организаций, преодолевать на пути их развития объективные и субъективные трудности.

1. ГАОО. – Ф. 45. – Оп. 22 (1874). – Д. 15.
2. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1870. – № 2 (февраль).
3. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1874.
4. ГАОО. – Ф. 45. – Оп. 8 (1901). – Д. 71.
5. ГАОО. – Ф. 45. – Оп. 8 (1901). – Д. 33.
6. Отчет о состоянии и деятельности императорского Новороссийского университета за 1904–1908 годы. – Одесса, 1909.
7. ГАОО. – Ф. 2. – Оп. 2 (1879). – Д. 1681.
8. ГАОО. – Ф. 45. – Оп. 12 (1876). – Д. 749.
9. ГАОО. – Оп. 12 (1879). – Д. 754.
10. ГАОО. – Оп. 8 (1892). – Д. 55.
11. ГАОО. – Ф. 45. – Оп. 8 (1901). – Д. 41.
12. ГАОО. – Ф. 45. – Оп. 8 (1904). – Д. 41.
13. Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1913 год. – Одесса, 1914.
14. ГАОО. – Ф. 45. – Оп. 12 (1914). – Д. 779.
15. Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1914 год. – Одесса, 1915.
16. Отчет Попечительства о недостаточных студентах Новороссийского университета за 1915 г. – Одесса, 1916.
17. ГАОО. – Ф. 45. – Оп. 10 (1916). – Д. 44.
18. Отчет о состоянии и деятельности Новороссийского университета за 1915 год. – Одесса, 1916.
19. Устав Общества столовых для недостаточных студентов в г. Одессе. – Одесса, 1899.

20. ГАОО. – Ф. 42. – Оп. 35 (1899). – Д. 35.
21. Отчет комитета Общества столовых для недостаточных студентов в г. Одессе с 14 января 1899 года по 1 января 1901 года. – Одесса, 1901.
22. ГАОО. – Ф. 42. – Оп. 35 (1899–1904). – Д. 350.
23. Отчет комитета Общества столовых для недостаточных студентов в г. Одессе за 1901 года. – Одесса, 1902.
24. Отчет комитета Общества столовых для недостаточных студентов в г. Одессе за 1904 года. – Одесса, 1905.
25. Отчет комитета Общества столовых для недостаточных студентов в г. Одессе за 1909-1910 год. – Одесса, 1911.
26. Отчет комитета Общества столовых для недостаточных студентов в г. Одессе за 1912 год. – Одесса, 1914.
27. Отчет комитета Общества столовых для недостаточных студентов в г. Одессе за 1913 год. – Одесса, 1915.

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПРОФСПІЛОК РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Г.П.Докашенко, В.М.Докашенко
(доктори історичних наук, професори,

Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов)

Авторы статьи анализируют международную деятельность украинских профсоюзов как по содержательным (цели, задачи), так и по формальным (количество туристических групп, делегаций, принципы отбора кандидатов и т.п.) показателям. Вследствие анализа доказана прямая зависимость профсоюзной работы от государственных и партийных задач, что отвечает определениям тоталитарного государства.

The authors of the article analyze the Ukrainian trade unions' international activity in the post-war period according to both content (goals, tasks) and formal (quantity of tourist groups and delegations, principles of candidates selection etc.) indicators. The analysis proves direct dependence of the trade unions' work on the state and party's tasks that corresponds with the definitions of a totalitarian state.

Формування сучасної демократичної української держави, європейського громадянського суспільства об'єктивно вимагає неупередженого аналізу попереднього періоду, який в історичних і політологічних дослідженнях однозначно отримав назву радянського тоталітаризму. Одним із найбільш показових ознак цього періоду було партійне керівництво всіма ланками суспільного життя й усіма громадськими організаціями, серед яких наймасовішою були й залишаються професійні спілки.

Метою роботи є характеристика форм та напрямків міжнародної діяльності українських профспілок повоєнного періоду та визначення відповідності між окремими періодами радянської історії й особливостями міжнародної діяльності професійних організацій. Обмеження періодом повоєнного розвитку пояснюється тим, що в попередньому часовому зрізі з його відомою «залізною завісою» профспілки фактично були позбавлені можливості здійснювати міжнародну діяльність.

Основою джерельної бази дослідження стали документи архівного фонду 2605 – Українська республіканська рада професійних спілок Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України за період з 1958 р. по 1982 р. В архівних одиницях збереження фонду містяться довідки, доповідні записки, інформації, звіти республіканської й обласних рад, а також звіти практично всіх профспілкових делегацій і туристичних груп, які виїжджали за кордон. Автори статті розуміють, що архівні фонди радянської доби формувалися за селекційно-дозованим принципом, але, застосовуючи порівняльні методи та враховуючи латентний характер деяких положень вказаних звітів, ці документи використані як джерельне підґрунтя дослідження.

Найбільш узагальненою працею з питань профспілкової роботи, місця і ролі профспілок в досоціалістичному, радянському та пострадянському суспільстві є «Нариси історії професійних спілок України», видані у 2002 році авторським колективом Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, Інституту історії України НАН України та інших наукових установ під керівництвом О.М.Стояна. Практично в кожному розділі певна увага приділяється й характеристиці міжнародної діяльності профспілок. Один із авторів статті рецензував вказану роботу, а тому повною мірою розуміє значення цієї праці, де в систематизованому вигляді на основі значної джерельної та історіографічної бази подано історію професійних спілок від їх зародження на початку ХХ століття до перших років незалежності (1).

Окремі періоди та напрямки профспілкової роботи розглядаються в дослідженнях М.Л.Головка, Г.О.Добровольської, В.В.Концур, А.О.Русначенка, В.Ф.Цвиха та ін. (2), а також монографіях автора статті (3). Однак у вказаних працях міжнародна діяльність не стала предметом спеціального розгляду.

Хронологічні межі статті охоплюють час від кінця 50-х років до середини 80-х років, який ми умовно поділили на три періоди: а) від кінця 50-х років до кінця 60-х років, коли міжнародна діяльність профспілок активно почала розгортатися, що, на наш погляд, пов'язано з певною лібералізацією суспільно-політичного життя після смерті Й.Сталіна; б) з кінця 60-х до кінця 70-х років, коли наростання кризових явищ у радянському суспільстві позначилося на міжнародній діяльності в прагненні лише кількісного збільшення обміну, деяких видозмін уже існуючих форм, тобто відбувалося без радикальних змін; в) межа 70-80-х років, яка характеризувалася значним падінням міжнародного авторитету СРСР, і передусім у зв'язку з подіями в Афганістані та безуспішними спробами, зокрема і з боку профспілок, виправити ситуацію.

Міжнародна діяльність профспілок, як і будь-яка інша ланка в роботі профспілок, комсомолу, інших громадських організацій, обов'язково узгоджувалася з партійним керівництвом. Це положення було незмінним упродовж усіх визначених періодів, оскільки виступало однією з ознак тоталітарної держави. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України знаходимо значну кількість листів до ЦК КПУ з проханням розглянути й затвердити заходи з культурного співробітництва профспілок та ін. (4).

Для першого періоду спочатку окреслимо основні напрямки здійснення міжнародної діяльності профспілок, серед яких найбільш поширеними були:

- встановлення зв'язків з іноземними профспілковими центрами, їх розвиток через листування і обмін друкованими виданнями;
- організація заходів суспільно-політичного характеру у зв'язку з ювілейними датами, проведення урочистих зборів, мітингів, зібрань профспілкового активу;
- участь профспілкових організацій у міжнародних конференціях, з'їздах, конгресах і сесіях;
- обмін робочими, профспілковими, спортивними та іншими делегаціями, прийом іноземних делегацій в Україні;
- робота з іноземними моряками в портових містах України;
- направлення радянських туристів та прийом іноземних туристів.

Ці напрямки визначені у звіті про міжнародну діяльність профспілок України за 1958 р. (5). Вказану дату наводимо не випадково, оскільки це перший подібний документ, який знайдено нами в архіві. Того року профспілки України прийняли 101 іноземну профспілкову делегацію з 33 країн світу (6). З 1960 р. профспілки почали практикувати новий принцип комплектування туристичних груп, включаючи до їх складу працівників однієї або кількох споріднених галузей і розробляючи для неї спеціальний маршрут. Так, за 1960 р. і перший квартал 1961 р. до соціалістичних країн направлено 46 спеціалізованих груп, у тому числі й групу освітян, члени яких, на думку профспілкових діячів, мали більше можливості задовольнити під час поїздки свої професійні інтереси (7).

Стали практикувати безпосередні зв'язки між обласними організаціями профспілок, особливо споріднених галузей. З початку 60-х років активні контакти з профспілками соціалістичної Болгарії та Польщі підтримували профспілки Полтавщини. Так, Одеською обласною професійною спілкою освітян організовано у 1962 р. поїздку вчителів у складі 258 осіб до Болгарії, що навіть перевищувало заплановану кількість (8). Того ж року Одеса стала одним із перших українських міст, що вступило до Всесвітньої федерації споріднених міст, а вже на 1966 рік підтримувалися зв'язки з 9 містами світу (9).

Співробітництво починалося на всесоюзному рівні, потім республіканському, від республіканського рівня до обласного, і нарешті, низовий рівень первинних профспілкових

організацій: за даними на 1965 р., понад 350 фабрично-заводських місцевих комітетів і робочих колективів підтримували контакти із 650 підприємствами і профспілковими організаціями зарубіжних країн. Ці показники наведено у довідці про роботу профспілкових організацій УРСР з розвитку міжнародних зв'язків, а саме явище оцінене як позитивне і перспективне (10).

Враховуючи наявність у профспілок власних коштів, їх часто використовували як джерело додаткового фінансування: так, документально підтверджуються витрати на обслуговування болгарської делегації освітян у Києві (грудень 1960 р.) у сумі 465 карбованців 55 копійок (протокол засідання президії республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ № 7 від 30.12.1960 р.) (11), заохочення працівників шляхом надання безкоштовних або пільгових путівок. Ця практика використовувалася із середини 50-х років, коли поставлено завдання «з метою надання членам профспілки можливості ознайомитися з життям, культурою та мистецтвом країн народної демократії, сформувати з числа кращих робітників республіки туристичні групи». При цьому обласні комітети надсилали до республіканського детальний звіт про осіб, які отримали такі путівки (12).

У наступні десятиріччя для туристичних груп галузевих профспілок розробляються спеціальні програми не тільки на республіканському рівні, а й на обласному. В 1974 р. за такими програмами, укомплектованими галузевими профспілками, окремими підприємствами, установами, колгоспами, сформовано 1297 груп (13). Цей напрямок співробітництва продовжується обміном делегаціями для роботи безпосередньо в цехах підприємств, студентськими загонами на сільськогосподарські роботи, колективами художньої самодіяльності, групами дітей на відпочинок та ін. (14). Для кількісного збільшення учасників туристичних подорожей було задіяно потяги і теплоходи дружби.

Поглиблюються зв'язки між обласними радами профспілок та окремими галузевими профспілками, особливо тих областей, які мали поріднені округи й області в зарубіжних країнах, зокрема у 1976 р. за порідненістю областей та прикордонних територій прийнято 190 іноземних делегацій і 483 групи туристів з 67 країн світу (15). Згідно зі звітною документацією новою формою в цей період стали лише зустрічі студентів – стипендіатів профспілок, наприклад, 9 січня 1976 р. у Києві в такій зустрічі взяли участь 65 осіб, невдовзі в Одесі – 24 особи. Зустрічі організовувалися відповідно до постанови президії Української ради профспілок «Про подальше поліпшення роботи профспілкових організацій республіки з іноземними студентами» (16).

Аналіз звітів свідчить про наявність планових засад також у сфері туризму: обов'язково приймаються плани зв'язків на рік, на п'ятирічку, планується кількість груп, делегацій, учасників поїздок, наприклад, за даними 1978 р., до Болгарії планували виїзд 26.705 осіб, а фактично виїхало 27.495 туристів (17).

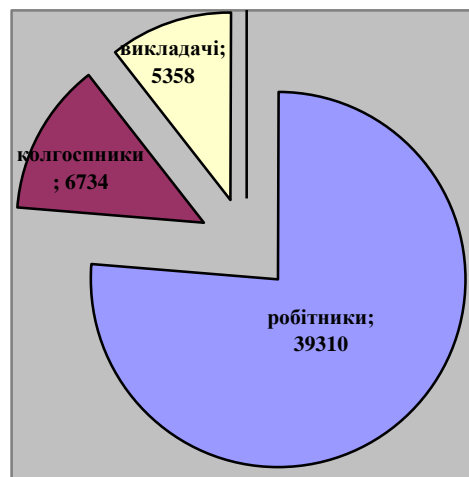
Найбільш виразно вплив суспільних проблем і державних завдань позначився на останньому з виділених нами періодів, і це виявилось навіть у загальній тональності звітного документа від Української ради професійних спілок про роботу з направлення радянських туристів за кордон за 1978 р., де однозначно визначено важливість цього питання, що постійно знаходиться під контролем керівних органів. На підтвердження наведено приклади організаційних заходів одного (!) року: розгляд на засіданні президії республіканської ради питання «Про заходи щодо поліпшення підбору й підготовки туристів для поїздок за кордон»; обговорення на засіданні секретаріату республіканської ради питань «Про зрив Рівненською обласною радою виїзду туристичної групи до Австрії» і «Про порушення профспілками порядку та строків надання звітності про туристичні поїздки за кордон»; проведення республіканської наради – семінару керівників обласних рад з питань організації радянського туризму за кордон; виїзди працівників республіканської ради до областей, де вони відвідали 95 первинних профспілкових організацій, 121 галузевий і

районний комітет профспілок і, нарешті, створення в деяких обласних радах (Дніпропетровська, Донецька, Ворошиловградська, Запорізька, Полтавська, Херсонська, Івано-Франківська області) спеціальних комісій сприяння розвитку туризму, до завдань яких віднесли підбір груп, здійснення рекламних заходів, організацію виступів туристів та ін. Відверто зазначалися у звіті факти порушень митних правил та норм поведінки нашими туристами за кордоном. Також відверто визначено й головне завдання в організації поїздок на наступний період: використати їх для пропаганди соціалістичного способу життя, а для цього забезпечувати кожного туриста інформаційно-пропагандистською літературою (18). З метою посилення пропагандистської діяльності вже в наступному 1979 р. закупили 20 тис. примірників суспільно-політичної літератури іноземними мовами (19), у складі туристичних груп цього року за кордон виїхало майже 3 тисячі лекторів і пропагандистів, а в Донецькій області в 1980 р. одна з туристичних груп була повністю укомплектована лекторами товариства «Знання» (20).

Діаграма 1.

Склад туристичних груп із УРСР у 1978

р. (кількість осіб)

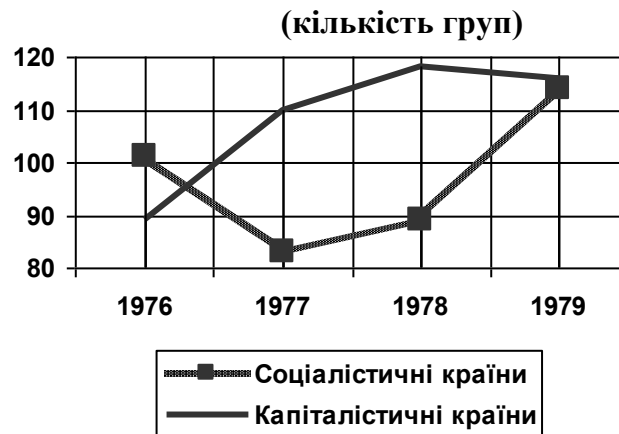

Занепокоєння керівних органів викликає порядок комплектації груп, і щоб запобігти включенню «випадкових людей», основний акцент було зроблено на посиленні жорсткого відбору для поїздок, поширенні надання безкоштовних путівок для переможців соціалістичного змагання, встановленні безпосередніх зв'язків між трудовими колективами, перегляді списків промислових і сільськогосподарських об'єктів для демонстрації закордонним туристам (21). Виконуючи ці настанови, в 1978 році 1.108 робітників та майстрів отримали безкоштовні путівки як переможці змагання. В цей період уперше наблизилися до розгляду питання про пільгові путівки для інженерно-технічних працівників. Однак усе ж зберігається «класова» настанова ще довоєнного періоду про першість робітників та селян у соціалістичній державі. На діаграмі представлено склад українських туристів у 1978 році за показниками соціального стану (діаграму складено за джерелом (22)). Дані свідчать про беззаперечну перевагу робітників, чисельність яких перевищує сумарну кількість двох інших категорій.

У цей період поступово збільшується число профспілкових та робітничих делегацій і груп із капіталістичних країн, які вже переважають над аналогічними групами з соціалістичних країн, що представлено на графіку 1 (графік складено на основі даних (23)).

Графік 1.

Приєм іноземних профспілкових і робітничих делегацій в УРСР

Пояснення цього факту, на наш погляд, пов'язано із зазначеним процесом зниження міжнародного впливу й авторитету СРСР і сподіваннями, що члени делегацій з капіталістичних країн стануть після повернення з поїздки пропагандистами досягнень соціалізму в своїх країнах.

Стосовно соціалістичних країн, де також посилюються кризові явища, керівники професійних спілок орієнтують на поглиблення співробітництва «шляхом обміну передовими методами виробничої, культурно-масової роботи, розвитку спільного соціалістичного змагання, вивчення на місцях форм руху новаторів виробництва, винахідників і раціоналізаторів, вивчення питань соціально-економічного розвитку колективів, залучення трудящих до управління виробництвом, роботи з покращення умов праці, побуту та відпочинку трудящих і використання його для широкої пропаганди досягнень народу, зовнішньої політики КПРС і радянської держави» (24). Ми навели досить великий уривок зі звіту за 1984 р. для того, щоб підтвердити попередню думку про прагнення покласти на профспілки завдання щодо поліпшення іміджу соціалізму як суспільного ладу взагалі.

Існують і спільні риси для всіх визначених періодів, наприклад, кандидати до туристичних груп обов'язково обговорювались у трудових колективах (25). Профспілки вимагали обов'язкових звітів від керівників туристичних груп (26). За аналогією до партійного керівництва профспілки періодично приймали постанови, проводили наради з поліпшення роботи обласних рад щодо організації міжнародного туризму (27).

Одним із головних недоліків в організації культурних зв'язків профспілками став формалізм, наявність багатьох кількісних показників. Наприклад, у звітній документації про міжнародні зв'язки вимагали подавати відомості про організації й колективи, що мають безпосередні контакти, а графа «Кількість листування» розподіляється на показник відправлення й отримання (28); уніфікуються оцінки щодо діяльності різних галузевих профспілок, наприклад, вимога укладання угод про соціалістичне змагання поширюється на установи освіти, але в цій сфері, на відміну від виробничих колективів, вона буде носити суто формальний характер.

Отже, міжнародна діяльність професійних спілок України здійснювалась у дзеркальній відповідності до партійно-державних завдань, що підтверджує наявність тоталітарних основ, з їх повною підпорядкованістю всього внутрішнього і зовнішнього життя суспільства завданням правлячої партії. В кожному із визначених періодів основний центр міжнародної діяльності змінювався залежно від партійних потреб. На першому етапі відбувалося становлення міжнародних зв'язків, які до цього практично не розвивалися, другий етап характеризувався коливаннями кількісних показників без суттєвих перемін. Третій етап приніс змістовні зміни, метою яких було посилення агітаційної роботи для пропаганди радянської системи, позиції котрої на міжнародному рівні значно похитнулися. Профспілки не проводили, та й не могли проводити

самостійної міжнародної діяльності в зазначених умовах. Ці історичні уроки вкрай важливі сьогодні, коли професійні спілки України виробляють власну стратегію і тактику як у внутрішніх питаннях, так і в міжнародній діяльності.

1. Нариси історії професійних спілок України / Гол. ред. О.М.Стоян; керівник авт. кол. О.П.Реєнт. – К., 2002.
2. Головка М.Л. Історіографія, періодизація, проблеми еволюції професійних спілок України: пошук істини // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.- 2006. - № 1(34); Добровольська Г.О. Професійні спілки України за умов незалежної держави (1990-2002). – Донецьк, 2007; Концур В.В. Профспілки України в системі ідеологізації суспільства (1956-1964 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2006; Русначенко А. Приспана сила. Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця сорокових до початку дев'яностих років. – К, 2000.; Цвих В.Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика. – К., 2002 та ін.
3. Докашенко В.М. Профспілки України в умовах тоталітарної системи (70-ті – початок 90-х рр.). Історіософсько-критичний аналіз. – Донецьк, 1997; Докашенко В.М. Профспілки і тоталітаризм: ілюзії та реалії 70-80-х років. – Донецьк, 1999.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). - Ф.1, оп.31, од. зб. 1615, арк. 309-311, 342-344, 350.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). - Ф.2605, оп.8, од. зб. 1917, арк.8
6. ЦДАВО. - Ф.2605, оп.8, од.зб.1917, арк.10.
7. ЦДАВО. - Ф.2605, оп.8, од.зб.2758, арк.4.
8. ЦДАВО. - Ф.2605, оп.8, од.зб.3567 арк.3; од.зб.10063, арк.234.
9. ЦДАВО. - Ф.2605, оп.8, од.зб.5129, арк.75.
10. ЦДАВО. - Ф.2605, оп.8, од.зб.4735, арк.3-5.
11. ЦДАВО. – Ф.5098, оп.1, од.зб.62, арк. 174.
12. ЦДАВО. – Ф.5099, оп.1, од.зб. 366, арк.27; од.зб. 390, арк. 87-88; Ф.5098, оп.1, од.зб. 504, арк.1-3; од.зб.632, арк.4-5.
13. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.8, од.зб.9492, арк.3.
14. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.8, од.зб.10063, арк.1, 272-273.
15. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.8, од.зб.10036, арк.2.
16. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.8, од.зб.9803, арк.13-14.
17. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.9, од. зб. 177, арк. 14.
18. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.9, од. зб. 177, арк. 2- 9.
19. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.9, од. зб. 394, арк. 4.
20. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.9, од. зб. 645, арк.5; од.зб.636, арк.7.
21. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.9, од.зб.183, арк.14, 16.
22. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.9, од.зб.177, арк.7, 9, 11.
23. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.9, од. зб. 394, арк. 6.
24. ЦДАВО. – Ф.2605, оп. 9, од.зб.1368, арк.2.
25. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.8, од.зб.5608, арк.1-2; оп.9, од.зб.636, арк.5.
26. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.8, од.зб.4375, 5129, 5608, 6357; оп.9, од.зб. 183, 1491.
27. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.8, од.зб.2758, арк.15 (1960); од. зб. 3561, арк.8-10 (1962); од.зб.4735, арк.71-74 (1965); од.зб.5608, арк.1 (1967);од.зб.7653, арк.32-34 (1970); од.зб.9492, арк.2-3(1974); од.зб.9803, арк.1-3 (1975); оп.9, од.зб.177, арк.2 (1978); од.зб.647, арк.2-10(1979); од.зб.1062, арк.5 (1982).
28. ЦДАВО. – Ф.2605, оп.9, од.зб.846, арк.10-46.

ІСТОРИОСОФСЬКІ ІДЕЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА В. ЗІНЬКІВСЬКОГО (1881–1962 рр.)

І.І.Дробот

(доктор історичних наук, професор,
Інститут філософської освіти і науки

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова)

В статтє актуалізується проблема взаимоотношеній исторической науки и историософии, в частности рассматривается вопрос определения специфики историософских идей социально-политической концепции развития общества В.Зиньковского после революционных событий 1917-1920 гг. в контексте развития идеологии евроазиетцев и их взглядов на историю.

The problem of mutual relations of historical science, history and philosophy topically in the article, in particular the question of determination of specific of history and philosophy ideas of socio-political conception of development of society of V. Zenkovsky is examined after revolutionary events 1917-1920 in the context of ideology development of Eurasia and their looks to history.

В умовах розвитку державотворчих процесів, які відбуваються під час глибокої ціннісно-нормативної кризи в Україні, актуалізується проблема взаємовідносин історичної науки й історіософії. Дослідницький інтерес до історіософії пов'язаний з усвідомленням специфіки філософського мислення в українській інтелектуальній культурі. Сьогодні в літературі не існує цілісної картини української історіософії, хоча значення спадщини її творців для подальшого розвитку української історичної науки не підлягає сумніву.

Аналіз стану наукової розробки проблеми свідчить, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії приділено недостатньо уваги цій темі. Особливу наукову цінність у вивченні проблематики дослідження становить праця професора С.Верховського «Пам'яті тих, хто пішов. Отець Василій Зіньківський», надрукована у Нью-Йоркському виданні «Новий журнал» (1, 271-285). Пов'язаний з В.Зіньківським дружніми стосунками впродовж 35 років, С.Верховський першим подав біографічний нарис ученого, зробив його аналіз у контексті суспільно-політичних подій ХХ ст. Висвітлюючи головні етапи наукового та громадського життя, він звернув увагу на глибину самосвідомості, національно-політичних переконань та особливостей мислення вченого. Окреме місце в праці приділено висвітленню діяльності В.Зіньківського як православного пастиря та богослова. С.Верховський визначив головну ідею життя та діяльності В.Зіньківського – релігійне обґрунтування буття.

У пам'ять В.Зіньківському вийшло подвійне закордонне видання «Вісника РСХР» (Париж – Нью-Йорк, 1962 р.). Творчому доробку В.Зіньківського та висвітленню головних етапів його життя присвятили статті його колеги й учні. Громадську діяльність, релігійні погляди вченого висвітлили Л.Зандер, І.Морозов, В.Руднев (2, 24-27; 3, 66-72; 4). Так, Л.Зандер підтвердив факт, що В.Зіньківський належав до тієї течії церковної спільноти, яка яскраво заявила про себе під час релігійно-філософських зібрань 1901–1902 рр. у Петербурзі, у «християнському братстві» в Москві, у суспільній діяльності прогресивного духівництва й церковної інтелігенції та у підготовці Собору. Через обер-прокурорську опіку Російської імперії ця течія змогла виявити себе лише після

революційних подій початку ХХ ст. Автор також зосереджує увагу на вивченні та аналізі власне наукового доробку В.Зінківського.

Метою наукового дослідження є визначення специфіки історіософських ідей соціально-політичної концепції В.Зінківського після революційних подій 1917-1920 рр. у контексті розвитку ідеології євразійців та їх поглядів на історію.

Для досягнення окресленої мети необхідно розв'язати наступні завдання: проаналізувати стан наукової розробки проблеми та визначити рівень джерельного забезпечення теми; визначити історіософську інтуїцію світоглядної позиції В.Зінківського у його соціально-політичній концепції розвитку суспільства.

Роздуми про долю Росії, специфіку її геополітичного становища, яке призвело до перемоги більшовизму, реалізовувалось у новому ідеологічному напрямку – євразійстві (1921, Софія). Більшість представників цієї течії були кадетами. Згодом вони активізували свою діяльність у столицях європейських держав: Парижі, Берліні. Ідеологи євразійства (Н.Трубецької, П.Сувчинський, П.Савитський, М.Шахматов, Г.Вернадський, Л.Карсавін, Г.Флоравський, Н.Олексіїв, В.Ільїн) уважали, якщо невдача революції небажана для інтелігенції, а її перемога у тій формі, в якій вона здійснилася, незрозуміла, то залишався третій шлях – переродження революції. Не приймаючи більшовизму та не бажаючи примиритися з ним, вони думали, що потрібно кардинально змінити методи його подолання й відродити Росію як велику та єдину державу. Нова тактика повинна була орієнтуватися на внутрішні антибільшовицькі сили Росії (селянський повстанський рух та інше).

У 1920-ті рр. інтелігенція, переживаючи тяжкі умови вигнання й утрату ідеалів, вдалася до справжнього усвідомлення духовних підвалин вітчизняної культури. Неабияку роль тут також відіграв вплив філософсько-релігійної думки, яка розвинулася в Росії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Суспільство, виховане на гуманізмі російської класичної культури, було відкрите вірі. В умовах поширення лібералізму вплив атеїзму не зміг змінити глибокі християнські традиції суспільства у зарубіжжі. Різка несприйняття жовтневого перевороту 1917 р. і його наслідків – такою була реакція інтелектуальної еліти Росії й України в еміграції. Зміни у свідомості інтелігенції сприяли появі товариств духовного самовдосконалення, які у 1924 р. об'єднались у загальноєвропейську організацію емігрантської молоді РСХР. Виникнення цього руху було пов'язано з потребою в осмисленні трагічних подій минулого в їх соціокультурному та національно-політичному вимірі, котрі зумовили еміграцію з батьківщини, та усвідомленні побудови нової держави вільної від впливу ідей більшовизму. Вирішенням зазначених проблем стала релігійна філософія. В цей період ліберальна інтелігенція вважала слов'янофільство надто традиційним і консервативним. Вона надавала перевагу ідеям соловйовської школи, яка в останні роки ХІХ ст. поширилася всією Європою (1, 271-285). Ідеологами й активними учасниками РСХР були майже всі філософи-емігранти початку ХХ ст., котрі опинилися за кордоном (С.Булгаков, М.Бердяєв, О.Картишев, С.Франк, В.Ільїн, В.Зінківський).

Під час перебування у Белграді була окреслена головна ідея історіософської та соціально-політичної концепції В.Зінківського. Проблеми Росії в їх соціально-політичному вимірі вчений розглядав у непорушному зв'язку з проблемами суспільного життя Європи початку ХХ ст. Концептуальне вирішення проблеми кризи в Європі та в Росії, головним фактором якої він уважав відірваність життя від культури, знайшло своє відображення у статті «Православ'я і культура». Учений висловлював думку, що криза західної культури початку ХХ ст. полягала у кризі західного християнства. Відповідно, вихід з кризи для Заходу і для Росії В.Зінківський убачав у зверненні до ідей православної культури (5; 6, 2-6).

Подальше осмислення проблеми кризи західноєвропейської культури та її впливу на розвиток суспільства Росії було здійснено вченим у циклі лекцій для російсько-сербських слухачів на тему «Критика європейської культури у російських мислителів», які було вперше опубліковано сербсько-хорватською мовою під назвою «Російські мислителі та Європа». Провідним напрямком наукових пошуків В.Зіньківського в еміграції стало теоретичне обґрунтування всіх сфер життя людини, виходячи з її релігійного усвідомлення. В еміграції філософські погляди вченого, сформовані в ранній період його наукової діяльності, набули подальшого осмислення та науково-теоретичного обґрунтування. Вони засвідчили ті головні ідеї, які визначили підвалини у створенні ним системи християнської філософії та дослідженні історії російської філософії. Це ідея релігійного досвіду, котра В.Зіньківським вважалася «даною», тобто зумовленою взаємодією між суб'єктом і об'єктом; концепція софілогічного дуалізму, що розрізняє Софію Божу та Софію тваринну, ідея створення православної культури, яка передбачала подолання розірваності культури, що виникла в результаті секуляризації. Подолання цієї розірваності В.Зіньківський убачав у теорії християнської рецепції – переробці досліджень природного розуму у світлі Христовому. Будучи переконаним, що ідея творіння є центральною ідеєю християнської метафізики, вчений піддавав критиці думки тих філософів, для яких неоплатонізм замінював ідею творіння (7, 69). Створення цілісної та органічної системи на ґрунті православ'я, що охоплювала реальність, до якої вона була звернена, обумовило основну життєву та наукову мету В.Зіньківського.

Переживаючи труднощі вигнання й утрату ідеалів, єдиний вихід з цього становища В.Зіньківський бачив у зверненні до ідей філософсько-політичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст., де головним підґрунтям було усвідомлення духовних підвалин вітчизняної культури. З цього часу у філософсько-політичних поглядах ученого щодо визначення подальшого шляху розвитку суспільства загального кола «Росія – Європа» чітко окреслилась ідея поєднання понять культури та православ'я у їх непорушному зв'язку з центральними інститутами громадянського життя – державою та церквою.

Як представник філософської академічної науки, В.Зіньківський узяв участь у діяльності Філософського товариства в Празі (4, 270; 4, 257). Він був учасником з'їзду вчених у Празі, який проходив з 25 вересня по 20 жовтня 1924 р. і виступав з доповіддю «Про ієрархічну будову душі» на секції філософських та історико-філологічних наук (4, 256-257). Поряд з В.Зіньківським членами товариства були С.Гессен, Е.Спекторський, Г.Флоровський, Д.Чижевський, М.Лосський, С.Франк, Л.Карсавін, М.Бердяєв та інші.

Головною ідеєю вченого було прагнення розвитку діяльності християнських товариств у Європі та їх об'єднання. Труднощі полягали в тому, що всі об'єднання, вирішуючи свої життєві завдання, спиралися на ідеї православної культури, але у консолідаційних зусиллях виявлялися значні розбіжності. Тому велике значення мало те, що В.Зіньківському вдалося об'єднати не тільки Белградське та Празьке товариства, але й інші подібні угруповання (2, 25).

В.Зіньківський обійняв посаду голови руху (3, 66-72). Разом з ним співпрацювали С.Булгаков, М.Бердяєв, О.Картишев, С.Франк, В.Ільїн.

Першочерговим завданням РСХР було вироблення власної ідеології, яке було реалізоване протягом 6–7 років існування руху (8, 24-25). У церковній культурі він розрізняв два напрямки – критичний, звернений проти негативних явищ сучасності, та позитивний – спрямований у майбутнє. У позитивному змісті передусім важливою була ідея освячення життя, що є однією з граней великої та глибокої ідеї православної культури. В освяченні життя він вирізняв наукову, політичну, мистецьку та педагогічну складові. При цьому не вважав ідею церковної культури ідеєю сучасності. В.Зіньківський наголошував на її давньохристиянському підґрунті, котре виходить з факту християнства – Боговтілення. Тому шлях церковної культури може бути тільки шляхом свободи і сили,

який освячує церкву. Вчений трактував зміст поняття «церковна культура» як прагнення віруючих людей до забезпечення життя на засадах християнства. Оцерковлення життя, за Зінківським, це заклик до християнської цілісності життя, оцерковлення культури, повернення до теократичної ідеї, шлях до тієї цілісності, яка сприймалася не тільки по відношенню до особистого життя, але й по відношенню до життя соціального, історичного, що передбачало надання церкві центрального місця у житті. Тому завдання РСХР В.Зінківський пов'язував з оцерковленням усього життя, з прагненням до того, щоб церква не була сховищем, останньою життєвою втіхою для людей тільки похилого віку, а була тією силою, де молодь братиме сили для створення свого життя (3, 25).

Структура РСХР складалася з місцевих об'єднань, до складу яких входили всі члени, що мешкали у конкретному місті, не молодші 16 років. Усі загальні питання вирішувалися на загальних з'їздах РСХР, де брали участь делегати студентських товариств Сербії, Болгарії, Чехословаччини, Франції, Бельгії, Німеччини, Англії, Польщі, Литви, а потім і Латвії, Естонії, Фінляндії. На з'їздах вироблялася програма діяльності Руху, обиралася Рада РСХР, центральні та місцеві секретарі, затверджувався бюджет. Поточною діяльністю Руху – підготовкою та проведенням з'їздів, координацією окремими центрами, видавничою діяльністю й іншим – займався центральний секретаріат. У місцевих об'єднаннях вищим органом вважалися загальні збори. Представницьким та адміністративно-організаційним органом об'єднань був діловий комітет. У його функції входило скликання загальних зібрань, виконання їх постанов, підтримка зв'язку з центром РСХР.

Рух вів велику видавничу діяльність. До 1925 р. його видавничим органом був «Духовний світ студентства», який виходив у Празі. У грудні 1925 р. у Парижі побачив світ журнал «Вісник РСХР за кордоном» накладом 75 примірників.

Діяльність руху набула широкого розвитку в державах Європи. Розгорнулася робота у Франції, Німеччині, Англії, Чехії, Югославії, Болгарії, Естонії, Латвії, Литві, Фінляндії. У цих країнах відбувалися з'їзди, засновувались недільні школи та гуртки з вивчення православ'я (3).

Завдяки участі в русі тисячі молодих людей отримали можливість залучитися до традицій православної культури й усвідомити її зміст у вирішенні соціокультурних проблем свого життя.

З середини 1920-х рр. центральний секретаріат РСХР та організації, що входили у місцеве товариство Франції, розмістилися у Парижі. В.Зінківський продовжував вести широку діяльність у РСХР серед підлітків, християнської молоді, екуменізму та соціальної активності.

Досить активно члени руху діяли з метою реорганізації РСХР у союз православних братств. Ці протиріччя викликали ідеологічну дискусію між керівниками руху – В.Зінківським, М.Бердяєвим та їх опонентами. У зв'язку з цим постало питання про збереження ідейної єдності РСХР. Його обговорювали на IV загальному з'їзді РСХР у вересні 1926 р. у Б'єрвіллі (Франція). У ході дискусій було вирішено доповнити назву РСХР, зазначивши у дужках («об'єднання православних товариств»). У 1927 р. у Клермоні відбувся загальний з'їзд РСХР, де було сформульовано його єдину мету та завдання. За рішенням з'їзду студентський рух об'єднував емігрантську молодь православної церкви та залучав невіруючих, допомагав формувати християнське світосприйняття, готував захисників до боротьби з атеїзмом і матеріалізмом.

На кінець 1920-х рр. у РСХР виник «конфлікт поколінь», розбіжності між «батьками» та «дітьми», який з кожним роком ставав усе гострішим. Далися взнаки протилежності як духовних прагнень, так і соціально-політичних поглядів. Однак усі члени РСХР погоджувалися з єдиною ідеєю «оцерковлення» життя.

У період між 1925–1939 рр. РСХР працював дуже плідно. Та вже з середини 1930-х рр. його діяльність занепала. Причиною цьому було існування у межах руху багатьох різнобічних напрямів, які відхилялися від провідної ідеї руху. Розкол у РСХР прискорив прихід до влади в Німеччині А.Гітлера та зростання шовіністичних настроїв у багатьох країнах Європи.

Праве крило Руху, очолюване генералом Е.Міллером, одним із керівників білої армії, надавало перевагу фашизму та крайньому націоналізму тоталітарного типу. Але представники цього напрямку не хотіли поривати з вірою. Частина з них вийшла з Руху і вступила у так звані національні організації, інша ж частина залишилась у ньому, породжуючи нескінченні суперечності. Ліве крило свідомих прибічників релігійного вільнодумства і прогресивних ідей представляв М.Бердяєв. Це крило відмежувалося від РСХР та утворило нову організацію під назвою «Православна справа», незважаючи на те, що її члени засуджували захист ідей православ'я. Справа і зліва В.Зіньківський був засуджений за власне бачення у вирішенні суспільних проблем. Його критикували за «лівизну» та звинувачували у масонстві. Отже, широта задуму заснування РСХР була нереалізованою до кінця. В.Зіньківський не визнавав це відкрито. Прибічник аполітичності церкви, він вважав, що її головною ідейною метою повинно стати об'єднання суспільства не лише у питаннях богослов'я, але й у розумінні вирішення соціокультурних проблем життя. Однак рухівці займалися розглядом різнобічних соціально-політичних питань, як-от: державотворення, ідеології, культури, єдність у їх розв'язанні могла бути досягнутою лише за умов визначення компромісу серед усіх його членів. Це стало неможливим, деякі члени руху були змушені вийти з нього.

Удару діяльності РСХР завдала і Друга світова війна. У Прибалтиці його розгромили більшовики. На Заході діяльність Руху була припинена німцями. Церква РСХР збереглася лише в Парижі, рухівці продовжували підтримувати між собою особистий зв'язок (1, 276–277).

Зазначені події не припинили подальшої діяльності В.Зіньківського як керівника та духовного отця цього об'єднання. Він залишався незмінним головою РСХР до кінця свого життя, обстоюючи головну його мету – відродження православної культури як потужної сили історії. Повернення до церковної культури В.Зіньківський уважав єдиним виходом з того становища, в якому опинилися християнські народи. РСХР, як його бачив В.Зіньківський, започаткував цю справу (9, 14–15).

В останні роки вчений посилено працював над виробленням основ християнської гносеології. Вважаючи, що проблема знання повинна бути основою будь-якої філософської системи, він звертав увагу на недоліки новітнього теоретичного знання, основи котрого були закладені в епоху секуляризації культури й містили в собі ідею принципового відокремлення філософії від релігії. Для В.Зіньківського як християнського мислителя зазначене положення було неприйнятним. Ця обставина визначила головну ідею «Основ християнської філософії» – пояснити християнське вчення про знання та допомогти суспільству відійти від ідей секуляризму. Історико-філософський аналіз гносеології привів філософа до думки, що для неї негативну роль відіграв розділ філософії та релігії. Разом з тим «природа думки пов'язує наше мислення з категорією Абсолюту, релігійної свідомості. Відірвати мислення від сфери Абсолютного неможливо, залишається до кінця усвідомити невід'ємність філософського мислення від релігійної сфери». Єдність розуму та віри не є даними, вони – задані. Природа розуму як пізнавальна сила не містить у собі труднощів для єдності віри та знання (10; 11). Важливим поняттям гносеології є «суб'єкт пізнання», в якому існують трансцендентні елементи. У християнстві істина відкривається не індивідуальному розуму, а церковному. Саме в церкві потрібно шукати метафізичне підґрунтя пізнання, оскільки воно спирається на Абсолют, а він є Творцем буття. Головою Церкви, її тілом є

Христос. У Христі єдиносущне людство і є дійсним суб'єктом пізнавального, морального, естетичного життя як життя духовного. Таким чином, знання є христоцентричним. Виходячи з цього, принцип автономії розуму недійсний. Оскільки Христос є любов, то пізнання є справою любові. Саме тому пізнання визнається силою і живим життям любові (12, 72).

У другому томі «Основ християнської філософії» В.Зіньківський розглянув християнське вчення про світ з його головною ідеєю про вторинність світу, його виникнення завдяки надсвітовій силі. Ідея творіння, стверджував філософ, поєднує в собі поняття Бога та світу, Абсолютного та відносного буття (12, 148). За актом творіння світ безмежний уперед, але не назад, тобто він покликаний ним до безмежного буття. Бог безмежний в обидва боки – він безначальний. Світ є жива, ціла єдність. Це свідчить, що все буття від Бога Творця є основою та змістом учення про єдність буття. Сила, котра робить його таким, є любов, яка виступає однією з важливіших християнських інституцій. Іншою інституцією є церква, що є носієм єдності світу, космологічним фактором. Введення в систему космології поняття церкви як основного поняття зв'язує буття з людською сферою, яка і є субстратом церкви. Це є новим аспектом теорії антропоцентризму у метафізиці (12, 173-185). Спираючись на відповідне висловлювання апостола Павла, В.Зіньківський увів у християнське вчення про світ поняття «пошкодження» природи. Світ зазнає страждань у результаті гріхопадіння першолюдини, тобто порушення норми, що була вложена в нього в акті творіння. Свідченням пошкодження природи є боротьба за існування, перетворення прекрасного в потворне, доброго в зле. Світ чекає порятунку, сподівається на оздоровлення. Це перетворення стане кінцем світу: зникне дисгармонія, виникне нове буття.

Із задуманої трилогії «Основ християнської філософії», яка, за В.Зіньківським, складалася з трьох розділів – учення про пізнання (гносеологію), вчення про світ (космологію) й учення про людину (антропологію), написані та видані були лише два перші томи у 1961 р. та 1964 р.

Богословські погляди В.Зіньківський виклав у праці 1957 р. «Апологетика» про захист християнського вчення та церкви від жорсткого нападу наукового знання періоду секуляризму (13). Учений доводив, що у дійсному або уявному розходженні понять «знання» та «культура» з поняттям «церква» правда християнська залишається беззаперечною. В.Зіньківський здійснив аналіз учення про світ, християнського віровчення і християнства як церкви. Позитивне, творче завдання в уособленні правди Церкви у житті В.Зіньківський бачив не тільки в консерватизмі охорони зв'язку з нею, але й у індивідуальному внутрішньому світі, а також у всій культурі, в соціально-економічному житті, ході історії.

Отже, органічність і цілісність наукових і суспільно-політичних поглядів у їх історико-національному та філософському вимірі зумовило культурологічний підхід ученого до вирішення проблем суспільства. В.Зіньківський був переконаний, що соціально-політична криза суспільства тісно пов'язана з впливом на нього проблем секуляризації культури. Вирішення соціально-політичних проблем України та Росії вчений вбачав у загальноєвропейському масштабі – як відродження цілісної універсальної культури православ'я, звільненої від націоналізму.

1. Верховский С. Отец В.Зеньковский // Новый журнал. – 1962. – № 70.
2. Зандер Л. Отец Василий как общественный деятель // Вестник РСХД. – 1962. – № 66–67.
3. Морозов И. Отец Василий – друг молодежи // Вестник РСХД. – 1962. – № 66 – 67.
4. Руднев В. Судьбы эмигрантской школы. – Прага, 1929.
5. Зеньковский В. Православие и культура. – Берлин, 1923.

6. Зеньковський В. Предисловие к сборнику “Православие и культура” // Православие и культура. – Берлин, 1923.
7. Зеньковский В. Русские мыслители и Европа: критика европейской культуры у русских мыслителей. – М., 1997.
8. Зеньковский В. Очерки идеологии РСХД // Вестник РСХД. – 1929. – № 5.
9. Зеньковский В. Новый этап // Вестник РСХД. – 1935. – № 2.
10. Зеньковский В. Основы христианской философии. – Т. 1: Христианское учение о познании. – Франкфурт, 1960.
11. Зеньковский В. Основы христианской философии. – Т. 2: Христианское учение. – Франкфурт, 1960.
12. Зеньковский В. Основы христианской философии. – М., 1996.
13. Зеньковский В. Апологетика. – Париж, 1957.

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVI СТОЛІТТЯ

О.Б.Дьомін

(доктор історичних наук, професор,
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

В статье рассматривается вхождение причерноморского региона в европейскую политику, включение его в структуры европейской системы государств. Определены три периода развития международных отношений в регионе.

In the article entering of the North Black Sea region to the European politics as well as its joining to the structure of the European states system are analyzed. Three periods of development of the international relations in the region are defined.

Остання третина XVI ст. відіграла значну роль у європейській історії. Про бурхливий перебіг подій цієї доби свідчили повалення влади іспанського короля над Нідерландами і поява Республіки Сполучених Провінцій, припинення правління династій у Франції, Речі Посполитій, Московському царстві, довготривалі війни в усіх частинах Європи тощо. Не було виключенням із загальноєвропейського контексту і Північне Причорномор'я.

Степовий регіон північночорноморського узбережжя здавна приваблював кочові азійські народи. Їх просування цим шляхом до глибинної Європи на довгі століття змінювало етнічну картину краю. Та на середину XVI ст. політична ситуація довкола Чорного моря стабілізувалася. Море фактично перетворилося на внутрішнє озеро турецького світу. Водночас існувала певна невизначеність кордонів Османської імперії і Кримського ханства із сусідніми країнами. Переговори, що велися з 40-х рр. століття між Великим князівством Литовським, Османською імперією і Польським королівством, не привели до чіткого прикордонного розмежування. Це створювало атмосферу напруги і разом із безперервними набігами кримських татар сприяло зміцненню запорозького козацтва.

Саме поява українського козацтва стала чинником не тільки української історії, а й європейської історії, бо, починаючи з останньої третини XVI ст., козацтво впродовж більш ніж 150 років перманентно визначало характер відносин між регіональними державами Східної Європи та неодноразово впливало на перебіг європейської політики. Воно відіграло вирішальну роль у включенні українських земель до європейської системи держав, що відбулось у кінці 80-х рр. XVI ст.

Ознаки чергового підйому боротьби за гегемонію у чорноморському просторі проявились уже в кінці 60-х рр. Після захоплення Московським царством Астраханського ханства турецький султан упродовж десяти років декілька разів наказував кримському хану відібрати Астрахань. Та в силу різних причин хан не спромігся цього зробити. Тоді після підписання Османською імперією у 1568 р. мирної угоди з Габсбургами, яка зупинила війну у Південній Європі, султан спрямував свою увагу на приазовські степи. У 1569 р. з Азова розпочався спільний турецько-татарський військовий похід на Астрахань. Однак він закінчився невдало для нападників, а поява українських козаків у землях Молдови означала зміщення військово-політичної напруги в наступні роки в Північно-Західне Причорномор'я.

70-і рр. позначилися значною активізацією військових операцій козацтва. Спільні дії козаків і молдаван під час виступу Іоанна-Води Лютого та Івана Підкови спрямовувалися

не тільки проти турецьких ставлеників у Молдові, але й проти турецьких форпостів у Прутсько-Дністровському межиріччі. У 1570-і рр. від запорожців неодноразово відчутно страждали Акерман, Очаків і татарські улуси між Бугом і Дністром (1, 26 – 38; 2; 3, 215 – 217). У ці роки розіграти козацьку карту у Причорномор'ї намагалась і Москва, яка вела в той час виснажливу Лівонську війну. Участь козацьких загонів у боях проти російського війська розглядалась у Москві як акція вкрай небезпечна. Одним із засобів протидії польській політиці залучення козаків до театру Лівонської війни стало підштовхування татар до набігів на українські землі Речі Посполитої. З цією метою цар неодноразово надсилав до Криму подарунки (4, 467). Одночасно росіяни допомагали козакам у здійсненні походів у Молдову та Крим. Для Москви таким чином вирішувалась подвійна мета: козаки відволікалися від Лівонії, а татари від Москви. Наскільки останнє було небезпечним для Росії, засвідчив татарський похід 1571 р., коли постраждала царська столиця. Така роль не влаштувала саме козацтво.

Прагнучи “великої війни” з турками, козацтво розраховувало знайти спільника серед європейських держав, аби вони були ворогами Османської імперії. В 1580 р. козацька старшина передала до Риму через папського нунція у Польщі проект військової операції проти Порти. Та у Ватикані на нього не звернули уваги. Про те, що це був не просто епізод з пошуком союзників, а спроба вийти за рамки регіональної політики, свідчать переговори у Польщі в середині 80-х рр. козацького гетьмана (ім'я невідоме) з венеціанським агентом Гамберині, секретарем папського нунція кардинала Болоньєтті. Від імені козаків гетьман заявив про готовність вторгнутись у володіння султана і, скориставшись війною Туреччини з Персією, легко дістатись Константинополя. Гамберині навіть отримав від козаків письмовий документ із підтвердженням наміру козаків вступити у союз з Венецією і розпочати війну з Туреччиною. Передана дожу Венеції пропозиція козаків зацікавила венеціанську раду і підштовхнула її до пошуків можливих варіантів установаження зв'язку з козаками (5, 7 – 11; 6, 255). У другій половині 80-х рр. зміни в політичному курсі Венеціанської республіки та його спрямування на зближення з Портою призвели до відмови від антитурецьких планів (7, 193 – 194) і, зрештою, до забуття проекту союзу з козаками.

Та це не зменшило активності козацтва в чорноморському регіоні, тим більше, що закінчення Лівонської війни сприяло поверненню до Наддніпрянщини значної кількості озброєних людей. Їх поява підштовхнула ескалацію “перманентної війни” в Причорномор'ї (8, 36 – 39).

Розгортанню сутичок сприяло і безкоролів'я 1587 р. (9, 252 – 257). Цього року татари вдерлись у польсько-литовські прикордонні землі. У відповідь козаки здійснили напади на Тягин (сучасні Бендери), зруйнували Акерман і Очаків. Козацькі акції, поряд із загрозою переходу польської корони до представника Габсбургів, спонукали Стамбул прийняти рішення про відправку турецьких сил до польських кордонів, що повинно було стати демонстрацією сили під час польських виборів. Зібрані війська знадобилися вже наприкінці 1587 – на початку 1588 рр., коли козаки здійснили похід у Молдову з черговим претендентом на місце володаря країни, яке тоді посідав Петро Кульгавий. Запорозькі козаки зіткнулися з чисельним військом і, зазнавши великих утрат, відступили на Україну. Весною 1588 р. під час рейду по українських землях помер кримський хан Іслам Гірей і його наступник Кази Гірей пообіцяв Стамбулу замирити козаків (10, 100; 11, 160 – 162). На той час припало рішення султана відмовитися від ідеї розпочати нову війну у Середземномор'ї та зосередитися на війні з Персією. Пізньої весни чутки про те, що “військо турське велике пішло воювати кизилбазькі землі”, досягло Валахії (12, 23), ймовірно, дійшли до Подніпрянщини.

Але влітку 1588 р. для підтвердження “вічного миру” між Портою і Річчю Посполитою до Кракова прибули турецькі дипломати (13, 276 – 277). Султан наказав

своєму послу нагадати новообраному королю, щоб Польща продовжувала вчасно сплачувати татарському хану встановлену данину та дієво тримати козаків у шорах. Але “перше король не схильний був виконувати, а друге виконати був не в силах” (14, 65). Це і підтвердили події літа – осені 1588 р. У відповідь на весняний рейд Іслам Гірея козаки влітку 1588 р., незважаючи на те, що після розгрому і спалення ними в попередньому році Тягина, фортеця була відбудована й охоронялася посиленням гарнізоном, спустошили в її околицях тринадцять сіл. У свою чергу в серпні татари вдерлися в українські землі. Обопільні напади продовжились восени: козацькі загони чисельністю до чотирьох тисяч чоловік розорили чотири турецькі села поблизу Тягина. Відходячи зі здобиччю, козаки затрималися біля Дністра. Там їх наздогнали турки: частину козаків перебили, а інші, рятуючись, потонули у воді. Тієї ж осені татари ще встигли пограбувати чотири польські села. Козаки того року більше не з’являлись у Подністров’ї, але, побоюючись нападу козаків, татари, починаючи із жовтня, готувалися до відсічі (15, 102; 14, 143; 16, 168; 17, 67 – 68).

Перші місяці 1589 р. у Північному Причорномор’ї були відносно спокійними. Певний ефект мало те, що в березні султан заборонив татарам чинити утиски на кордонах нового польського короля (18, 165). Подібне рішення могло бути пов’язане як з очікуванням посла з Речі Посполитої, так і з небажанням посилювати позиції суперника польського короля ерцгерцога Максиміліана Габсбурга, який усе ще перебував у Польщі.

У квітні, як сповіщав у Лондон англійський резидент у Стамбулі Едвард Бартон, в османській столиці поширилися відомості про скарги татар на дії козаків і про невдоволення султана ситуацією в Причорномор’ї (18, 346). У травні – червні до Стамбула стали надходити чутки про широкомасштабні акції козацтва. У листах від 12 і 27 червня 1589 р. Е. Бартон писав, що турки говорять про нові атаки козаків на татар і про спустошення ними головного татарського міста Кастені (швидше за все це Гезлев – О.Д.) та інших татарських міст (18, 346). Загальна картина козацьких виступів вимальовується із листів султана Мюрада III і короля Зигмунта III, виступу підканцлера Речі Посполитої на сеймі 9 вересня 1589 р., королівської інструкції для сеймиків, московських документів (19, 130). Спочатку загін козаків полонив у морі торговельний корабель, потім вони захопили Гезлев, коли там проходив ярмарок, і звільнили багато полонених. Невдовзі після цього були розгромлені гарнізони міст Акермана, Тягина, Очакова і спалені навколишні села. З укріплень козаки вивезли гармати, зброю і вивели худобу, яка призначалася для відправки до Стамбула. Згодом разом із донськими козаками українські козаки напали на Азов, розбили гарнізон, пограбували купців і захопили полонених.

Походи на турецькі й татарські володіння справили приголомшливе враження на Стамбул. Одразу після отримання повідомлень з півночі султан Мюрад III наказав беглербею Румелії готуватися до вторгнення у Польщу. На збори війська відводилося двадцять діб. Уже 3 липня турецькі війська під проводом беглербея Хазир-паші вирушили по Дунаю у напрямку Молдови, до Бендер, де мали об’єднатися з татарами (18, 346–348; 20, 25; 10, 105).

Після довгих років турецько-польського порозуміння султан спрямував війська до кордонів. Перехід до нової політики був спричинений не тільки діями козаків, а базувався на цілому комплексі внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку Османської імперії. Один із вагомих факторів пов’язувався зі змінами у східній політиці Туреччини: затягнена перська війна, яка розпочалася ще в 1578 р., наближалася до кінця. Рішення про укладення миру монархи обох країн уже прийняли. Але мир не влаштував армію. Війська вимагали платні та вчиняли заколоти від перського кордону до Угорщини. В самому Стамбулі з’явилися противники миру, які вимагали продовження війни. Та державна скарбниця просто не мала грошей.

Певним виходом із фінансової кризи могла стати нова війна. Перспективним виглядав наступ на іспанські володіння у Середземномор'ї. За таку війну виступали представники військово-морського відомства країни, силами якої вона б переважно велась. Але проти іспанського походу були командувачі сухопутними військами. Альтернативою іспанській війні могла стати війна у Східній Європі. І такі настрої відчувались у Стамбулі вже наприкінці 1588 – на початку 1589 рр. Великий візир Порти зміг призупинити лаштування турецького флоту, мотивуючи це небезпечним для Туреччини об'єднанням сил московського володаря з ерцгерцогом Максиміліаном. Можливим варіантом виглядала і війна з австрійськими Габсбургами. Влітку 1589 р. султан надіслав імператору листа з погрозою розпочати війну, якщо той не звільнить полонених турків і не сплатить данину (18, 12, 374, 401). Проте, крім загальних звинувачень імперії у порушенні попередніх домовленостей щодо Угорщини, султан нічого конкретного поставити у вину імператору не міг.

Тобто перспектива закінчення турецько-перської війни, фінансова скрута і пов'язані з нею заворушення в турецькій армії, опозиція турецьких військових іспанській війні та розгортання наступальних дій українського козацтва проти татар і турок стали передумовою турецько-польського конфлікту. Активна його фаза розпочалась у липні 1589 р., і закінчився конфлікт у червні 1590 р., пройшовши у своєму розвитку два етапи.

Ініціатором силового вирішення проблеми виступила Порта. Першими удар по українських землях у липні 1589 р., не чекаючи підходу турецьких сил, нанесли татари. Проте вони відразу отримали відсіч. Серпень – жовтень пройшли у безперервних нападах татар і окремих загонів турок, табір яких розміщувався поблизу Дунаю. Чутки про події на польсько-турецькому кордоні поширилися Європою. Восени до Лондона надійшло повідомлення з Антверпена про вторгнення 130-тисячної турецької армії до Польщі, а в жовтні з Емдена – про значну поразку турків на польських землях (21, № 792). У дійсності, незважаючи на значну чисельну перевагу на користь турецько-татарських військ, бої йшли зі змінним успіхом.

Непевність у перемозі та продовження війни на східних кордонах зупинили ескалацію конфлікту, й у середині жовтня татари повернулись у Крим, а беглербей відійшов до Сілістрії за Дунай. У стислому викладі подальші події конфлікту постають наступним чином (9, 265–273). Грудень 1589 – січень 1590 рр. характеризувалися відсутністю бойових дій на кордоні та інтенсивною політичною боротьбою у Стамбулі щодо подальшої долі польської політики. Так, представники кримського хана наполягали на включенні до умов майбутнього миру з Річчю Посполитою вимоги про сплату семи- або навіть восьмирічної данини, заборгованої поляками. В цілому в Стамбулі зростало невдоволення позицією Польщі і тому там з нетерпінням чекали польського посла. Але польський дипломат Павло Уханський, не пробувши і десяти днів у Стамбулі, помер 26 січня 1590 р.

З лютого розпочався другий етап конфлікту, коли турецька сторона віддавала більше переваг дипломатичним засобам досягнення перемоги. Погрожуючи війною, султан вимагав від поляків відбудувати зруйновані міста, повернути полонених, артилерію, товари, худобу або ж відшкодувати їх вартість, покарати “розбійників”, тобто козаків і сплатити данину. Наслідком такої тактики Стамбула стало втягування у регіональний конфлікт зовнішніх по відношенню до нього сил, вплив різних міжнародних чинників, свого роду інтернаціоналізація конфлікту. Обидві сторони вдалися до пошуків союзників. Для Порти можливості такого вибору обмежились практично однією Росією. Зате поляки спромоглися здобути, незважаючи на конфесійні розбіжності, підтримку більшості країн Європи, починаючи від Папи Римського і закінчуючи протестантською Німеччиною. Більше того, поляки організували звернення до королеви Англії щодо дипломатичного демаршу в Стамбулі на користь Польщі. Після зволікань наприкінці серпня 1590 р. королева Єлизавета підписала розпорядження для Е. Бартона діяти спільно з польським послом. Однак на той

час у Стамбулі за певного посередництва англійського представника сторони вже уклали 12 червня угоду. Польський уряд брав на себе зобов'язання ввести суворі санкції проти українських козаків і сплатити чималу контрибуцію.

Західноєвропейські джерела свідчать, що турецько-польський конфлікт, приводом до якого стали походи українських козаків, порівняно швидко переріс локальні рамки регіону і виявився пов'язаним із зовнішньою політикою більшості європейських країн. Військово-політичні акції козаків на периферії європейського міжнародного життя запустили політичну ланцюгову реакцію і ввели Північне Причорномор'я й українські землі в європейську політику. Тогочасна міжнародна ситуація склалася таким чином, що для католицької Іспанії та Священної Римської імперії германської нації – військово-політичного центру сили європейської системи держав, яка формувалась уже впродовж майже століття, вигідним виявлялося продовження і розгортання конфлікту. Для периферійних держав, таких як Англія, Швеція, Сполучені Провінції, Польща, більш сприятливим варіантом виглядало мирне врегулювання кризи.

Від вибору тієї чи іншої альтернативи залежав розподіл балансу сил у Європі. Якраз цим системним фактором і зумовлювалося втручання Англії в міжнародні колізії на українських землях. За своє посередництво Англія не отримала прямої користі ні від Туреччини, ні від Польщі. Зате опосередкований українськими подіями зиск у рамках європейського балансу сил невдовзі став реальністю. По-перше, Туреччина, позбувшись небезпеки втягування в затяжну війну з Річчю Посполитою, скоро вступила у війну в Центральній Європі з імперією Габсбургів. Це призвело до того, що імператор так і не зміг надати дієвої допомоги Іспанії в боротьбі проти англо-франко-нідерландського блоку. По-друге, виступи козаків розгорнулись тоді, коли новому королю конче потрібно було встановити спокій на кордонах і дістати підтримку Порту в умовах підготовки до московської кампанії, яку збирався розпочинати польський король спільно зі шведським монархом. Турецько-польський конфлікт фактично зірвав широкомасштабне втручання Речі Посполитої в шведсько-російські відносини і дозволив Росії з мінімальними втратами владнати конфлікт зі Швецією.

По-третє, дії дипломата королеви Єлизавети на користь Речі Посполитої призвели до не передбачуваних Е. Бартоном наслідків. Турецький уряд, який у 1590-і рр. прагнув зберегти на польському кордоні спокій, намагався представити Англію відповідальною за проведення Польщею і насамперед козаками політики, спрямованої на зрив миру. В 1592 р. після чергового нападу козаків великий візир у листі до королеви Англії нагадував про необхідність дотримання миру між Стамбулом і Варшавою. В 1595 р. нові походи козаків на прибережні міста Чорного моря викликали докори турецької сторони у нехтуванні протезе королеви Єлизавети умов договору. Відповідно до заяв офіційних турецьких осіб, у разі незастосування Англією як гаранту миру необхідних заходів для приборкання козаків, Порта буде змушена силою забезпечувати свої кордони (22, 23).

Тобто події 1589 – 1590 рр. у Північному Причорномор'ї зробили південноукраїнські землі, які до того не мали виходу за межі регіональної політики, складовою частиною європейської системи держав. Це відбулося тому, що включення периферійних країн і земель у трансконтинентальні структурні взаємовідносини перетворило їх на елементи політичної системи держав. У Європі головні актори дипломатичної сцени мали давні та різноманітні структурні зв'язки, чого не можна сказати про європейську периферію. Відсутність міжпериферійних зв'язків гальмувала завершення формування усієї системи. Саме широкомасштабні виступи козаків і надали поштовху механізму дії європейської системи.

Введення Північного Причорномор'я у європейську політику підтвердило останнє десятиліття XVI ст. У часи П'ятнадцятирічної війни Туреччини зі Священною лігою (Габсбурги та Папська ліга), що розгорнулася у 1593 – 1608 рр. головним чином на

теренах Центральної Європи, південноукраїнські степи стали об'єктом уваги європейських країн. З Криму за наказами турецького султана татари неодноразово здійснювали походи в Угорщину на допомогу головним силам Туреччини. Впродовж майже усієї війни регіон залишався для Стамбула стабільним осередком резервних військових сил. Позбавити султана цього джерела кінноти було одним із завдань папської та імперської дипломатії. Однак справа ускладнювалася небажанням Речі Посполитої приєднатися до ліги, враховуючи, наскільки важким і витратним виявилось укладення мирної угоди 1590 р. з Османською імперією.

Особливе розуміння ситуації в Причорномор'ї виявляв папа Климент VIII, який, ще будучи кардиналом, відвідував Польщу. За його дорученням переговори з козаками вів патер Олександр Комулович. А від імені імператора Рудольфа II переговори на Січі проводив Еріх Ляссота. Влітку 1594 р. розпочалися козацькі походи на Дністер, а восени і на Крим (1, 66 – 80; 23, 206 – 270; 24). Дещо по-іншому тлумачили політику папства в “козацькому питанні” у Польщі. В кінці 1594 р. сенатори звинувачували Рудольфа II і Климента VIII у навмисному спрямуванні козаків на Молдову і Волощину з метою примусити поляків зірвати союз із Туреччиною (23, 269 – 270). Проте не виключено, що таким чином польські урядовці намагалися виправдатись перед Стамбулом.

Отже, Північне Причорномор'я в європейській політиці останньої третини XVI ст. пройшло через три періоди. Перший – з 1569 р., коли причорноморські землі увійшли у сферу безпосередніх інтересів Речі Посполитої і до середини 80-х рр. У цей час значний вплив мали Лівонська війна, козацько-татарське протистояння і втручання козаків у молдавські справи. Важливість регіону визнавали й у Москві, намагаючись розпалити татарсько-польські протиріччя, фактично створити “другий фронт” у польському тилу за допомогою кримських татар для послаблення польського натиску в Прибалтиці. Гострота татарсько-українського протистояння знімалася частково тим, що сили козаків спрямовувалися на Лівонську війну, а татарські – на перську.

Другий етап – середина 1580-х рр. і до початку 1590-х рр. – період між Лівонською і П'ятнадцятирічною війнами, коли кримські татари і українські козаки залишилися сам на сам. Це призвело до переростання регіонального конфлікту спочатку в міждержавне турецько-польське зіткнення, а потім – до включення в конфлікт європейських держав. Наслідком цього було входження Північного Причорномор'я в систему європейських держав. Третій період припав на роки війни між Туреччиною та Священною лігою. Він виявився певним чином віддзеркаленням першого. Тільки тепер татарські загони спрямовувались у Центральну Європу, а імперія Габсбургів, як раніше Москва, намагалася тепер уже силами козаків відволікти увагу татар від походів до Угорщини. Але характерно, що на цей раз Росія не виявляла особливої активності в причорноморському регіоні.

1. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – Львів, 1992.
2. Мохов Н. А. Боевое содружество украинских казаков и молдаван в 70 – 80-х гг. XVI в. и деятельность И. Подковы // Ученые записки Молдавского филиала АН СССР. – Т. IV. – Кишинев, 1957.
3. Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975.
4. Послание султана Амурата III польскому королю 1578 г. // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Т. 11. – Одесса, 1879.
5. Макушев В.В. Восточный вопрос в XVI – XVII веках (по неизданным итальянским документам) // Славянский сборник. – № 3. – СПб., 1877.
6. Грушевский М. История украинского казачества. – Т. 1. – К., 1913.

7. Фрейденберг М. М. Венеция, Дубровник и Сплит в адриатической торговле // Вопросы истории. – М., 1972. – № 4.
8. Дьомін О.Б. Південна Україна в міжнародних відносинах другої половини XVI століття (до питання про генезу чорноморської проблеми) // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. – Одеса, 1994.
9. Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-х років XVI ст. – Одеса, 2001.
10. Kortepeter S.M. Ottoman imperialism during the Reformation: Europe and Caucasus. – N. Y.-L., 1972.
11. Лепявко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561 – 1591). – Чернігів, 1999.
12. Посольская книга по связям России с Грецией (православными иерархами и монастырями), 1588 – 1594 гг. – М., 1988.
13. Флоря Б.Н. Антитурецкая коалиция и “бескорольеве” 1587 года в Речи Посполитой // Юго-Восточная Европа в средние века. – Вып. 1. – Кишинев, 1972.
14. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII века. – Саратов, 1961.
15. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971.
16. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.). – Кишинев, 1987.
17. Аствацуров Г. Бендерская крепость. – Бендеры, 1997.
18. Calendar of State Papers. Foreign series of the reign of Elizabeth. – In 23 v. – L., 1863-1950. – V. XXIII.
19. Демин О. Б. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589 – 1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII – XVI веках. – Ростов н/Д., 1990.
20. Demeny L., Cernovodeany P. Relatiile politice ale Anglici cu Moldowa, Tara Romaneasca si Transilvania in secolele XVI – XVIII. – Bucuresti, 1974.
21. List and Analysis of State Papers, Foreign series. – V.I / Ed. by R.B.Wernham. – L., 1964.
22. Jasnowski J. England and Poland in the XVI and XVII Centuries. – L., 1948.
23. Винар Л. Р. Козацька Україна. – К., 2003.
24. Леп’явко А. С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.

МІСТО КАЛЬНИК ПІД ВЛАДОЮ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ

Г.Д.Казьмирчук

(доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка),

М.Г.Казьмирчук

(кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

В статтє раскрывается социальное и религиозное развитие клира и прихожан городка Кальника в XVIII веке на основе впервые обнаруженных документов инспекции Греко-католической церкви. Также авторы анализируют борьбу клира кальницкого деканата за православие в период трех разделов Польши.

In the article is analyzed the social and the religious development the clergy and church members of Kalnyk's township at the XVIII century from unknown documents the Byzantine-rite Catholic Church. Also, authors are analyzed the struggle of Kalnyk dean's clergy for Orthodoxy at the period of Three divides of Poland.

Протягом кількох століть на правобережжі України панівною була греко-католицька церква. Її підтримувала королівська влада Речі Посполитої і місцеві польські магнати та шляхта. Служителі цієї церкви займали значні позиції у соціальному, релігійному й економічному житті регіону, зокрема й міста Кальника. На землях Правобережжя, Галичини та Волині існувала Київська унійна митрополія. Вона у свою чергу поділялася на крилоси (Барський, Браславський, Галицький та ін.), які мали намісництва (Браславський крилос мав 10 намісництв: Браїлівське, Браславське, Вінницьке, Кальницьке та ін.) та деканати. Такий церковний устрій упродовж XVII–XVIII ст. не був сталим: мінялися крилоси, намісництва, деканати, єпархії. Містечко Кальник у документах візитаційних перевірок називалося центром намісництва, деканату та протопопії.

Візитації – це системний опис греко-католицьких храмів. Вони проводилися комісією, у складі якої були кілька парохів, або один візитатор. Після перевірок оформлялися документи-звіти – акти (протоколи) генеральних і деканатських візитацій (1, 337). Низку подібних документів, які могли складалася із однієї або кількох сторінок, описав Ігор Сковчеляс. Власне він найгрунтовніше опрацював Генеральні візитації за 1726–1727, 1730–1733, 1738–1744, 1745–1748 роки, де згадується Кальницьке намісництво. Відповідно до визначених вище років візитації у Кальницькому намісництві було 24, 24, 24, 55 церков. За 1726–1727 рр. візитаційних документів Кальницького намісництва не збереглося, за 1730–1733 рр. збережено 24 описи, за 1738–1744 рр. – жодного. За наступну візитацію (1745–1748 рр.) також описів не збереглося. Прізвище візитатора за 1726–1727 рр. не встановлено, а за наступні періоди – відповідно: Гедеон Загачевський, Єронім Жураковський, Севастян Білинський (2, Додаток № 1).

Ігорем Сковчелясом залишилися не описаними ще дві, відомі нам, візитації. Одна зберігається у Державному архіві Житомирської області за 1758 р. (протопресвітерська) (3, 13зв.-14), а друга, генеральна за 1782 р. (4, 3-4зв.), – в Інституті рукопису НБУ НАН України за 1789 р. (5, 1-3) У цих документах простежується уніатський слід у містечку Кальнику як центрі Кальницького деканату.

Піонерами візитаційних студій були Іван Франко та Ісидор Шараневич, Богдан Барвінський, Меланія Бордун, Іван Крип'якевич та ін. Системно й ґрунтовно досліджує

це надзвичайно важливе архівне джерело Ігор Скочеляс. Низка його статей і двотомне видання документів доводять, що ця проблема цікавить молодих дослідників України.

Візитації Кальницького деканату за 1730–1733 рр. були предметом вивчення І. Я. Скочилися у дисертаційному дослідженні. Зокрема, він твердить, що Кальницький деканат згадується ще у 1701 та 1721 рр., але конкретна кількість його храмів невідома. Найбільш ґрунтовно автор описує храми цього деканату за 1730–1733 рр. (6, 97, 131) У додатках подає кілька карт Львівської єпархії, де відзначається Кальник як центр однойменного деканату (6, 223, 227, 228).

Дослідник детально охарактеризував зміст візитацій, виділяючи при цьому 17 пунктів, на які інспектори давали детальну відповідь. Інколи питань було менше, що свідчило про поступове формування типових вимог. Крім статистичних і демографічних відомостей, візитатори інколи акцентували увагу й на політичних подіях, стихійних лихах. Недоліком таких документів була відсутність у них матеріалів про простих мирян (6, 104-105).

Акти, які склали візитатори, були типові. Вони, як правило, включали такі складові: коли і з якого матеріалу побудована церква, хто був її патроном; яке забезпечення храму необхідним церковним начинням; хто відправляв службу, його сан і посада; матеріальний стан священика, інколи підсумкова таблиця деканату тощо.

У 1757 р. була проведена протопресвітерська візитація. Кальницьким деканом був о. Стефан Комарницький. Цілком вірогідно він і проводив цю візитацію. Кальницьким парохом був чесний отець Йосип Поторжинський. Він вів спокійне життя, навчав парафіян Катехизми. Храм мав благословіння від Холмського єпископа Йосипа Левицького, затверджене у 1720 р. Київським митрополитом Анастазієм Шептицьким. Патроном храму був власник містечка князь Чорторійський.

Храм побудований із дубових брусів, пофарбований. Мав великий вівтар, де було чотири намісних ікони. Забезпечений богослужебною літературою (Євангеліє, Службеники, Требник Львівський, Апостол, можливо, київський). У візитації записані: процесійний хрест, дві хоругви з полотна, два облачення тощо. Біля церкви була дзвіниця з 5 дзвонами. Цвинтар не був обнесений парканом. Усіх парафіян – 234 осіб. Парох використовував ґрунти вільно, тобто без обмежень (3, 13-14зв.). Візитатор зажадав від пароха настелити підлогу в храмі, облаштувати цвинтар за допомогою парафіян.

Наступну, генеральну візитацію провів 27 листопада 1782 р. володарський декан, одночасно сквирський парох Григорій Лапинський. Кальницьким священиком був 50-річний Василь Говінський, який закінчив клас філософії. У містечку було 150 дворів, де проживало 936 дорослих і 183 малолітніх (4, 1). У цій візитації більше уваги звернуто на опис храму. Він був триверхим, з трьома банями, які завершувалися залізними хрестами. Дах покритий гонтом, а стіни шальовані дубовими дошками. У споруди із заходу і з півдня було двоє дверей, які кріпилися на металевих петлях і мали внутрішні засуви. Храм мав вісім вищих та стільки ж середніх вікон без металевих ґрат. У середині скрізь вислана підлога з липових дощок. Пишний різьблений з царськими вратами та двома бічними дверцятами. Вівтар поділявся прекрасними стовпчиками. У вівтарі пофарбований під срібло і золото знаходився образ “Господа Ісуса Назарейського”. У вівтарі було багато інших необхідних для служби церковних речей. Дзвіниця не завершена, а цвинтар так і не загордили (4, 4зв.).

16 січня 1790 р. Ямпільський декан Григорій Любанський розпорядився провести огляд (візитацію) Кальницького деканату. Його огляд провели під керівництвом превелебного отця Андрія Плесецького. У ньому взяв участь Кальницький декан, який одночасно був парохом с. Кошланів. Кальницьким парохом тоді був Ієронім Марковський. До складу комісії входили й інші парахи: Михайло Шидловський, Августин Більський, Василь Плотницький. У результаті роботи цієї комісії було

підготовлено документ візитації на 214 аркушів (4, 1). Розпочинався він описом церкви містечка Кальника. Після цього вміщено опис ще 43 церков Кальницького деканату.

Візитація розпочинається описом Кальницької церкви, якою “опікувався” власник містечка Юзеф Плятер. Церква знаходилася на не зручному пагорбі. Побудована з чотирьох граних брусів, оброблених сокирою, ззовні дошками не обшита, за винятком віконних проїмів (4, 1зв.). У плані була хрестоподібна з двох сторін, мала прибудови з окремими входами. Перед входними дубовими дверима був відкритий ганок, який мав накриття, увінчане маленькою банькою. Літні двері, які закривалися залізним засувом. На нижньому ярусі храм мав 6 квадратних вікон, а на вищому рівні було ще 8 круглих вікон, на яких залізних ґратів не було (4, 1зв.). Храм мав три бані. На двох були чорні металеві хрести, а на третій – позолочений.

Внутрішній інтер'єр розпочинався з добротної дубової підлоги. Був також різьблений п'ятиарусний іконостас, пофарбований у зелений колір з використанням позолоти та ліпнини. За ним на стіні висіла намальована на тканині ікона, яку називали “Небо”. Іконостас прикрашався іконою Ісуса, зображеного на дошках без шат, Божої Матері – копія Ченстоховської божої матері.

Церковне начиння складалося з жертovníка, свічника, антемиса (антимена), ще одного антимена, подарованого Феліціаном Пилиповичем Володкевичем, 2 позолочених келишків, пари бронзових ліхтарів на вівтарі і ще 1 бронзового круглого ліхтаря, однієї бронзової і однієї білої з композиційною прикрасою кадильниці, ложечки, одного бронзового дзвіночка, чудового вівтарного срібного хреста, з позолоченими “особками”. У церкві були кілька перемін одягу для парохів, службова література (4, 1).

Дзвіниця була побудована окремо. Мала чотири дзвони. Найбільший важив 40 оків (ок = 1, 282 кг.). Біля церкви був цвинтар 70 ліктів довжиною і 56 ліктів шириною. Він тягнувся зі Сходу на Захід, огорожений стовпами різних сортів деревини (4, 1).

Кальницькими парохами були Василь Головінський, який одночасно був кальницьким деканом, після нього Ян Шумович. Ще від 16 серпня 1760 р. священнослужителі володіли одним полем у “трьох руках” 18 днів оранки, сіножатями на 20 косарів. Вони були звільнені від усіляких чиншів та поборів. Парох В. Головінський побудував садибу через тракт від церкви на землі 113 на 102 ліктів. Після того, як він помер, його вдова вийшла заміж за пароха Ієроніма Марковського (5, 2).

7 грудня 1867 р. Олександр II схвалив прийняті Сенатом Правила про будівництво нових та ремонт старих храмів у дев'яти західних губерніях імперії. Ухвала складалася з 58 параграфів і стосувалася різних сторін діяльності церковно-будівельного присутствія. “Розділ 6. Загальні правила для облаштування церков” дозволяв будувати цегляну церкву тоді, коли у приході буде не менш як 1500 прихожан обох статей, у населених пунктах, де є католицькі костели, де є чудотворні ікони, де буде значний приплив паломників, де є відповідний будівельний матеріал (7, 377). Дерев'яні храми зводилися або відновлювалися тоді, коли під церквою був кам'яний підмурок, а в середині і зовні дерев'яні стіни шалувалися дошкою і фарбувалися олійними фарбами, а дах мав бути із залізним покриттям (7, 377).

Самодержавний уряд дбав про підтримання храмів у належному стані, особливо у другій половині XIX ст., коли більшість приміщень церков стали старими і вимагали їх заміни або ремонту. Відповідно до розпорядження Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, генерал-лейтенанта графа Олексія Павловича Ігнат'єва будуть складені відомості про побудову нових та реконструкцію старих храмів з 1868 по 1890 роки. За цей період у Київській губернії буде побудовано і відремонтовано 603 храми (8, 22-22зв.), з них 63 в Липовецькому повіті на загальну суму 363583 руб. (8, 24 зв., 33, 43 зв., 49 зв.). Із інструкції відомо, що необхідно було подати таку інформацію генерал-губернаторові про храми: 1. відбудовані або відремонтовані на кошти прихожан

і “за рахунок церковно–будівельного кредиту”; 2. “відомість про число новозбудованих і капітально відбудованих церков, за той же період, за рахунок прихожан без допомоги казни” (8, 22-22зв.).

Після Люблінської 1596 р. унії на Правобережжі України за підтримки польської корони розпочинається наполегливе висвячення православних храмів у греко–католицькі. Створюється Київська греко–католицька митрополія, яка охоплює Львівсько–Галицько–Кам’янецьку єпархію. В адміністративному відношенні ця територія поділялася на крилоси, намісництва або деканати. У XVII–XVIII ст. містечко Кальник часто був центром намісництва або деканату. Зокрема, на думку львівського вченого Ігора Скочиляса, Кальник, про що свідчить нещодавно опублікований реєстр “катедрадика” 1708 р., залишався центром намісництва навіть у 1673–1674 рр., коли перебував під владою турецьких військ (9, 158-177).

У кінці XVIII ст. містечко Кальник входило до складу Вінницького повіту Брацлавського воєводства. Повіт “у церковному відношенні ділився на дві частини. Східна частина прилягала до животівської, західна – до кальницької” протопопії (10, 994).

Містечко Кальник з першої чверті і до кінця XVIII століття був релігійним центром Київської греко–католицької митрополії. У документах він писався як: намісництво, деканат, або протопопія. Керівникам цих об’єднань підпорядковувалася різна кількість церков. Зокрема, у 1726–1727, 1730–1731, 1740–1741 рр. до Кальницького намісництва належало 24 церкви, а в 1746–1748 рр. – 55 (2, Додатки № 1-3).

Дослідження складних стосунків православних і уніатів на Правобережжі протягом XVII–XVIII століть – складна й кривава сторінка України. Звернення до друкованих джерел про ці події дозволяє розкрити маловивчену сторінку вітчизняної історії. Соціальні проблеми на зрізі мікроісторичного розвитку мають нагальну потребу, оскільки не тільки заповнюють недостатньо розкриту ситуацію, але й створюють певну документальну основу для наукового й об’єктивного висвітлення.

Історія боротьби різних конфесій у кальницькому деканаті знайшла часткове висвітлення на сторінках “Киевских епархиальных ведомостей” та у працях П. І. Орловського. Цей історіографічний фрагмент вимагає подальшого вивчення.

Завданням нашої статті є бажання на основі опублікованих матеріалів показати можливості й напрямки майбутніх досліджень, повернувши увагу вчених, і висловити свої роздуми щодо цього питання у вітчизняній історії.

В 1772 р. у містечку Кальнику існувала греко–католицька протопопія Переяславської єпархії, до якої входило 18 парафій сіл Тягуна, Дубровинців, Яструбенців, Купченців, Юрківки, Пархомівки, Паріївки, Вільшанки (передмістя Лінців), Гайсина (передмістя Липовця), Зозова, Митилинців, Росоші, Коробівки та містечок Кальника, Нового Дашева, Старого Дашева та Липовця. Її очолював протопіп кальницький Григорій Леневиц (11, 115-118). Кальницьким деканом не завжди були кальницькі парохі. Часто цю посаду займали священики інших парафій деканату. Згодом вони поступово, під впливом політичних та військових подій Росії на Правобережжі наворачалися до православ’я – справжнього “благочестя” напередодні та після третього поділу Речі Посполитої у 1794–1795 роках (12, 41).

Після першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) на правобережних українських землях розгоряється запекла боротьба між уніатами, яких підтримували католики і польські власники українських маєтностей, та православними. Похід проти православ’я очолив Львівський уніатський митрополит Леон Шептицький. Йому протистояв православний єпископ Переяславський Іларіон. Обидві сторони використовували негуманні форми боротьби за парафії: наїзди, фізичне знуцання над священнослужителями (обрізання борід і волосся на голові, бійки, биття палицями,

стягнення податків, їзда на священниках тощо), а також псування церковного начиння. Обидві ворогуючі сторони скрупульозно збирали конкретні факти подій і використовували у протистоянні перед польським королем.

У цю боротьбу включився кальницький протопіп Григорій Леневиц, який став затятим поборником переходу до православ'я. 12 червня 1776 р. на день Св. Онуфрія Леневиц разом з чечельницьким протопопом Романовським і “російською військовою командою” прибули у с. Янів і застали на цвинтарі тамтешнього уніатського вікарія Василя Скородинського, зажадали від нього ключів від церкви. Оскільки при ньому ключів не було, “то схопили його гвалтовно і хотіли церкву відкрити, головою його об двері церковні п'ятнадцять раз так сильно вдарили, що з рота, носа і очей залився кров'ю, напівмертвий упав на землю” (13, 89). Після цього вікарія віддали під солдатський караул, де голодного й без води тримали три доби. Так само вони вчинили і з уніатським священником с. Гущинці, захопивши храм, а священника Заблоцького вигнали із села. На його місце призначили “посполитого сина Даниїла Поцибу, який назвався Лозенським” (13, 89). Ці та інші приклади уніатський митрополит Леон Шептицький надав польському королю, щоб переконати його в тому, що православну церкву потрібно ліквідувати.

Адекватно діяли й православні священники, які збирали факти про подібні безчинства уніатських служителів щодо їх церкви. Ось один приклад. 1 червня 1778 р. Брацлавський уніатський декан Іван Розворович з “товаришем польським” Броднецьким і чотирма жовнірами “наїхали на містечко Красне” напали на будинок вікарія тамтешнього православного Свято-Воскресенського храму Петра Зборовського і стали вимагати 20 руб. податку званого *subsidium charitativum* (13, 49). Не отримавши грошей, уніати, разом з жовнірами, вирвали на голові і бороді священника волосся, стали бити лозами, поки він не впав без пам'яті. Привівши його до тями, Броднецький став вимагати від нього 8 руб. Відавши 5 руб., священник попросив відпустити його у місто, де б він зміг зайняти ще 3 руб. Жовніри, які його супроводжували, били його по щоках і “ногами топтали”. Коли він віддав їм позичені три рублі, то один із жовнірів сів на священника і наказав везти його через усе місто верстви півтори (13, 49).

Кальницький протопіп Григорій Леневиц разом з Животівським (Семен Переровський), Смілянським (Іоан Радзиловський) та іншими протопопами Переяславської єпархії 1 вересня 1778 р. підписали “доношение” (доповідну) єпископу Іларіону, де були виписані всі знущання уніатів щодо православного священства. Зокрема, у ньому наголошувалося, що вигнаному з парафії православному слугі Божому не дозволяли жити серед посполитих і користуватися землею (13, 49). До Варшави була відправлена делегація православних священників єпархії з низкою документів, щоб донести до короля свої біди.

Уніати продовжували захоплювати православні храми, але турбувалися, щоб надати цим діям видимість законності й справедливості. Ними були розроблені таємні інструкції, як організувати захвати храмів. Одну таку інструкцію уніатський офіціал представив “прикажчику Кальницькому, який був у складі Дашівського ключа” (13, 99). У ній говорилося, що необхідно переконати громаду села, аби вона письмово вимагала запровадження уніатської віри. За умови, що всю громаду переконати у цьому неможливо, а досить схилити два-три її представники, які б підписали звернення, “що ця громада зі спадкоємцями своїми одностайно бажає бути” в уніатській вірі (13, 99).

Таким чином, аналіз візитацій кальницького деканату вимагає нового підходу при висвітленні демографічних, соціальних та релігійних чинників розвитку містечка Кальника, ролі парохів, архітектури храму, його внутрішнього начиння. Візитації розкривають розвиток греко-католицької церкви в селі, взаємовідносини кліриків із місцевим населенням. Демографічні проблеми, зокрема чисельності населення XVIII ст.,

вирішуються завдяки дослідженню візитацій. Рівень освіти парохів-священиків визначається інспекційними документами. Кілька прикладів, узяті з друкованих джерел, свідчать, що подібні матеріали ще є в архівних установах, і їх потрібно продовжувати виявляти та запроваджувати у науковий обіг. У виявлених документах виокремлено низку соціальних питань про боротьбу православних і греко-католиків за свій вплив на суспільство, за можливе життя кліриків.

1. Сkochиляс І. Документи архіву Кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999.
2. Сkochиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Львів, 2004. Додаток № 1.
3. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 20.
4. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 38.
5. Wizyta dekanatu Kalnickiego i Zywotowskiego // Інститут Рукопису НБУ НАН України. – Ф. 1. – Спр. 2478.
6. Сkochиляс І. Я. Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело: Дис... канд. іст. наук. – К., 1999.
7. О порядке устройства православных церквей в девяти губерниях Западного края // ПСЗРИ. Собрание второе. – Т. XLII. 1867. – СПб., 1871.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. 575. – Спр. 8.
9. Сkochиляс І. Намісницький поділ Львівсько-Галицько-Кам'янецької православної єпархії на Поділлі в другій половині XVI–XVII ст. (частина 2) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13.
10. Липковский В. Уния и воссоединение униатов в 1794–95 году в пределах нынешнего Липовецкого узда // Киевские епархиальные ведомости (Далі – КЕВ). – 1895. – № 21 (неофициальная часть). – 1 ноября.
11. Ведомость в духовную епископию Переяславской консистории, за силу указа оной консистории, с показанием в оной – сколько в протопопии Кальницкой православных до епархии Переяславской приналежащих церквей имеется и о прочем. 1775 года марта 1 дня учинена // КЕВ. – 1894. – № 5.
12. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 277. – Спр. 2.
13. Орловский П. И. Материалы для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776–1782 гг. – Камянец-Подольский, 1891.

**ДЕФІНІЦІЇ «НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ»,
«УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ»
В ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

А.П.Коцур

(доктор історичних наук, професор,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

В статтє раскрывається суцність терминов, понятійное обеспечение, хронологическая схема „украинского национального возрождения”, „национального возрождения Украины” в контексте их характеристик историографией ХХ – начала ХХІ ст.

The article defines conceptual support, and chronological scheme of notions Ukrainian national revival, national revival in Ukraine regarding the context of their description in historiography in the ХХ – ХХІ-th centuries.

Кінець ХVІІІ – початок ХХ ст. характеризується у вітчизняній історіографії як „національне відродження України”, „українське національне відродження”. Ці терміни марно шукати та з’ясовувати їх суть у спадщині радянської історіографії. З утвердженням у СРСР тоталітарної державної системи потрапила під сувору заборону сама проблематика історії українського національного руху, який, власне, й становив основу того явища, що його найвидатніші класики української історіографії М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Дорошенко, І. Крип’якевич назвали українським відродженням. Саме вони увели в науковий обіг це поняття, розуміючи його як комплекс подій і явищ кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., пов’язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, поживавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців. Вони розглядали національне відродження як два потоки – однакові за змістом, паралельні за напрямком, одночасні у певних хронологічних рамках, але розмежовані територіально: один протікав в українських землях під владою Російської імперії, а другий – під владою Австрійської (пізніше – Австро-Угорської) імперії (1, 20).

М. Грушевський запропонував свою хронологічну схему українського відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Узнявши за критерій розвиток „ідей націоналізму”, він поділив даний період на три стадії: першу доводив до кінця 40-х рр., другу – до 70-х рр. ХІХ ст., а третю вважав ще не завершеною 1907 р. (2, 117). М. Грушевський виклав у загальних працях з історії України результати свого теоретичного осмислення ролі окремих регіонів щодо національного відродження (3, 435-528; 4, 306-331). За його переконанням, цей процес започаткувала Слобожанщина з її першим у Східній Україні Харківським університетом, заснованим 1805 р. Наступний (від 40-х рр. ХІХ ст.) етап розвитку українського руху вчений пов’язував із Наддніпрянщиною, ще вужче – з Києвом, який з 1834 р. також став університетським центром. А далі, з кінця 50-х і початку 60-х рр. ХІХ ст., центром українського руху, який виявляє свою близькість і солідарність із загальноросійським визвольним рухом, стає Петербург. Орієнтацію на Росію (чи то офіційну, консервативно-реакційну, чи то опозиційну, прогресивно-демократичну) М. Грушевський підкреслює й у своєму аналізі історії національного відродження в західноукраїнських землях, приділяючи головну увагу Галичині, куди з 1890-х рр. перемістився центр українського національного руху.

Регіональні спостереження М. Грушевського не втратили актуальності до нашого часу, коли серед істориків поновився інтерес до визначення ролі та місця окремих регіонів у розвитку українського національного відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. У

дослідженні українсько-канадського історика П. Магочия категорично протиставляються українські землі під владою Російської й Австрійської імперії: перші, мовляв, переважали тільки кількісними показниками щодо території і населення, а другі (особливо Галичина) „відіграли важливу, а то й вирішальну роль у визначенні напрямку українського національного відродження” (5, 97). П. Магочий також кардинально розходився з М. Грушевським у поглядах, який розглядав у взаємозв'язку два паралельні потоки українського національного руху: один – під владою Російської імперії, другий – Австро-Угорської. П. Магочий, періодизуючи цей рух, насамперед підкреслює для двох територій відмінність у розвитку його стадій, „хронологічні різниці між ними” (5, 106).

Протилежної думки щодо цього питання дотримується українсько-діаспорний учений І. Лисяк-Рудницький. Його концепція може вважатися класичною в галузі методології історії українського національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. І. Лисяк-Рудницький, аж ніяк не ігноруючи певної відмінності між політичним розвитком двох частин України (Наддніпрянської і Галицької), наголошує на їхній співпраці у справі піднесення української національної свідомості і, зокрема, пояснює: „Галицький ґрунт був духовно радше яловий. Ідеї, що служили натхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку походили з Наддніпрянщини” (6, 159).

Крім того, І. Лисяк-Рудницький увів у науковий обіг поняття „українське XIX століття” для позначення періоду від кінця української козацької державності (80-і рр. XVIII ст.), що в історичній пам'яті народу залишилася під назвою Гетьманщина, до початку Першої світової війни.

Ліквідацію Гетьманщини освічені й заможні шари українського суспільства зустріли здебільшого неприємно. З. Когут у дослідженні „Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830” відобразив їхні настрої: „Вболіваючи за майбутнє, українці оглядалися назад на ідеалізоване, здебільшого міфологічне минуле, коли шляхетна старшина була незаперечною верховною владою у фактично незалежній державі, коли козаки були елітою привілейованих вояків, коли міщани контролювали гомінливі містечка й міста, і коли духовенство управляло своєю власною гілкою православної церкви” (7, 169).

С. Єфремов побачив у цих суспільних настроях, особливо поширених серед різночинців, дітей духівництва, козацьких синів Лівобережжя і Слобожанщини на рубежі XVIII і XIX ст. найвиразнішу ознаку започаткування українського відродження: „...І нехай що говорять скептики, а загальне підґрунтя тодішніх настроїв зарисовується з столітньої перспективи цілком ясно. Цим підґрунтям була ідея українського відродження, що виникла з самих підстав тодішнього українського життя й непереможно тягла людей з демократичних і демократизованих класів назад до народу, конкретного українського народу. З цих причин сталося літературне відродження України, ці ж причини владно і неминуче провадили й до політичного відродження, що, своєю чергою, нерозривно зв'язане було з великою соціальною проблемою” (8, 9).

З початком українського відродження відбувся злам у суспільно-політичній думці України, який так характеризував дослідник тієї доби Б. Ольхівський: „Висунення на перший план „мужицького” етнографізму замість панського політичного історизму, демократичного народництва замість аристократичного державництва під знаком „прав і привілеїв” було під той час єдиним порятунком для національної ідеї, єдиним можливим виходом з ідеологічного сліпого кута. Відкривало широкі шляхи культурної творчості, шлях від вивчення життя мас до їх усвідомлення („просвітянство”), для всього того, що творило нові підстави майбутнього відродження державної ідеї” (9, 72-73).

Українсько-американські історики О. Пріцак і Д. Решетар запропонували періодизувати національне відродження в Україні цілком за історико-регіональним критерієм і виділити п'ять його стадій: 1) Новгород-Сіверська (лівобережне шляхетство кінця XVIII ст., „Історія

Русів”); 2) Харківська (розвиток нової української літератури: І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський); 3) Київська („...український рух починає приймати політичні форми та знаходить свого найяскравішого літературного виразника”, кирило-мефодіївці та Т. Шевченко, журнал „Основа” і громади 1860-х рр.); 4) Женевська („...український рух набуває явного політичного характеру”, діяльність М. Драгоманова); 5) Галицька (починається зі створення першої політичної партії – Радикальної – в 1890 р.; перехід до „самостійницької” програми, створення українських партій у Наддніпрянській Україні) (10, 25).

Крім того, О. Пріцак ще вирізняє в українському національному відродженні XIX ст. шість українських культурних зон (Слобідська Україна, Гетьманщина, Нова Росія, Правобережжя, Галичина та Буковина, Закарпаття) (11, 52-53). І хоча статичний характер – слабкість цієї схеми, бо насправді українське національне відродження перебувало у хронологічній динаміці, за якою авангардна роль окремих регіонів постійно змінювалася, позитивним є те, що академік О. Пріцак віддав належне усім регіонам України. Кожен із них зробив плідний внесок у розвиток українського відродження, яке підготувало матеріальний та ідеологічний ґрунт для Української національно-демократичної революції 1917 р.

З висоти кінця XX ст. В. Сарбей уточнив і назвав завершальні хронологічні рамки „українського відродження” – вважати ними не 1914 рік, а 1917, тобто, початок Української національно-демократичної революції, що постала як логічне завершення й апогей усієї попередньої історії українського відродження (1, 20-21).

Узагальнюючи вищенаведені наукові розвідки вчених щодо об'єму поняття „національне відродження” та його періодизації, Н. Семергей визначає терміном „національне відродження” сукупність соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних детермінантів, котрі слугували чинниками становлення та розвитку української нації та державності (12, 7).

Національне відродження, – за одним із найновіших наукових визначень, – процес розкриття та реалізації раніше затриманих чи нездійснених згідно тих чи інших причин можливостей нації (народу) до розвитку, більш широкого (ніж раніше) задоволення потреб та запитів людей, які належать до національного колективу (13, 106).

Національне відродження – складова прогресу всього загальнолюдського, а отже глобального соціального організму. Йому притаманна глибока поліфонічність історичного змісту. По-перше, це ціле явище суспільного порядку, що здатне охопити як державні нації, так і національні утворення, позбавлені самостійної політичної форми. По-друге, це процес, що перебуває в стані постійної: то ледве помітної з погляду результатів, то бурхливої еволюції (14, 3).

Складність вивчення процесу національного відродження спричинюється насиченістю його внутрішньої логіки. Її багатомірність впливає з тієї обставини, що відродження є водночас і умовою самозбереження нації, і суттю її фазового розвитку, і метою, котру зумовлює плекання в народній свідомості збагачення вже скристалізованого національного ідеалу.

За своїм змістом відродження так званих неісторичних, тобто недержавних націй, до яких відносять і українську, включає цілу гаму взаємопов'язаних структурних компонентів. Насамперед це процеси завершення націотворення, що включали поповнення соціальної структури суспільства, інтеграцію елементів його економічної інфраструктури. Це і розвиток національної ідеології, що вже сама по собі засвідчує існування живих паростків інтелектуальної своєрідності та окремішності нації.

Науковий інтерес до історії національного відродження пояснюється не лише з погляду обґрунтування сучасних державотворчих процесів в українському суспільстві, хоча це й стрижневий аспект дослідження у даній галузі. Цінність історичного досвіду багатогранна. Йдеться, передусім, про становлення факту безперервності визвольних національних змагань українського народу. Тим самим зумовлюється наукова інтерпретація основних

тенденцій та етапів національно-визвольного руху, його залежність від чинників внутрішнього та зовнішнього характеру. Довгий час „епоха національного відродження” недооцінювалась у нас під кутом зору важливості націотворчих процесів, що відбувалися тоді в житті України. Дослідження в цій сфері незаперечно свідчать про те, що ми маємо справу з досить своєрідним етапом національного руху та державотворення.

1. Сарбей В. Національне відродження України (Серія „Україна крізь віки”: В 15 т.). – К., 1999. – Т. 9.
2. Грушевский М. С. О любви к отечеству и народной гордости // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 38.
3. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – К., 1992.
4. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1991.
5. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. – 1991. – №3.
6. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т. 1.
7. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К., 1996.
8. Сфремов С. Декабристи на Україні. – К., 1926.
9. Ольхівський Б. Вільний нарід. – Варшава, 1937.
10. Прицак О., Решетар Д. Україна і діалектика національного будівництва. – Гарвард, 1984.
11. Прицак О. Культурний націоналізм ХІХ століття у Східній Європі. – Гарвард, 1983.
12. Семергей Н. В. Полтавщина в українському національному відродженні ХІХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України”. – Запоріжжя, 1996.
13. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К., 1996.
14. Меша В. Г. К вопросу о национальном движении в Украине начала ХХ века (Очерк историографии до 1917 г.). – Донецк, 1995.

ВІДОБРАЖЕННЯ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1920-30-Х РР. ОСОБЛИВОСТЕЙ ФУНКЦІОНУВАННЯ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

В.П. Коцур

(доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»)

В статті здійснено спробу проаналізувати ключові особливості та специфічні риси освітлення в літературі 1920 – 30-х рр. процесу ідейно-політичного оформлення молодіжних організацій, функціонуючих в указаний період в УСРР і маючих певне вплив на соціокультурну ситуацію в країні. Особливу увагу приділено опису діяльності КЮСа, УКРЮСа, КСМУ, Евкомол, есерівських та анархістських молодіжних організацій.

The article comprehensively analyses key peculiarities and specific features of ideological and political figuration of the youth organizations depicted in the literature of 1920-30th, which functioned in this period in Ukraine and had a definite influence on the social and cultural situation in USRR. Special attention is paid to the description of the functioning of KUS, UKRUS, KSMU, Evkomol, esser and anarchist organizations.

Усі партії та рухи, які легально чи напівлегально існували в Україні в 1920-х рр., особливу увагу звертали на роботу з молоддю. Головною метою їх діяльності в молодіжному середовищі було прагнення залучити юнацтво до боротьби за побудову нового суспільства – держави диктатури пролетаріату, заснованої на принципах більшовизму, чого домагалася правляча в Україні КП(б)У; національно-комуністичного суспільства, до чого прагнули члени УКП та ЄКП; демократичної республіки, до створення якої закликали молоді меншовики й есери. Залежно від цих завдань по-різному визначалися підходи до проблеми організації молодіжного руху.

Загальновідомо, що РКСМ і КСМУ створювалися за ініціативи та підтримки комуністичної партії для того, щоб стати її резервом і бойовим помічником. Історія КЮС, яка в найкращі свої часи налічувала близько 15 тисяч членів, пов'язана з діяльністю УКП (боротьбистів) (1). Як своєрідна спадкоємиця КЮС у молодіжному русі, УКРЮС працювала під безпосереднім керівництвом УКП. РСДСРМ, місцеві організації якої діяли в Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, Полтаві, Житомирі, Кременчуці, була молодіжною спілкою РСДРП (меншовиків) (1, 16-17).

У 1920 р. виникла одна з найбільш відомих єврейських молодіжних організацій – Євкомол. Водночас найактивнішими серед єврейських молодіжних об'єднань були сіоністські організації, котрі охоплювали, наприклад, в УСРР у середині 1920-х рр. близько 30 тисяч осіб віком до 23-х років. Чільне місце в цій категорії молодіжних організацій посідали сіоністсько-соціалістична спілка молоді (ЦСЮФ) та організація сіоністської молоді (2).

Українська та російська молодь також брала участь у релігійно-сектантському молодіжному русі, що на сході України був представлений такими релігійними напрямами, як тихоновці, обновленці, УПАЦ (динківці-автокефалісти), група Лубенського собору єпископів, сектантів (1).

Певну частину серед тогочасних громадських об'єднань українського молодіжного руху становили неполітичні структури молоді. Досить масовим в УСРР були також позапартійні Спілки селянської молоді, або, як їх подекуди називали, Спілки незалежної

селянської молоді, котрі на початку 1920-х рр. мали в селах більш широку мережу, ніж комсомол. Популярною тут була також «Просвіта», яка в 1922 р. об'єднувала близько 400 тис. осіб (3).

До цієї групи організацій можна віднести «Союз отроков» та «Новое поколение» (Житомир), Центральне об'єднання робітничих гуртків із самоосвіти (Кременчук), «Союз молодых труженников» (Юзівка) (4). Такими ж були єврейські організації економічного спрямування «Гехолуц», що об'єднував близько 6 тисяч юнаків і дівчат, та спортивно-гімнастичне об'єднання «Маккабі», котре нараховувало близько 4 тисяч молоді (1).

Окремо потрібно сказати про скаутські організації молоді, які в цей час почали виникати на українських землях. Вони були поширені на території Східної України. Перші їх загони виникли тут ще до революції. На початку 1920-х рр. були зроблені спроби відновити їх діяльність. Широкої популярності набув рух так званих «юксаутів». У Києві скаутська організація нараховувала близько 200 членів. В Одесі для координації діяльності місцевих організацій було створено Центральне скаутське інформбюро (5, 139-142). Популярною серед єврейських дітей була скаутська організація «Гашомер-Гацоїр», котра в середині 1920-х рр. в УСРР налічувала у своєму складі понад 10 тисяч членів (1; 5).

Значну роль у розвитку громадських структур українського молодіжного руху відіграла учнівська молодь, але на початку 1920-х рр. більшість організацій учнівської молоді або припинила свою діяльність під тиском влади та комсомолу, або самоліквідувалася в нових політичних умовах. Водночас ширших масштабів почав набувати дитячий рух, зокрема рух піонерських організацій. На 1 грудня 1924 р. в УСРР нараховувалося близько 200 тисяч піонерів (6, 7-9).

Отже, у 1920-ті рр. молодь УСРР являла собою дуже складний, неоднорідний і суперечливий соціально-політичний організм. Строкатість її соціально-класового, соціально-професійного, територіального й національного складу відбивалася на загальних настроях, політичних та ідеологічних орієнтирах. Початок 1920-х рр. в УСРР позначився діяльністю значної кількості молодіжних організацій, різноманітних як за напрямками, так і за формами діяльності.

Вивчення історіографії молодіжного руху УСРР розпочалося ще в 1920-ті рр. в умовах формування тоталітарної системи і триває до сьогодні в нових політичних і соціокультурних реаліях незалежної Української держави, котра пройшла у своєму розвитку ряд етапів, які відрізняються масштабами і глибиною постановки проблем та їх теоретичного вирішення.

Історіографія молодіжного руху України, з одного боку, досить велика, якщо судити за кількістю опублікованих робіт, а з іншого – надзвичайно збіднена, вузька за предметом дослідження, оскільки розглядала це складне соціальне явище лише крізь призму історії однієї організації – комсомолу. Тому не могло бути й мови про глибокий, об'єктивний аналіз витоків молодіжного руху, його історії, традицій, форм, методів, засобів, особливостей, цілеспрямованості, різноманітності тощо.

Щоб оцінити значення історичної спадщини у вивченні історії молодіжних організацій, дати об'єктивну оцінку працям істориків радянської доби, важливо виявити характерні риси, основні тенденції та особливості розвитку історичної науки в умовах тоталітарної системи. Важливо проаналізувати внутрішні закономірності її розвитку, тематику, творчу лабораторію історика, вплив політичної кон'юнктури на зміст наукових досліджень тощо.

Радянська історіографія, вмонтована в тоталітарний механізм науки, переживала всі її труднощі і проблеми, наштовхувалася на ті ж рифи партійної монополії на істину, що й уся наука в умовах радянської влади.

Одним із важливих етапів дослідження історії молодіжних організацій був період 1920-30-х рр. Література того часу, ще не надто обтяжена стереотипами та догматичними схемами, містить чимало цінних відомостей з теми дослідження. Водночас використовувати ці роботи слід досить критично, серед ідеологічних штампів та ярликів знаходити справді об'єктивну інформацію про стан і діяльність комсомольських та альтернативних їм молодіжних організацій.

У СРСР у 1920 – на початку 1930-х рр. видано близько 400 книг, брошур, збірників, статей з історії комсомолу (7). Значна частина з них була присвячена ЛКСМ України. Важливу роль у їх публікаціях відіграв створений у 1922 р. при ЦК ЛКСМУ Істмол (Комісія з вивчення юнацького руху) з його відділеннями при обкомах і міськкомах комсомолу. Загалом ними було опубліковано, окрім інших видань, більше 30 збірників. На особливу увагу заслуговують 16 збірників під назвою «Юношеское движение» («Юнацький рух»), що видавалися в Харкові як періодичний орган Істмолу при ЦК ЛКСМУ з 1923 по 1933 рр. (8, 38-39). Уже з перших його видань стає зрозумілим, що завдання (наукове опрацювання різноманітного молодіжного руху та виховання підростаючого покоління в найкращих традиціях комуністичної молоді), якими було зумовлено її створення, не стали головними в подальшому вивченні історії молодіжного руху. Видання Істмолу надавали перевагу висвітленню історії комсомолу. Хоча література цього періоду теж мала певні заідеологізовані стереотипи та догматичні схеми, однак містила чимало цікавих фактів, які в подальшому зникли зі сторінок історико-комсомольських досліджень.

Уже на початку 1920-х рр. з'явилися праці, котрі певною мірою систематизували й узагальнили публікації з історії молодіжного руху (9; 10; 11). Переважно це були статті, що відображали різноаспектну діяльність молодіжних організацій і друкувалися на сторінках журналів «Юный коммунист», «Комсомольская летопись», «Комуністичний юнацький рух» тощо. Саме вони започаткували становлення історіографії комсомолу. Цінну інформацію про життя молоді, діяльність молодіжних організацій містить також і газетна періодика: «Молодой рабочий», «Молодой ленинец», «Комсомолец Украины», «Молодой пролетарий» та інші комсомольські та партійні часописи.

Першими історіографами молодіжного руху насамперед комуністичного були, головним чином, тодішні комсомольські працівники – С. Білокриницький, І. Зарва, М. Окулик, С. Ігнат, К. Вінтер та ін. (12; 13; 14; 15; 10). Оскільки майже кожен із них виступав не тільки свідком, але й творцем головних подій історії комсомолу, до певної міри їхні дослідження можна вважати мемуарною літературою. Їх праці важко назвати науковими, швидше науково-популярними, написаними не на документальних матеріалах, а переважно за власними спостереженнями, оцінками учасників подій, що відбувалися в молодіжному русі. Автори розвідок зазнавали тиску з боку більшовицької влади, яка прагнула викоринити плюралізм у молодіжному русі, надавши перевагу єдиній організації, котра стояла на позиціях більшовизму. Це, звичайно, відбилося на достовірності викладеного матеріалу, проте в ньому можна знайти досить багато цікавих свідчень, що допомагають створити об'єктивну картину тогочасного комуністичного молодіжного руху загалом.

Автором першої узагальнюючої праці та ряду інших досліджень з історії молодіжного руху УСРР став С. Білокриницький (12; 16). Він очолював Істмол при ЦК ЛКСМУ. Його дослідженням властиві всі переваги та недоліки історико-партійної літератури того часу. Близько сорока років це була єдина вагома праця, в якій розглядалися головні аспекти діяльності спілки в 1919 – 1925 рр. Багато уваги автор приділив організаційним питанням, дискусіям щодо різних проблем молодіжного руху. Широко висвітлено роботу перших з'їздів КСМУ. Але майже нічого не сказано про діяльність інших молодіжних організацій та боротьбу комуністичної спілки молоді з ними. Автор визнавав, що на

початку 1920-х рр. комсомол республіки переживав глибоку кризу, майже не мав авторитету серед селянської молоді. З часом такі зізнання зникають зі сторінок досліджень історії ЛКСМУ (2).

Викликають цікавість книги та статті І. Зарви (13; 17), який серед інших керівників комсомолу республіки вважався головним дослідником із питань села. У них наводяться цікаві факти про життя селянської молоді, її настрої, виникнення безпартійних селянських спілок, а також діяльність підліткових молодіжних організацій. Висвітлюються в працях І. Зарви і проблеми, пов'язані з історією небільшовицьких молодіжних організацій, таких як КЮС, УКРЮС, єврейські молодіжні організації (18).

Діяльність окремих із них певною мірою відображена і в працях М. Окулика (14; 19). Особливо цікавим є те, що цей автор, який на той час був членом ЦК КСМУ, очолював комсомольські делегації на переговорах з іншими молодіжними організаціями, тому його роботи до певної міри мають ознаки мемуарів.

У центрі уваги С. Ігната, котрий у 1920-22 рр. працював першим секретарем ЦК КСМУ, – дискусії в комсомолі, що торкалися основних питань молодіжного руху (15), зокрема, «українська» наприкінці 1920 – початку 1921 рр. Він не тільки докладно висвітлив її хід, але й проаналізував підґрунтя цієї дискусії, яка відображала соціально-економічний стан молоді, її настрої, а також склад комсомолу та його актив. Особливий інтерес становлять факти про безпартійні колективи робітничої та селянської молоді. Закономірним фактом є те, що стосовно всіх дискусійних питань С. Ігнат займає офіційну більшовицьку позицію (1).

У цей період з'явилися праці, присвячені окремим з'їздам комсомолу республіки (20; 21; 22). Їх автори не обмежувалися питаннями, розглянутими на з'їздах, а досить широко й цікаво змальовували стан молодіжного руху. Опубліковані матеріали з'їздів ЛКСМУ (23; 24), виступи партійних і державних діячів (25; 26) становлять певний інтерес для історіографічного аналізу молодіжного руху 1920-х рр. Відомості про молодь, зокрема про її чисельність, соціальний і національний склад, культурний рівень, містяться в статистичних збірниках (27; 28). Однак до кількісних даних, уміщених у цих документах, варто ставитися критично, оскільки вони часто були відірвані від реальних процесів, оминали «гострі кути» й ідеалізували соціально-економічне життя УСРР.

На основі цих та багатьох інших літературних джерел можна спробувати відтворити загальну картину існування різних молодіжних організацій і напрямів їх діяльності 1920-х рр. в УСРР. Молодіжні організації часто розглядалися авторами 1920-30-х рр. у контексті боротьби комсомолу з буржуазно-націоналістичними організаціями молоді. Скоріш за все, на дослідників вплинула резолюція Центрального бюро КСМУ «Про національні комуністичні організації молоді», котра була прийнята в січні 1920 р., а також постанова Пленуму ЦК КСРМУ «Про боротьбу з буржуазно-націоналістичними комуністичними юнацькими спілками» (березень 1920 р.) (29, 18).

У резолюції зазначалося, що комуністичний рух робітничо-селянської молоді повинен бути монолітним. Його єдиною формою є Комуністична спілка робітничої молоді України. Перед комсомолом ставилося завдання вести боротьбу як з уже існуючими небільшовицькими молодіжними організаціями, так і зі створенням нових.

Тиск ідеологічних догм і стереотипів змушував авторів досліджень 1920–30-х рр. характеризувати некомсомольські молодіжні організації як буржуазні за своєю суттю, антикомуністичні за цілями та діяльністю, переважно дрібнобуржуазні за складом і націоналістичні за переконаннями.

І хоча більшість дослідників 1920-х рр. надавали перевагу комсомолу, все ж у їх працях знайшлося місце для висвітлення діяльності небільшовицьких молодіжних об'єднань (14; 17; 30). Перші публікації, що торкалися діяльності КЮС, з'явилися ще в

період її існування. Однак вони мали пропагандистський характер, їх мета – розкрити націоналістичний характер спілки (14; 31).

Осередки цієї молодіжної організації діяли на Київщині, Волині, Харківщині, Донбасі та в інших губерніях. Найбільшою популярністю КЮС користувалася серед селянської молоді й інтелігенції. Подекуди на КЮС перейменовувалися вже існуючі організації учнівської молоді. У своїй статті М. Окулик зазначав, що КЮС за кількістю членів та впливом на молодь стає вагомим конкурентом комсомолу. До того ж у Чернігові КЮС мала своє друковане видання (14, 57-64). На Всеукраїнському з'їзді Комуністичної юнацької спілки, що відбувся в лютому 1920 р., було прийнято статут, ряд програмних документів, обрано центральний комітет організації. Функціонування КЮСівських молодіжних організацій зводилося, головним чином, до культурно-просвітницької діяльності. Хоча при цьому повністю відійти від політичної діяльності КЮСівці так і не змогли.

Даючи характеристику політичної платформи КЮС, П. Воробйов-Семенов писав, що КЮСівська молодь визнавала програму комуністів-більшовиків і тактику боротьбистів. Вони згодні були відмовитися від цієї тактики, але за умови, що в молодіжному русі не буде місця і тактиці більшовиків. При цьому автор залишив без уваги бажання КЮСівців іти на компроміс із комсомолом (31).

І. Ісаєв у контексті боротьби комсомолу з націоналістичними супротивниками, до яких належала й КЮС, відзначав, що КЮСівські організації склалися з дрібнобуржуазної інтелігенції й учнів, а також молоді, частина якої завершила, на його думку, свою діяльність відвертою й активною участю в контрреволюційних акціях. Він також стверджував, що КЮС мала великий вплив на сільську молодь, робітники до рад КЮС не входили. Причини популярності КЮСівців на селі автор убачав у політичній та організаційній слабкості КСМУ на селі на початку 1920-х рр. (32, 18).

У березні 1920 р. Українська комуністична партія (боротьбистів) прийняла рішення про саморозпуск. Унаслідок цього зникла з політичної арени і КЮСівська молодіжна організація, оскільки одна частина її членів увійшла до складу комсомолу, а інша – до Української комуністичної робітничої юнацької спілки (УКРЮС).

Прослідкувавши за долею КЮСівців, які вступили до складу комсомолу, Л. Грабовський зазначав, що в період колективізації вони нагадали про себе вимогами українізації комсомольської спілки, у першу чергу замінивши технічних робітників на українців з метою ведення листування з місцевими організаціями українською мовою. Усе це свідчило про підтримку колишніми КЮСівцями політики українізації (33). Ряд авторів, зокрема Л. Балабанов, Р. Мілявська, Л. Грабовський, присвятили свої праці історії місцевих КЮСівських організацій (33; 34; 35). Ці дослідники підтримували основні тенденції історіографічної науки, розглядаючи КЮСівців тільки в рамках боротьби місцевих комсомольських організацій з націоналістичними об'єднаннями молоді УСРР. Звинувачення в націоналізмі та петлюрівщині, котрими була пронизана література 1920-х рр., коштували значній частині КЮСівців, що вступили до комсомолу після розпаду цієї організації, життя. Так, Л. Балабанов наводив приклад, що 11 осіб у Брацлаві та 9 у Немирові в 1921 р. були звинувачені у змові проти партії та комсомолу і розстріляні (34, 42-43).

Комуністична юнацька спілка підтримувала національну ідею української державності, і хоча проіснувала порівняно невеликий відрізок часу, все ж користувалася значною популярністю серед молоді УСРР, особливо селянської.

Об'єктом досліджень молодіжної тематики була також УКРЮС. Створення цієї організації пов'язувалося з Українською комуністичною партією, тому характеристика УКРЮС часто давалася авторами через оцінку УКП, підкреслювалася насамперед близькість їх національно-державних орієнтацій (17; 38).

Основним завданням УКРЮС було об'єднання юнацького руху в УСРР «з метою виховання з юнаків свідомих борців пролетарської революції, здорових морально і фізично, активних борців за охорону здобутків революції та остаточне визволення працюючих всесвіту, і свідомих творців і громадян Комуністичного суспільства» (36).

Під впливом різноманітних факторів (відбудова господарства України, зміцнення адміністративно-командної системи в республіці, посилення КП(б)У, активізація її діяльності з розколу опозиційних сил з використанням органів ОДПУ) у лавах укапістів намітився розкол, що торкнувся й УКРЮС. У ній також з'явилося ліве крило. Як відзначав один із авторів Д. Гарський, для посилення свого впливу на діяльність спілки «ЦК УКП розпустив ЦК УКРЮС, а керівництво місцевими організаціями УКРЮС поклав на місцеві організації УКП» (37). Через це УКРЮС практично втратила можливість самостійної діяльності. У подальшому УКП прийняла ряд рішень, які ставили юнацькі організації під цілковитий контроль партії.

Даючи характеристику статуту УКРЮС, І. Зарва писав, що ця організація вважала себе єдиним виразником інтересів пролетарського юнацтва України. На його думку, спілка намагалася об'єднати революційні елементи українського юнацтва на ґрунті програми УКП. Торкаючись взаємовідносин УКРЮС і КСМУ, автор зазначав, що УКРЮСівці активно доводили українській молоді різницю між цими організаціями. Члени УКРЮС уважали себе виразниками інтересів української молоді, тоді як КСМУ – російської (17).

На ці протиріччя між двома молодіжними організаціями звернули увагу і такі автори, як М. Окулик, С. Вільна, І. Райченко (14; 38; 39). Головні причини суперечок, що відбувалися в молодіжному русі, вони вбачали не тільки в орієнтації УКРЮС на програмні вимоги свого ідеолога УКП, а й у значній кількості колишніх КЮСівців у цій організації, котрі ввійшли сюди після розпаду спілки і продовжували уже в новій молодіжній організації відстоювати ідеї незалежної української державності.

Правлячий режим усіяко намагався обмежити діяльність небільшовицьких молодіжних організацій, застосовуючи при цьому різні методи впливу на них. Широко використовувалися також репресивні заходи. Винятком не став і УКРЮС. Більшовицька партія сприяла розколу в партії УКП та УКРЮС, при цьому здійснюючи підтримку лівої фракції УКП, діяльність якої призвела до їх ліквідації.

Серед небільшовицьких молодіжних організацій, що діяли під керівництвом загальноросійських партій та політичних течій, слід насамперед виділити молодіжну спілку РСДРП (меншовиків). Якщо раніше ця партія не приділяла достатньо уваги роботі серед молоді, то на початку 1920-х рр. позиція її керівництва в цьому плані дещо змінилася. Початок організації соціал-демократичної молоді поклала ініціативна група при клубі «Вперед», створена під егідою московського партійного меншовицького комітету в 1920 р. Упродовж 1921 р. соціал-демократичні молодіжні організації почали діяти в містах України: Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, Катеринославі (40; 41). І хоча формально між ними не було встановлено організаційної єдності, але зв'язок підтримувався через листування. РСДРП ставила собі за мету розвивати свідомість робітничої молоді, виховувати її в дусі революційного марксизму, захищати її інтереси, підвищувати культурний рівень; організовувати юнаків і дівчат для боротьби за їхні класові інтереси разом із робітничим класом і окремо від РКСМ, РКП та всіх правлячих організацій, що проводять чужу для робітничої молоді політику; беручи участь у боротьбі робітничої молоді за її інтереси, прагнути стати керівником її руху і спрямувати його на шлях класової боротьби (1).

В. Єгошина, вивчаючи спілки молоді, зокрема і діяльність соціал-демократів, зазначала, що свою роботу організації та групи РСДРП проводили в тісній взаємодії з партійними організаціями. У 1922 р. увесь апарат ЦК партії меншовиків в УСРР

складався із соціал-демократичної молоді, а нові організації партії були створені значною мірою за допомогою молоді (42, 33).

І. Любимов, даючи характеристику російській соціал-демократичній спілці робітничої молоді, відзначав, що вона користується популярністю серед молоді. Її члени дотримувалися власної думки стосовно комсомолу, яка полягала в тому, що дана організація неспроможна захистити інтереси робітничої молоді, оскільки вона сліпо йде за більшовиками, партія яких є партією диктатури (43, 34). Такий висновок демонстрував політичну опозиційність Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді щодо комсомолу. Однак діяльність цієї громадської молодіжної організації майже не висвітлювалася в роботах дослідників молодіжного руху.

Досить значний вплив на українську молодь мали молодіжні анархістські та есерівські організації. Проте слід зазначити, що в історичній літературі 1920-30-х рр. характеристиці їх діяльності відведено незначне місце.

Аналізуючи працю «Гонение на анархизм в Советской России» (1922) (44, 19-20), можна зробити певні висновки стосовно анархістських молодіжних організацій. Члени цих спілок негативно ставилися до більшовицької влади, стояли на платформі «соціальної революції», заперечували «перехідну стадію та виступали за необхідність прямої боротьби за безвладні форми суспільного будівництва». Анархістські молодіжні організації розповсюджували свою літературу серед однолітків. Вийшло друком декілька номерів журналів «Вільна думка» та «Анархія». Це свідчило про прагнення керівників організацій займатися не тільки внутрішньою роботою, але й поширенням своїх поглядів серед юнаків і дівчат УСРР. Головною рушійною силою молодіжних анархістських угруповань була учнівська та селянська молодь.

Існували також есерівські молодіжні організації, діяльність яких проходила в нелегальних умовах. Оскільки легальна робота партії соціалістів-революціонерів була заборонена, то відповідно і її молодіжна організація змушена була працювати підпільно. Це створювало значні труднощі для поширення та формування есерівських молодіжних груп. Основним засобом, який соціалісти-революціонери використовували для розповсюдження свого впливу на юнацтво, була широка мережа культурно-освітніх гуртків. В УСРР есери проводили свою роботу також і через «Просвіту». Деякі дані про їх діяльність містяться в газеті «Борьба» (45). У ній, зокрема, згадується, що у практичній роботі їм допомагав губком партії боротьбистів, який надіслав усім повіткам інструкції з питань молодіжних груп.

Загальне ставлення авторів 1920 – 1930-х рр. до різних есерівських, анархістських, меншовицьких молодіжних угруповань в Україні висловив С. Білокриницький. Він не заперечував існування в УСРР таких організацій, як «Маяк» (Катеринослав), «Центрокруг» (Кременчук), «Союз молодых тружеников», «Труд и свет» та інших, зазначаючи, що вже своїми назвами ці організації хотіли показати повний нейтралітет у політичному житті країни, зосередивши увагу більше на культурно-просвітницькій, а інколи й економічній діяльності молодіжних спілок. І меншовицький «Маяк», і подібні до нього «Союзы молодых тружеников», «Организации пролетарского юношества», які інколи об'єднували значну кількість робітничої молоді, носили місцевий характер і особливого значення в історії молодіжного руху не мали», – писав С. Білокриницький (46, 8).

Такого ж погляду дотримувалися й інші автори, зокрема С. Тарханов та І. Осипов (47; 48), останній був необ'єктивним стосовно небільшовицьких молодіжних об'єднань УСРР. Дослідники 1920-х рр. обійшли стороною їх історію, котра була, безперечно, однією зі складових частин історії молодіжного руху.

Деякі автори 1920 – 1930-х рр. тільки згадували про існування тих чи інших небільшовицьких молодіжних організацій, при цьому не досліджуючи історію їхнього становлення та розвитку, робили висновки про їх дрібнобуржуазний, ворожий комсомолу

та радянській владі характер. До них можна віднести Донецький «Союз молодых тружеников», який займався організацією робітничої молоді і захистом її економічних інтересів (49); есерівські об'єднання «Дом юношества», гурток ім. К. Маркса і «Революционное ученичество» (Ревуч), котрі склалися переважно з учнівської молоді (48); угруповання «Маяк», «Просвет», створені більшовицько налаштованими робітниками (50); літературно-драматична «Спілка українського юнацтва» (51) та інші. Всі ці організації в літературі було репрезентовано як такі, що не мають ніякого впливу на українську молодь, а відтак і не становлять конкуренції та загрози комсомольському молодіжному рухові.

Більш детальне вивчення літератури з даної проблеми дає підстави зробити висновок, що об'єктивного, позбавленого ідеологічних догм дослідження історії небільшовицьких молодіжних спілок у вказаний період не проведено. Тим більше його не здійснено й у наступні роки, коли дослідники надали перевагу вивченню історії єдиної молодіжної організації, котра залишалася в УСРР на кінець 1920-х рр., – комсомолу.

Значний вплив на молодь мали єврейські молодіжні об'єднання. Дослідники, даючи характеристику єврейському молодіжному руху, називали його дрібнобуржуазним рухом єврейської псевдокомуністичної молоді. Серед організацій єврейської молоді слід виділити Євкомол, Югенд Поалей-Ціон, сіоністські молодіжні спілки ЦСЮФ, ЄВОСМ та інші. Як і вже розглянуті молодіжні угруповання, що існували в 1920-х рр., єврейські організації також орієнтувалися на діяльність партій, за допомогою яких вони виникли. Так, досліджуючи політичну орієнтацію Єврейської комуністичної спілки молоді, С. Вільна писала про те, що в 1921 р. Євкомол визнала програму Єврейської комуністичної партії, у котрій знайшов своє відображення єврейський комунізм. Вона зазначала, що Євкомол і партія, яка його підтримувала, не були значимими організаціями, оскільки такими могли бути тільки угруповування справжніх комуністів, якими вона вважала більшовиків.

Даючи оцінку єврейським молодіжним організаціям, автори 1920-х рр. часто наголошували на тому, що соціалістичні організації єврейської молоді в більшості своїй займалися навчанням та самоосвітою, а не політичною діяльністю. Такої думки дотримувався, зокрема І. Нейфах (52, 45).

Розглядаючи діяльність єврейських молодіжних організацій та їх програмні цілі, Ш. Голубицький (53), наприклад, акцентував увагу на соціалістичному характері організацій, пояснюючи це тим, що молодіжні організації намагалися залучали до своїх лав єврейську молодь з метою виховання її в соціалістичному дусі та захисту економічних інтересів робітничої молоді. Але це призвело до того, що ці організації, на думку автора, стали перетворюватися більше на культурні, не задовольняючи інтересів робітничої частки єврейської молоді, в результаті чого певна частина їх членів перейшла до КСМУ.

Отже, однією з найхарактерніших рис процесу досліджень єврейської історії, у тому числі й молодіжного руху періоду НЕПу та 1930-х рр., була їх зростаюча політизованість у зв'язку із посиленням у 1920-х рр. впливу єврейських секцій та інших єврейських комуністичних структур на суспільно-громадське життя в Радянській державі. Так, характеризуючи національну політику більшовицької партії щодо євреїв, американський дослідник Джон Мілер зазначав: «З одного боку, політика щодо євреїв вписувалася в загальну концепцію національної політики, але, з іншого боку, була більш складною та деталізованою. Відомо, що до жовтневого перевороту 1917 р. національна боротьба вважалася проявом класової боротьби, а після нього всі ці прояви вже характеризувалися як реакційні».

Різним аспектам радянської національної політики та її підсумкам за період 1920-х рр. присвячувалися роботи Я. Бромберга, І. Гехтмана, А. Глинського та А. Меллера-Закомельського (40; 55; 56; 57).

Як бачимо, вивченню історії становлення та діяльності непролетарських молодіжних організацій у 1920-х рр. присвячено незначний відсоток історичних джерел.

Увага дослідників у 1920 – 1930-ті рр. була зосереджена головним чином на вивченні історії участі комсомолу в соціалістичному будівництві, соціалістичних змаганнях, і аж ніяк не на різноманітності молодіжних організацій УСРР 1920-х рр. У 1930-ті рр. набули широкого розповсюдження погляди, стосовно того, що табір політичних суперників комсомолу не заслуговує на увагу, а насамперед слід вести боротьбу з новими «ворогами» соціалізму. Тому історія КЮС, УКРЮС, Євкомолу та інших молодіжних організацій періоду НЕПу практично не розглядалася.

Це було пов'язано також і з тим, що розпочата із середини 1920-х рр. ідейна боротьба більшовиків із представниками різного роду опозиції, котра виступала з критикою генеральної лінії партії, призвела до політизації історичної науки. Боротьба проти викривлення партійної лінії (тоді саме так називалася будь-яка спроба висловити думку, несхожу з поглядом партії та її вождів) велася під гаслом боротьби з буржуазною ідеологією.

У літературі 1920 – 1930-х рр. сформувався погляд про те, що комсомольському рухові може створювати небезпеку поява безпартійних колективів. Наявність великої кількості таких угруповань, груп чи спілок може стати значною противагою комсомолу, що призведе до його розпаду на робітничі та селянські спілки (58, 271). Саме цю думку висловлювали К. Владченко, І. Зарва, котрі відкрито заявляли про опозиційність безпартійних колективів комсомолу, вважаючи, що в них зосереджувалася націоналістично налаштована молодь.

Частина авторів 1920-х рр. убачала у створенні українською молоддю безпартійних організацій і позитивні моменти. Наприклад, А. Кіров, К. Вінтер, Н. Міславський вважали, що безпартійні колективи відіграли велику роль у поповненні рядів робітничої молоді в комсомолі, оскільки майже завжди значна частина їхнього складу вступала в комсомол.

У цілому література 1930-х рр. пронизана негативним ставленням до ідей створення безпартійних молодіжних колективів у Радянській Україні. Загальна оцінка їх авторами свідчила про те, що такі об'єднання сприймалися як політична опозиція комсомолу, а це було неприпустимо в умовах однопартійної системи. Популярність безпартійних колективів серед української молоді дійсно могла створити небезпеку втрати керівної ролі комсомолу в молодіжному русі УСРР. Підозри дослідників і публіцистів, що підтримували комсомольський молодіжний рух, були безпідставними, на чому вони й акцентували свою увагу. Як наслідок – негативне ставлення авторів публікацій 1930-х рр. як до безпартійних колективів, так і до самої ідеї безпартійності.

Значна частина молоді гуртувалася навколо «Просвіт», котрі діяли як культурно-освітні організації в сільській місцевості. Своїм головним завданням вони вважали розвиток національної самосвідомості народних мас. «Просвіти» створювали бібліотеки та хати-читальні для населення, налагоджували випуск науково-популярної літератури українською мовою, організували українознавчі лекції (здебільшого на теми, що торкалися історії та культури України), вистави та концерти, організували драмгуртки, хорові колективи, поширювали українські книжки, газети, часописи. У роботі «Просвіт» охоче брали участь відомі українські письменники та поети, композитори й актори.

Серед переважної частини дослідників молодіжного руху 1920-30-х рр. поширена була думка, що популярність «Просвіт» визначалася насамперед їхньою культурно-

просвітницькою діяльністю в українському селі, де вони залишалися чи не єдиною формою відображення самодіяльності української молоді (59, 25; 60, 61-63).

Частина дослідників дотримувалася офіційного погляду про негативне значення участі української молоді в просвітянському русі, вважаючи його буржуазним і націоналістичним, переконуючи в необхідності витіснення «Просвіт» новими соціалістичними формами масових просвітницьких закладів – хатами-читальнями, сільбудами.

З літературних джерел 1930-х рр. стає зрозумілим, що основна частина дослідників не сприймала проявів національної самобутності з боку української молоді, віднаходила тільки дрібнобуржуазну ідеологію та націоналізм і закликала до боротьби з ними. У літературі прослідковується думка, згідно з якою головну роль у діяльності «Просвіт» відігравали вихідці з КЮС, УКРЮС та інших молодіжних організацій, котрі вбачали в ній джерело вираження національної самобутності української молоді.

Певне місце в молодіжному русі посідали релігійні молодіжні організації. Насамперед це релігійно-сектантські об'єднання. В Україні функціонували такі з них – тихонівці, обновленці, УПАЦ (динківці-автокефалісти), група Лубенського собору єпископів, сектанти. Особливо популярним релігійно-сектантський рух був серед польської та німецької молоді.

Історіографічний аналіз літературних джерел 1920-х рр. свідчить про спроби дослідження участі української молоді в релігійному русі України періоду НЕПу. Автори вказували на створення в ті роки молодіжних сектантських груп, релігійних спілок і гуртків (61; 62, 67-73). Намагаючись збагнути, чим же вони приваблюють молодь, Н. Тухачевський відмічав, що «...сектанти і автокефальна церква на Україні ставлять п'єси, залучають до своїх постанов молодь,... займаються висвітленням таких проблем, як культура душі, культура духу, культура відпочинку, культура тіла та ін.» (63, 18-20), що мало значну популярність серед молоді, привертало її до роботи з «релігійниками».

Історіографічний аналіз літератури, котра торкалася проблем участі молоді в релігійних рухах УСРР у 1920-х рр., показує, що, не дивлячись на негативізм у підходах до вивчення цього явища, дослідники все ж визначили період існування молодіжних сектантських об'єднань і релігійних груп та спілок.

У 1920 – 1930-ті рр. вийшли друком брошури і статті, де було розглянуто проблему партійного керівництва спілкою (64; 65). У ході досліджень автори виявили неабияку «ефективність» засобів, форм і методів партійного керівництва комсомолом, намагалися показати їх характерні риси й особливості, дати практичні рекомендації.

Частина робіт досліджуваного періоду торкалася питань боротьби комсомолу з націоналістичними організаціями молоді (66). З'явилася низка праць, присвячених культурно-просвітницькій діяльності комсомолу (67). Значна кількість літератури відображала участь цієї організації в процесі ліквідації неписьменності (68), роботу комсомольців у сільбуддах та хатах-читальнях (69).

Отже, на основі історіографічного аналізу 1920 – 1930-х рр. слід зробити висновок, що під впливом культу особи Сталіна й авторитарного тиску на історичну науку, змін у суспільно-політичному житті формувалися основні напрями і зміст вивчення історії молодіжних організацій. Дослідники молодіжного руху вбачали своє завдання в тому, щоб на конкретних прикладах довести провідну роль комсомолу як інструменту партії в здійсненні своєї політики в молодіжному середовищі УСРР. Найбільш поширеними жанрами публікацій були історичні нариси, статті, замітки, виступи, звіти, в яких розглядалося широке коло питань, пов'язаних із політичною, виховною, агітаційно-пропагандистською, трудовою діяльністю та багатьма іншими сферами, в котрих брали активну участь комсомольські молодіжні організації. У зв'язку з домінуючими в

досліджуваний період уявленнями і специфічними умовами формування суспільної думки та історичних знань, головною в таких працях була ідея зростаючого впливу комсомолу на всі сфери соціально-політичного розвитку.

Не можна заперечувати і той факт, що авторами вказаного періоду здійснена певна дослідницька робота, зроблена важлива спроба розкрити політичні орієнтири, соціальну базу популярних серед молоді 1920-х рр. організацій КЮС, УКРЮС, єврейських, есерівських, анархістських, меншовистських молодіжних угруповань, безпартійних колективів. Працям досліджуваного періоду були притаманні заідеологізованість, схематизм, суб'єктивізм поглядів, що помітно зменшує їх наукове значення. В літературі 1920 – 1930-х рр. недостатньо уваги приділялося характеристиці кількісного складу, соціальної бази, організаційної побудови небільшовицьких молодіжних організацій УСРР, не повною мірою розкривався механізм, форми та методи, якими діяв комсомол УСРР, прагнучи встановлення своєї монополії в молодіжному русі. Поза увагою дослідників залишилися шляхи усунення із суспільно-політичної арени небільшовицьких молодіжних організацій, а згодом і повна їх ліквідація в політичній системі радянської держави.

Водночас література 1920 – 30-х рр. є історіографічною пам'яткою епохи становлення тоталітаризму, допомагає нам глибше зрозуміти складні лабіринти формування історичних досліджень з молодіжної тематики 1920-х рр. і вплив на них політичних, ідеологічних чинників реалій повсякденного життя радянського суспільства.

1. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті рр. – К., 1993.
2. Прилуцький В. І. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1920-1933 рр.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999.
3. Даниленко В. М., Касьянов Т. В., Кульчицький В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991.
4. Зародження юнацького руху на Україні. – Х., 1929.
5. Хрестоматія по детскому движению. – Х., 1925.
6. Ленинский комсомол Украины в цифрах. – Х., 1926.
7. Галаган А. А. Неоткрытые страницы истории (О «белых пятнах» и «черных дырах» истории Ленинского комсомола). – Саратов, 1989.
8. Стрельський Г. В. Мемуари перших комсомольців як історичне джерело // Український історичний журнал. – 1989. – №12.
9. Вальци. Запущенная работа // Юный коммунист. – 1922. – № 13-14.
10. Винтер К. Первое пятилетие // Юный коммунар. – 1922. – № 3-4.
11. Мурин В. Как следует изучать юношеское движение // Юный коммунист. – 1924. – №18.
12. Белокриницкий С. Краткий очерк истории КСМУ. – Х., 1924.
13. Зарва І. Короткий нарис історії ЛКСМУ. – Х., 1928.
14. Окулик М. КЮС // Юношеское движение. – 1924. – № 2.
15. Игнат С. Под прикрытием «классовости». Анархо-синдикалистский уклон в Украинском комсомоле (1920-1921). – М., 1931.
16. Білокриницький С. Міф про легенду, або опортуністична схема зародження юнацького руху тов. Лейкіна // Комуністичний юнацький рух. – 1931. – № 1.
17. Зарва І. К ліквідації УКРЮС // Юношеское движение. – 1925. – № 3-4.
18. Прилуцький В.І. Молодь у суспільно-політичному житті села в УСРР (1928 – 1933) // Український історичний журнал. – 2002. – № 4.
19. Яковлев А., Окулик М. На пути исканий. – Х., 1924.
20. IV з'їзд КСМУ: зб. матеріалів / за ред. В. Даліна. – К., 1928.
21. Марченко Д. V з'їзд ЛКСМУ. – Х. – О., 1931.
22. Мільчаков О. VII з'їзд / Істмол ЦК ЛКСМУ. – Х., 1931.
23. Съезд единства. Стенограмма III Всеукраинского съезда КСМ. – Х., 1921.

24. Дворічний шлях ЛКСМУ. – Х., 1928.
25. Раковский Х. Г. Борьба за молодежь. – Х., 1925.
26. Бухарин Н. Текущие задачи комсомола. – М., 1928.
27. Ленинский комсомол Украины в цифрах. – Х., 1926.
28. Шварц Г., Зайцев В. Молодежь СССР в цифрах. – М., 1924.
29. О национальных коммунистических организациях молодежи // Юный коммунар. – 1920. – № 1.
30. Любимов И. Из истории меньшевистской организации молодежи в Советской России в 1920-1923 годах // Комсомольская летопись. – 1926. – № 4.
31. Воробьев-Семенов П. На перепутьи // Юный коммунар. – 1920. – № 1.
32. Ісаїв І. Комсомол у боротьбі з націоналістичними супротивниками // Юнацький рух. – 1930. – № 1.
33. Грабовский Л. Из истории Черниговской организации ЛКСМУ // Юношеское движение. – 1925. – № 3-4.
34. Балабанов Л. Майн-Рид в банде // Юный коммунар. – 1921. – № 5-6.
35. Милявская Р. Как возник комсомол в Чернигове // Юношеское движение. – 1925. – № 3-4.
36. Статут Української Комуністичної Робітничої Юнацької Спілки, ухвалений першим установчим з'їздом УКРЮСа 26-29 червня 1921р. – Вінниця, 1921.
37. Гарский Д. От У КП к комсомолу // Молодой ленинец. – 1925. – 22 марта.
38. Вольная С. Те, кто справа // Юный коммунар. – 1921. – № 5-6.
39. Райченко И. В борьбе и за работой // Юношеское движение. – 1924. – № 3-4.
40. Социалистический вестник. – 1922. – 20 июля.
41. Лейкин А. Я. Против ложных друзей молодежи. – М., 1980.
42. Егошина В. Н. Коммунисты и молодежь: из опыта идеологической борьбы коммунистической партии комсомола за молодежь с непролетарскими партиями и их юношескими организациями в 1921-25 гг. – М., 1988.
43. Любимов И. Из истории меньшевистской организации молодежи в Советской России в 1920-1923 годах // Комсомольская летопись. – 1926. – № 4.
44. Гонение на анархизм в Советской России. – Берлин, 1922.
45. Борьба (Полтава). – 1920. – 17, 28 марта.
46. Белокриницкий С. На верном пути // Юношеское движение. – 1923. – № 1.
47. Тарханов С. Как они стали нашими // Юный коммунар. – 1922. – № 3-4.
48. Осипов И. Центрокруг // Юношеское движение. – 1923. – № 1.
49. Соскин П. Союз молодых тружеников // Юношеское движение. – 1923. – № 1.
50. Юношеское движение. – 1923. – № 1.
51. Юджис А. Союзы отроков // Юношеское движение. – 1923. – № 1.
52. Нейфах И. Ликвидация национальных иллюзий // Юношеское движение. – 1924. – № 2.
53. Голубицкий Ш. Евкомол // Юношеское движение. – 1924. – № 2.
54. Бромберг Я. А. Еврейский вопрос. – Прага, 1931.
55. Гехтман І. Проти великодержавництва: до проблем національної культури. – Харків, 1931.
56. Глинский А. Национальные меньшинства в Украине. – Х., 1931.
57. Меллер-Закомельский А. В. Страшный вопрос (о России и еврействе). – Берлин, 1931.
58. Дискуссия 1925 года. Материалы и документы. – М. – Л., 1929.
59. Владченко К. Внедрение в село // Юный коммунар. – 1921. – № 5-6.
60. Семенов П. Уроки трех компаний // Коммунистическая мысль. – 1922. – № 8.
61. Путинцев Ф. Политическая роль сектантства. – Л., 1928.
62. Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні // Безвірник. – 1928. – № 2.
63. Тухначевский Н. Давайте учиться у врагов и друзей // Юный коммунист. – 1928. – № 12.
64. О партийном и пролетарском руководстве комсомолом: сб. статей. – М.-Л., 1925.

65. Горлов А. К. К проблеме партийного руководства комсомолом // Большевик. – 1925. – № 8.
66. Комсомол в борьбе с националистическими организациями молодежи. – Херсон, 1925.
67. Голуб Ф. ЛКСМУ в культурно-національному будівництві. – Х., 1929.
68. Комсомол України та справи освіти селянської молоді. – Х., 1927.
69. Куток Леніна в сільбудах та хатах-читальнях – К., 1925.

НАУКОВА ТА ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЛІКАРІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Н.І.Коцур

(професор, кандидат історичних наук, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди)

В статье осуществлен анализ деятельности Одесского общества врачей и показан вклад его членов в разработку научно-теоретических основ гигиены, эпидемиологии, санитарии, статистики и внедрение их в практическую деятельность, профилактику и преодоление эпидемических болезней.

The article made an analysis of the Odessa Society of Physicians and shows the contribution of its members in the development of scientific and theoretical foundations of health, epidemiology, sanitation, statistics and put them into practice, prevention and management of epidemic diseases.

Друга половина ХІХ століття в Російській імперії ознаменувалася створенням великої кількості різних наукових товариств, у тому числі й медичних, які служили „з'єднувальною ланкою” між лікарями-практиками та професорами медичних факультетів університетів. Якщо до середини ХІХ ст. на терені України існувало тільки 3 медичних товариства (в Херсоні, Одесі, Києві), то лише з 1858 по 1868 рр. виникло 6 нових товариств медичного профілю.

У процесі реформування охорони здоров'я й удосконалення профілактичних технологій з урахуванням сучасних хвороб особливо важливе значення має вивчення набутого досвіду минулих поколінь. У цьому відношенні слід відзначити діяльність наукових медичних товариств, які зробили вагомий внесок у розвиток профілактичної медицини – розробку науково-теоретичних засад санітарно-епідеміологічної справи, бактеріології, поширення медико-гігієнічних знань серед населення, подолання епідемій, поліпшення санітарного стану міст і областей.

Наукові медичні товариства у сучасному розумінні цього поняття — добровільні об'єднання лікарів та інших фахівців, які працюють у галузі медицини й охорони здоров'я. Завданнями таких наукових товариств є пропаганда наукових медичних знань, впровадження досягнень медичної науки в практику охорони здоров'я, обмін досвідом і підвищення кваліфікації членів товариства.

Першим медичним науковим об'єднанням в Україні було Товариство київських лікарів, засноване в 1840 р. Згодом у 1849 р. створено Одеське товариство лікарів (1, 39).

Історія становлення Одеського товариства лікарів і особливо внеску його членів у розвиток науково-теоретичних засад санітарно-епідеміологічної справи та впровадження їх в практичну діяльність медичних установ не була предметом ґрунтовного дослідження науковців. Окремі аспекти діяльності Товариства та його членів досліджували М.М.Левіт (1), А.П.Жук (2), К.К.Васильєв (3; 4), С.П.Руда (5), В.С.Савчук (6).

У колективному збірнику, присвяченому аналізу наукових медичних товариств СРСР, за редакцією М.В. Волкова фрагментарно згадується про активну участь Товариства одеських лікарів у боротьбі з епідеміями (7, 273).

Дослідник К.К.Васильєв детально розглядає у своїй докторській дисертації формування та діяльність Одеського науково-медичного центру. На думку вченого, до його індивідуальних особливостей можна віднести стійкий інтерес медичних кіл міста до питань боротьби з інфекційними хворобами людини, що згодом обумовило інтенсивний розвиток тут епідеміологічних, мікробіологічних та імунологічних знань (3; 4).

А.П.Жук розкриває внесок медичних товариств у розвиток суспільної медицини в Росії в другій половині XIX ст. (2, 119-128).

Дослідження С.П. Рудої присвячено становленню і розвитку мікробіології в Україні, в якому вказується на формування Одеського наукового центру в галузі епідеміології, мікробіології та бактеріології в другій половині XIX – початку XX ст. (5).

У наукових публікаціях В.С.Савчук (6) та М.М.Левіт (1) також фрагментарно подано відомості про створення та діяльність Товариства одеських лікарів.

До останніх публікацій, у яких згадуються окремі аспекти діяльності Товариства одеських лікарів, слід віднести дослідження таких науковців, як А.С.Туманова (8, 97) та О.М.Ціборовський (9, 108-113).

Мета нашої статті – вивчити на основі наявних джерел та літератури становлення Одеського товариства лікарів, внеску його членів у розвиток науково-теоретичних засад у галузі санітарії, гігієни й епідеміології та їх впровадження в практичну діяльність у другій половині XIX ст.

Джерелом для дослідження послужили протоколи засідань Товариства одеських лікарів і праці його членів – провідних учених у галузі епідеміології, мікробіології, бактеріології, гігієни та санітарії.

Одеське товариство лікарів у другій половині XIX ст. було одним із великих та вагомих у науковому і практичному відношенні об'єднань у Російській імперії. Передумовою створення Одеського товариства лікарів став спалах епідемії холери в 1848 р. Одеса як портове місто нерідко була вхідними воротами епідемічних захворювань, котрі проникали із країн Близького Сходу. Швидкий ріст міста, будівництво порту і роботи з благоустрою притягували в Одесу велику кількість робітників. Водночас переважна більшість бідного населення Одеси жила в антисанітарних умовах, що створювало сприятливий ґрунт для розвитку епідемічних захворювань. Саме тому лікарська громадськість Одеси виявила особливий інтерес до умов розвитку епідемій і розробки заходів щодо їх подолання. Зокрема, з 20 квітня по 21 серпня 1848 р. було зареєстровано 5755 хворих на холеру, із них 1861 особа померла. У зв'язку з цим для подолання холери був створений «Запобіжний комітет проти холери» (10, 249).

До складу цього комітету входили лікарі, які вирішили збиратися на особливі засідання з метою вироблення спільної тактики щодо попередження та виявлення хворих на холеру осіб (11, 253).

У той же час було отримано дозвіл військового губернатора, й уже 16 червня 1848 р. лікарі почали збиратися на засідання двічі на тиждень. Там заслуховувалися звіти постійних і тимчасових госпіталів, спостереження з приватної практики лікарів. Ці засідання сприяли потребі лікарів у спілкуванні, внаслідок чого було розв'язано питання щодо створення медичного товариства. У зв'язку з цим розроблено програму занять «Товариства одеських лікарів». У 1849 р. ця установа була затверджена Міністром внутрішніх справ. На 1 жовтня призначалося перше засідання, але фактично воно відбулося лише 22 грудня 1849 р. Членами Товариства стали 20 лікарів – вихідців із різних країн, що зумовлено багатонаціональним складом тогочасної Одеси. Серед них шість були вихованцями німецьких університетів, чотири – французьких, один – австрійського університету, решта – російських університетів: Харківського, Віленського (Вільнюського), Дерптського (нині Тартуського) (4, 79). З часом виникло питання вибору мови для доповідей, повідомлень, а також дискусій на засіданнях товариства. Оскільки майже всі його члени вільно володіли французькою мовою, було вирішено, що саме вона стане робочою на засіданнях Товариства одеських лікарів (4, 80).

Слід зазначити, що в перше 20-річчя існування Товариства основна увага лікарів була спрямована на поширеність таких епідемічних хвороб, як малярія, паразитарний тиф і холера, а також на повідомлення про результати клінічних спостережень. На засіданнях

здійснювався обмін думками з приводу випадків із практики шляхом читання рефератів, складених на основі іноземної медичної літератури.

Кримська війна (1853-1856 рр.) перервала регулярні заняття. Водночас зосередження в Одесі великої кількості тимчасових військових госпіталів дало згодом багатий матеріал для розробки питань військової патології і пов'язаних з війною хворобами.

Велику увагу члени товариства приділяли вивченню захворювань, які мали епідемічне поширення. Так, голова Товариства Н.О.Бернштейн (1836-1891 рр.) з цього приводу зробив на засіданні доповіді, детально описавши епідемію поворотного тифу в Одесі в 1863 – 1864 рр. Тексти доповідей було опубліковано в «Медицинском вестнике» (12, 264-272) та в «Архиве судебной медицины и общественной гигиены» (13, 79-89). Слід підкреслити, що це був другий у Росії опис поворотного тифу, в якому Н.О. Бернштейн чітко визначив характер хвороби, провів диференціальну діагностику поворотного тифу із висипним тифом і виявив значення соціального фактору в його поширенні. На першу з його публікацій посилався видатний російський терапевт С.П.Боткін, який у 1864 р. описав епідемію поворотного тифу в Петербурзі (14, 441-443).

У засіданнях Товариства одеських лікарів брали участь відомі вітчизняні вчені М.І.Пирогов і М.В.Скліфософський. Особливо багато зробив для розвитку Товариства М.В.Скліфософський. На одному із засідань він доповів про результати своїх перших успішних операцій оваріотомії (15).

Діяльність Товариства помітно поживалася в 60-ті рр. XIX ст. У цей період збільшилася кількість його членів. Уже в 1868 р. Товариство нараховувало 46 дійсних членів і 32 члени-кореспонденти – із числа іногородніх лікарів (4, 81). Остаточо було розв'язано питання про робочу мову засідань, нею стала російська мова.

З початку 60-х років одним із важливих завдань для Товариства одеських лікарів постало питання про статистику Одеси й усього Новоросійського краю.

Велику роль у вивченні санітарного стану Одеси та розробці санітарно-статистичних матеріалів відігравали одеські міські лікарі. Одеське градоначальство поділялося в адміністративному відношенні на 5 частин. У кожній частині був свій лікар, що виконував в основному санітарні функції. Міський лікар М. Фінкель був членом Одеського статистичного комітету і секретарем першого в Росії статистичного з'їзду, скликаного в Одесі у травні – червні 1865 р. На засіданні з'їзду 26 травня М. Фінкель виступив з доповіддю на тему «К вопросу о счислении движения населения», основні положення якої були прийняті з'їздом. Ще в 1864 р. М.Фінкель висунув пропозицію щодо цивільної реєстрації руху населення і розробив єдину форму статистичних бланків. У 1866 р. в Одесі була проведена реєстрація населення.

М. Фінкель брав також участь у виданні в 60-х рр. XIX ст. «Трудов Одесского статистического комитета». У першому томі було надруковано його працю «Исследование о смертности Одессы в 1863 г.». М. Фінкель відзначає її як одну з перших російських спроб розробити програму статистичних даних щодо вирішення гігієнічних питань. Ця заява була по суті близькою до істини, оскільки автор користувався для своїх висновків первинним статистичним матеріалом, якого на той час не мало жодне місто в Росії.

Висновки, до яких дійшов М.Фінкель, були вкрай невтішними. Зокрема, за його даними, на кожні 1000 жителів у середньому щорічно помирало 45,5 осіб, а в роки найбільшої смертності цей показник зростав до 49,9 осіб. За рівнем смертності Одеса перевершувала не тільки міста Західної Європи, але навіть відомий високою смертністю Петербург. Причиною була величезна смертність дітей у перші роки життя. М.Фінкель визначив середню тривалість життя для Одеси в 20 ½ років (з урахуванням померлих у лікарнях) і склав таблицю смертності, хоча і сам усвідомлював її недосконалість (2, 120).

Отже, Товариство одеських лікарів відіграло велику роль у розробці санітарно-статистичних матеріалів у 60-х рр. XIX ст.

Активним провідником статистико-гігієнічного спрямування в діяльності Одеського товариства лікарів був М. В. Скліфосовський, який працював у 60-х роках XIX ст. ординатором, а після повернення з-за кордону в 1868 р. – завідувачем відділення Одеської міської лікарні й уже в той час мав заслужену славу одного з кращих хірургів країни. У другій половині 60-х років М. В. Скліфосовський був президентом Одеського товариства лікарів. У 1869 р. товариство делегувало його на II з'їзд російських природознавців і лікарів, що проходив у Москві. Тут М. В. Скліфосовський брав участь в організованому Московським товариством російських лікарів засіданні з питання про розвиток медичної статистики в Росії. Відразу ж після повернення до Одеси він зробив доповідь про роботу цього засідання, а також звернувся до товариства з пропозицією відновити діяльність створеної раніше статистичної комісії.

Виступаючи в 1869 р. на честь 20-річчя Товариства, президент М. В. Скліфосовський зазначив, що Товариство одеських лікарів приносило велику користь, оскільки давало можливість взаємного зближення й обміну думками його членів, а також за змістом колегіальних відносин у різних галузях знань, особливо медичних, які мали таке широке застосування в суспільному житті (16, 19-20).

Професор М. В. Скліфосовський указував також і на те, що в майбутньому необхідно розширити діяльність Товариства в бік вивчення статистики захворюваності і смертності, кліматичних особливостей Одеси й узагалі тих місцевих умов, які спричиняють переваги одних захворювань над іншими. Це коло питань, на його думку, повинно стати завданням провінційних медичних товариств і суттєвою частиною програм їх засідань (17, 20-21).

Пропозиції М. В. Скліфосовського були внесені у статут Товариства одеських лікарів, затверджений Міністром внутрішніх справ 10 грудня 1869 р. У документі відзначалося, що метою товариства є: по-перше, вивчення умов, під впливом яких розвиваються і поширюються епідемічні, епізоотичні й ендемічні хвороби; по-друге, знаходження коштів для попередження або обмеження їх появи і поширення; по-третє, збір і наукова розробка статистичних матеріалів про захворюваність і смертність. У статуті також відзначалося, що Товариство повинно сприяти адміністрації в забезпеченні лікарської частини з вказівкою більш надійних способів, сприяти поширенню віспощеплення, а також проводити публічні читання з метою поширення серед населення знань про громадську й особисту гігієну (18, 119).

Слід зазначити, що з прийняттям нового статуту розпочинається другий етап у діяльності Товариства одеських лікарів. Він за часом збігається з глибокими політичними й економічними перетвореннями, які проходили в Росії після загальновідомих реформ 60-х рр. XIX ст. Особливо важливе значення в цей період мали розвиток громадської медицини, виникнення міської і земської медичних організацій. Члени Товариства починають активно брати участь в організації та проведенні санітарно-профілактичних і протиепідемічних заходів. Так, зокрема, в 1871 р. Товариством одеських лікарів була створена комісія для вивчення питань гігієнічного стану резервуару водопроводу, який будувався в Одесі. З результатами досліджень було ознайомлено міську думу й Одеського градоначальника. В 1872 р. у зв'язку з появою в Одесі віспи Одеський градоначальник звернувся до Товариства з проханням дати свої рекомендації. З цієї причини було скликано екстрене засідання і відпрацьовано заходи, спрямовані на подолання хвороби. У своєму висновку Товариство звернуло увагу на проведення вакцинації та ревакцинації проти віспи (4, 84).

Одеські лікарі мали великі заслуги в розвитку віспощеплення в Росії. Одним із ентузіастів цієї справи й організаторів віспощеплення в Одесі був дільничний лікар Г. Е. Розен. Він уперше застосував для віспощеплення лімфу теляти і на засіданні 22 квітня 1869 р. запропонував членам Товариства звертатися до нього за телячою лімфою.

Для її отримання Г.Н.Розен брав лімфу в Берлінському бактеріологічному інституті. За його повідомленням з 1869 по 1871 рр. в Одесі було вакциновано більше 23 тис. осіб і ревакциновано 11 тис. осіб. На річному засіданні Товариства одеських лікарів 1 жовтня 1871 р. було відзначено, що захворюваність віспою зменшилася до спорадичних випадків (19).

Таким чином, Товариство одеських лікарів зробило вагомий внесок в організацію та проведення специфічної профілактики проти натуральної віспи і цим самим сприяло зниженню захворюваності.

Питання санітарної статистики, як уже зазначалося, перебували постійно в полі зору Товариства одеських лікарів. Завдання санітарної статистики М.В.Скліфосовський убачав у широкому комплексі з клінічними спостереженнями і патологоанатомічними дослідженнями. «Тільки за цієї умови може бути пролито світло науки на етіологію найважливіших захворювань, знання яких стане ключем до проведення необхідних профілактичних заходів», – зазначав він на засіданні Товариства одеських лікарів у 1869 р. (2, 121).

У результаті цього виступу й у зв'язку з обговоренням питання про причини сильного розвитку мінливих лихоманок була обрана комісія для вивчення гігієнічних умов Одеси. До складу комісії увійшли 5 лікарів, зокрема віце-президент товариства М.О. Бернштейн і Д.М. Левенсон. Останній провів велику роботу щодо вивчення санітарних умов життя найбільш біднішого населення Одеси, результати він висвітлював у коротких доповідях на засіданнях товариства. Так, зокрема, в 1869-1871 рр. ним було зроблено наступні доповіді: «Одесские ночлеги» (про нічліжні будинки), «Смертность детей», «О болезнетворных причинах, влияющих на здоровье рабочего класса в Одессе», «Гигиенический очерк Одесских частных учебных заведений», «О болезнетворных причинах, влияющих на здоровье детей в Одесских ремесленных заведениях» та ін. У 1871 р. у «Ведомостях Одесского городского общественного управления» була надрукована його робота «Гигиена школ», що вийшла потім окремою брошурою. В ній автор вимагає перебудови всього шкільного життя з урахуванням фізіологічних і гігієнічних принципів і обов'язкового викладання гігієни в школах (2, 122).

Членами Товариства одеських лікарів Д.М.Левенсоном, Н.О.Бернштейном і М.Смирновим у 70-х роках XIX ст. було продовжено роботу М.Фінкеля щодо статистичного вивчення смертності населення Одеси. Зокрема, наукова праця Д.М. Левенсона «Медиико-топографические очерки Одессы» була написана на основі матеріалів перепису населення Одеси, зробленого в 1873 р. Частина засідань товариства, особливо річних, присвячувалась оглядам пануючих хвороб. Один із керівників товариства М.О.Бернштейн, який кілька років був президентом, а під час президентства М.В.Скліфосовського і Г.Н.Мінха обіймав пост віце-президента, перший описав картину поворотного тифу під час епідемії 1864-1865 рр. і подав про це повідомлення до Петербурга С.П. Боткіну. На річному засіданні товариства в 1868 р. М.О.Бернштейн представив наступну характеристику подібних оглядів: «Повідомлення, які робилися членами товариства на засіданнях, засвідчують не мертві цифри, вставлені в рамки статистичних таблиць, а живі факти... Наш спосіб вказувати на пануючі хвороби можна назвати статистикою сьогодення в протилежність звичайної статистики, яка є власне статистикою минулого» (20, 29-30).

Водночас виникає потреба в отриманні більш точних статистичних відомостей про захворюваність, особливо деякими формами епідемічних хвороб. Однак перші спроби зібрати таку інформацію на основі статистичних листків, які подавалися приватними лікарями, не дали бажаних результатів. На засіданні Товариства 4 березня 1872 р. Г.М.Мінх, котрий представив проект статистичних даних про госпітальну захворюваність, змушений був заявити, що збирання детальних відомостей про

захворюваність у приватній практиці має нездоланні труднощі. Ці невдачі і послужили мотивом для написання листа, який було надіслано Товариству лікарів Казані у відповідь на пропозицію останнього представити свої міркування про заходи щодо розвитку медичної статистики в Росії. Одеське товариство лікарів висловилося за те, що головним предметом медичної статистики повинна бути статистика смертності, котра в записці Одеського товариства лікарів називається «статистикою кладовищ», і статистика лікарень, а також статистика закладів з населенням, котре знаходиться під постійним наглядом, зокрема шкіл, виховних будинків, в'язниць, казарм. «Статистика захворюваності, на думку Товариства одеських лікарів, можлива тільки при повсюдному запровадженні лікарів для бідних, про що товариство і пропонує потурбуватися. Тільки тоді можна очікувати достовірних відомостей про захворюваність значної частини населення і саме тієї, санітарні умови якої нас більше всього цікавлять» (21, 106).

Статистико-гігієнічне відділення секції наукової медицини IV з'їзду російських природознавців висловилося за вивчення захворюваності всього населення, за використання для цієї мети всіх джерел, в тому числі і матеріалів приватної практики, і скептично поставилося щодо ідеї запровадження «лікарів для бідних». Присутній на з'їзді прозектор Одеської міської лікарні Г. М. Мінх, який брав участь у роботі статистико-гігієнічного відділення, повернувся до Одеси з новим суспільним підвищенням. У 1873 р. він був обраний президентом Одеського товариства лікарів, унаслідок чого робота зі статистики знову похвалилася. За пропозицією Г.М. Мінха обрали дві окремі комісії – з вивчення смертності та з вивчення захворюваності (2, 124).

Наприкінці 1873 р. Товариство одеських лікарів розробило певну систему, а вже з початку 1874 р. стало збирати дані лікарень і військових лазаретів міста, а також інформацію про смертність населення й опрацьовувати відомості про госпіталізовану захворюваність. Щоб отримати матеріали про статистику смертності, Товариство одеських лікарів використало існуючу в Одесі постанову, згідно з якою тіла померлих підлягали захороненню лише після отримання свідоцтва від міських або стаціонарних лікарів. Товариство склало спеціальний бланк, куди лікарі повинні були вносити відомості про кожного померлого. Окремий лист цієї книги складався із трьох частин, які містили наступні відомості: прізвище, ім'я, по батькові, стать, вік, віросповідання, звання, заняття, дільниця міста, вулиця, номер будинку, стаж роботи, термін проживання в Одесі, попередні звернення за медичною допомогою, діагноз або дата смерті. Один із цих бланків залишався в книзі запису, інший – після засвідчення поліцією пред'являвся для захоронення на кладовищі, а третій – надходив до статистичної комісії Товариства одеських лікарів для опрацювання відомостей (4, 85).

З січня 1874 р. почала систематично надаватись інформація про смертність населення дільничними лікарями, лікарнями та лазаретами. Ці відомості систематизувалися і щомісяця звучали на засіданнях Товариства одеських лікарів. Щодо статистики захворюваності, то, крім лікарень і військових лазаретів, пропонувалося обмежитися епідемічними й ендемічними хворобами, якими більш-менш визначався санітарний стан міста, наприклад, сухоти.

Дані смертності публікувалися в спеціальному щомісячному бюлетені «Статистика смертності в Одессе» (4, 85).

Однак інформація про частотність захворюваності від приватних лікарів-практиків вийшла нікчемною. На річному засіданні товариства 1 жовтня 1874 р. його президент Г.М. Мінх, відзначивши деякі успіхи в статистиці смертності та захворюваності, змушений був визнати, що спроба отримати матеріали від приватних лікарів не вдалася. Коли на засіданні 7 грудня 1874 р. М.Смірнов знову поставив питання про статистику захворюваності, він не отримав підтримки. Г. М. Мінх заявив, що за 8 місяців було отримано лише 300 спостережень. Так закінчилася невдачею утопічна за самою своєю

суттю спроба організувати вивчення захворюваності населення на основі приватної практики. Коло інтересів приватних лікарів-практиків було далеким від запитів суспільної медицини. Досвід тогочасної Одеси, так само як і Казані, підтвердив справедливість слів Ю. Гюбнера, що організація санітарної статистики на якнайширших засадах може створюватися лише на основі суспільної організації лікарської допомоги (2, 124).

Таким чином, члени Товариства одеських лікарів удосконалювали систему статистичних досліджень, розробляли нові форми статистичної звітності щодо реєстрації смертності і захворюваності. Водночас організація санітарної статистики на широких засадах, зокрема, вивчення захворюваності на основі приватної практики мала певні труднощі.

Велику організаційну й освітню роботу провели одеські лікарі в 1865 р. у зв'язку з появою холерної епідемії. Одеський комітет народного здоров'я опублікував постанову про гігієнічні заходи, яких повинні дотримуватися жителі, щоб оберегти себе від захворювання на холеру. Місто було поділено на 10 дільниць, обладнати санітарну частину в них доручили особливому комітету. В кожен із дільниць був призначений комісар з двома помічниками та лікарем. Комісар повинен завчасно відшукати і найняти на своїй дільниці квартиру під тимчасову лікарню на 10 ліжок і забезпечити її всіма предметами лікарняного приміщення. Крім того, в його обов'язки входило спостереження за чистотою на вулицях, ринках, дворах будинків і в окремих приміщеннях на своїй дільниці, а також за доброякісністю харчів; вживання заходів щодо усунення всіляких порушень гігієнічних правил аж до негайного знешкодження неякісних продуктів.

Включившись у боротьбу з холерною епідемією, одеські лікарі працювали з великою самовідданістю, не отримуючи за це жодної винагороди. Тільки в 1866 р. Одеська міська дума висловила подяку лікарям, які брали участь у боротьбі з епідемією, і видала кожному з них винагороду в сумі 150 рублів (2, 125).

Поділ міста на дільниці, де лікарі поєднували лікувальну роботу з профілактичною і, перебуваючи в гущі населення, віддавали свої сили протиепідемічній боротьбі, знайшло наслідування в найбільших містах Російської імперії – Петербурзі, Москві і Тбілісі.

Боротьба з холерою в 1865-1866 рр. була першою спробою демократичної лікарської громадськості і важливою віхою на шляху розвитку санітарного напрямку російської громадської медицини.

У Петербурзі в числі дільничних лікарів у боротьбі з холерою в 1866 р. на Чорній річці був видатний вітчизняний учений-гігієніст-епідеміолог А.П.Доброславін.

Таким чином, велика організаційна та санітарно-освітня робота з метою подолання епідемії холери, розробка гігієнічних і протиепідемічних заходів належала одеським лікарям та членам Товариства одеських лікарів.

У 1876 р., за ініціативою Товариства, створюється комісія для розробки на науковій основі заходів щодо зниження захворюваності сифілісом (4, 84).

Слід також підкреслити, що в програмі кожного засідання Товариства одеських лікарів стояло питання про т. зв. пануючі хвороби. Присутні члени на засіданнях повідомляли про відомі їм хвороби, і ці відомості друкувалися в протоколах засідань. На заключному зібранні за матеріалами щомісячних засідань робився загальний підсумок у доповіді секретаря Товариства. На основі цих матеріалів оприлюднювався висновок про поширення і прояв пануючих хвороб, а також повідомлення про цікаві практичні спостереження (4, 85).

З 1887 р. Товариство одеських лікарів починає збирати відомості про захворюваність інфекційними хворобами і публікувати їх в щотижневих бюлетенях разом зі звітами про смертність населення. Розробку цих відомостей здійснював член Товариства з 1886 р. О.В.Корш (1848 – 1921 рр.).

Починаючи з 1892 р., Товариство одеських лікарів передавало статистичні відомості про смертність населення і захворюваність інфекційними хворобами Міській громадській управі, де цим став займатися відомий учений-гігієніст, бактеріолог П.М.Діатроптов (1859-1934) – один із перших організаторів санітарно-бактеріологічної справи в Росії, курсів удосконалення санітарних лікарів. Велике соціально-гігієнічне значення мали такі його праці, як «Значення бактеріології у гігієні» (1896), «Про чуму» (1897), «Про необхідність постійного санітарного нагляду у водопровідній справі» (1899), «Огляд захворюваності чумою на узбережжі Середземного моря і в портових містах у 1900 і початку 1901 рр.» (1901). Ним був написаний підручник з гігієни для середніх медичних навчальних закладів (22).

Отже, члени наукових товариств природознавців і лікарів виконували велику роботу з удосконалення вітчизняної освіти, популяризації наукових знань та професійної підготовки медиків і бактеріологів.

У 80-ті рр. XIX ст. Товариство одеських лікарів стало одним із найбільших товариств у Росії. Його члени виступали на з'їздах російських лікарів у честь М.І.Пирогова (пироговських з'їздах), також були учасниками різних ювілейних свят (4, 88).

Особливо активно Товариство одеських лікарів брало участь у підготовці та проведенні в Одесі VII з'їзду російських природодослідників і лікарів (1883 р.). На цьому з'їзді з доповідями виступали члени Товариства Г.Н.Мінх, М.В.Скліфософський, Н.О.Бернштейн, Н.А.Строганов, О.О.Мочутковський та В.В.Філіпович. Слід зауважити, що учасникам з'їзду були роздані спеціально підготовлені для них екземпляри протоколів засідань Товариства одеських лікарів (4, 89).

На VII з'їзді природодослідників і лікарів з доповіддю на тему: «О целебных силах организма» виступив І.І.Мечников. Нагадаємо, що він був обраний членом Товариства одеських лікарів за пропозицією Г.М.Мінха ще 1874 р.

Активну участь у роботі Товариства брав відомий епідеміолог, гігієніст Н.А.Строганов (1842-1894). Будучи впродовж ряду років його головою, він виступав з промовами на щорічних ювілейних засіданнях. Ці доповіді носили соціально-гігієнічну спрямованість. Зокрема, серед них слід назвати такі «К вопросу о заболеваемости и смертности г. Одессы» (1886), «О необходимости мер к ограждению здорового населения г. Одессы от заражения сифилисом через прислугу» (1887), «Об участии ночлежных приютов в развитии бывшей эпидемии сыпного тифа и меры к ограничению этого явления» (1889) та ін. (4, 91).

Отже, члени Товариства одеських лікарів, провідні вітчизняні вчені виконували велику роботу в галузі удосконалення вітчизняної епідеміології, гігієни, мікробіології та санітарії, популяризації наукових знань на з'їздах природодослідників і лікарів.

У другій половині XIX ст. у зв'язку з диференціацією медичних знань виникає ряд спеціалізованих медичних товариств, які почали займатися більш вузькими питаннями лікувальної та профілактичної медицини.

Таким чином, на основі вищевикладеного матеріалу можна зробити наступні висновки.

Товариство одеських лікарів у другій половині XIX ст. зробило вагомий внесок у розробку науково-теоретичних засад епідеміології, гігієни, санітарії та впровадженні їх в практичну діяльність.

Воно відіграло важливу роль для розвитку й удосконалення санітарної статистики, зокрема, збирання і наукової розробки статистичних матеріалів про захворюваність і смертність.

Провідні вчені в галузі епідеміології, мікробіології, гігієни, члени Товариства одеських лікарів здійснили значну організаційну і санітарно-освітню роботу з метою

подолання епідемій холери, віспи, на науковій основі розробляли та впроваджували в практику санітарно-протиепідемічні заходи.

1. Левит М.М. Общественная медицина в России в период революционной ситуации 1859-186 гг. //Очерки по истории отечественной медицины середины XIX в. – Вып.2. – М., 1963.
2. Жук А.П. Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60-70-х гг. XIX века. – М., 1963.
3. Васильев К.К. Деятельность Общества одесских врачей //Советское здравоохранение. – 1990. - №1.
4. Васильев К.К. Формирование и развитие Одесского научно-медицинского центра и его роль в создании отечественной микробиологии и микробиологии: дисс. ... докт. мед. наук: 07.00.10 /Тернопольский медицинский институт. – Тернополь, 1993.
5. Руда С.П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2000.
6. Савчук В.С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Днепропетровск, 1994.
7. Научные медицинские общества СССР /Под ред. акад. АМН СССР, проф. М.В.Волкова. - М., 1972.
8. Туманова А.С. Общественные организации и русская публика в начале XX века: монография. – М., 2008.
9. Ціборовський О.М. На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні: монографія. – К., 2010.
10. Одесский вестник. – 1848. – 12 июня; Одесский вестник. – 1848. – 29 сентября.
11. Одесский вестник. – 1848. – 16 июня.
12. Бернштейн Н.О. Эпидемия возвратной горячки в Одессе в 1863 г. //Медицинский вестник. – 1964. - №28; №29.
13. Бернштейн Н.О. Пятнистый тиф и возвратная горячка //Архив судебной медицины и общественной гигиены. – 1965. – Кн.2.
14. Боткин С.П. Предварительное сообщение об эпидемии возвратной гарячки в Петербурге //Медицинский вестник. – 1964. - №46.
15. Склифосовский Н.В. Два случая овариотомии с счастливым исходом // Медицинский вестник. – 1868. - №9; №10; №11.
16. Протоколы заседаний Общества одесских врачей за 1869 г. – Вып. 2-3. – Одеса, 1870.
17. Протоколы общества одесских врачей за 1869 г. - Одеса, 1870.
18. Медицинский вестник. – 1870. - №14.
19. Протоколы общества одесских врачей за 1871 р. – Одеса, 1872.
20. Протоколы одесского общества врачей 1868 г. – Одеса, 1868.
21. Дневник Общества врачей Казани, 1873.
22. Диатроптов П.Н. Отчет Одесской бактериологической станции за 1903-1907 гг. – Одесса, 1908.

ЛЮДСЬКИЙ ЧИННИК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

О.Є.Лисенко

(доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України)

В статье раскрывается чувственная и мировоззренческая палитра жизни человека в условиях Второй мировой войны. Проанализировано гуманитарное, социально-экономическое и моральное «содержание войны» для украинцев. Отдельными сюжетами стали такие вопросы, как конструирование мифологем, морально-психологическая функция подпольно-партизанского движения, восприятие образа И. Сталина в военное время, симпатии и антипатии к советской власти.

The sensual and world outlook palette of the human life in the conditions of the Second World War reveals in the article. The humanitarian, the social and economic and moral of the «the maintenance of the war» for Ukrainians is analysed. Such questions, as the formation of the mythologem, moral and psychological function of the underground-guerrilla movement, the perception of the image of J. Stalin in the wartime, liking and antypathy to the Soviet power became the separate plots.

На відміну від інших періодів нашого минулого, історія Другої світової війни та Великої Вітчизняної воєни на пострадянському просторі пов'язана з системою меморіалізації та комеморації. Режисована радянським ідеологічним апаратом, атрибутована загальнодержавними святами, зокрема Днем Перемоги, обов'язковими, офіційними церемоніями, політика пам'яті про війну протягом багатьох повоєнних десятиліть залишалася стрижнем ідеологічної та світоглядної консолідації суспільства, одним із наріжних каменів політичної лояльності, ментальною традицією.

Розпад Союзу РСР поклав початок розкитуванню усталеної, накинутої згори версії війни. Дала численні тріщини й колективна пам'ять про тогочасні події. З часом з'ясувалося, що для допитливих, необтяжених, політичними зобов'язаннями і соціальним замовленням дослідників усе більший інтерес становить індивідуальна пам'ять, у якій мозаїчна картина війни набуває всіх барв палітри, стає стереоскопічною, динамічною, суперечливою, багатовимірною, такою, що ніяк не вкладається в «прокрустове ложе» неосталінських схем і міфологем.

За великим рахунком «зміна віх» у вітчизняній історіографії Другої світової війни пов'язана не стільки з послідовною й докорінною трансформацією методологічних підходів, (хоча й тут зроблені помітні кроки), скільки, по-перше, з утвердженням україноцентричних тенденцій, по-друге, з поступовою переорієнтацією з макроісторичних досліджень на мікроісторичні. В останньому випадку йдеться не про відмову від вивчення масштабних військових, політичних, економічних, соціальних, культурно-освітніх, етноконфесійних процесів, а про виразне бажання проникнути у «малі світи», поглянути на історію «знизу», очима пересічного учасника/сучасника війни. Така проекція, на перший погляд, пов'язана з ризиком суб'єктивізму (чомусь і донині залишеного у списку «грівів»). З іншого боку, цей ракурс виявився настільки продуктивний і має такий евристичний потенціал, що інституювався у кілька взаємопов'язаних і водночас автономних векторів наукового пошуку: воєнну і соціальну антропологію, соціальну, інтелектуальну, гендерну, усну історію, історію повсякденності тощо.

У соціальній історії виокремлюють три галузі, що співіснують одна з одною: 1) дослідження інституціоналізованої поведінки людей, яке наближається до соціальної; 2) дослідження символіки і способів мислення; 3) регіональні дослідження. Британський антрополог Р. Нідхем вважає, що поглиблення спеціалізації різних напрямів антропології викличе її «розчинення» (див.: 1, 255). Та поки-що ті, хто вивчає історію, зокрема військову, не збираються відмовлятися від антропологічного інструментарію, без якого побачити й відчути війну «зсередини» неможливо.

Масштаби Другої світової та її складової Великої Вітчизняної воєн, кількість країн і військ, що брали участь у бойових діях, зв'язали історіографію війни з категоріями загального порядку і великими числами. І справді, щоб з'ясувати причини, передумови, хід подій і наслідки найбільшого збройного конфлікту в історії людства, фахівцям доводилося оперувати макроісторичними поняттями, об'ємним статистичним матеріалом. «Холодна війна» стимулювала дослідження геополітичної стратегії провідних країн світу у 30–40-і роки. В цей час сформувалася офіційна історіографія в СРСР, яка не в останню чергу орієнтувалася на забезпечення зовнішньополітичних інтересів радянського уряду. За таких умов у істориків руки не доходили до так званих другорядних тем, в яких розкривалися б місце і роль особистості у війні; почуття, переживання і настрої людей, захоплених вибором війни, їх здатність до виживання в гранично складних умовах, віра в краще майбутнє, справжні, а не міфічні джерела народного духу в різних його проявах на фронті й у тилу.

І до сьогодні суб'єктивні, пов'язані з діяльністю окремої особистості, фактори війни вивчені слабо. Існує афоризм: «Війни починають тирані, а ведуть народи». Та лише останнім часом історики взялися з'ясувати роль особистих якостей вождів третього рейху, які розв'язали війну (відомі серія книг про А. Гітлера, документальний фільм-серіал «Гітлер» та інші). Працями Д. Волкогорова започатковано цілу низку публікацій, присвячених Й. Сталіну і його найближчому оточенню. Ці та інші праці, різні за рівнем теоретичного осмислення та джерельною базою, але всі автори так чи інакше намагаються простежити вплив державних лідерів на хід війни. У поєднанні з мемуарною літературою ці праці дають можливість зробити висновок про надзвичайно велику роль вольових рішень радянських лідерів і зокрема вождя.

Водночас історики інколи надмірно переоцінюють вплив суб'єктивних факторів. Якщо в радянській історіографії несподіваний початок війни пов'язувався виключно з бажанням нацистської верхівки Третього Райху реалізувати плани «бліцкригу», то останнім часом уся провина за такий розвиток подій інкримінується Сталіну, який, ніби-то, цілком піддався магії угод з Німеччиною. Знаючи Сталіна як тонкого дипломата і політика, важко припустити його сліпу віру в силу цих договорів тим більше, що у Європі вже палахкотіла війна. Очікуючи, що домовленості з Німеччиною дозволять хоча б трохи відтягнути час, радянське політичне та військове керівництво швидкими темпами готувало країну до війни. Як згадує Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський, Генштаб спільно з НКО (Наркомат оборони СРСР) та командуванням західних військових округів підготував оперативний та мобілізаційний плани на випадок агресії Німеччини. В першій половині 1941 р. здійснювалася передислокація в західні райони країни ряду армій. До середини року особовий склад радянських Збройних сил досяг 5 млн. чоловік (у 2,7 рази більше, ніж у 1939 р.). «Однак повністю провести в життя і завершити визначені мобілізаційні й організаційні плани не вдалося. Позначився тут і прорахунок у визначенні часу можливого нападу гітлерівської Німеччини на нашу державу, та й економічні можливості країни не дозволили виконати їх у терміни, відведені нам історією. Відіграли, звичайно, в цьому свою роль і ті недоліки, які були допущені воєнним керівництвом при плануванні та практичному здійсненні цих заходів» (2, 103).

Не применшують особистої провини Сталіна в хибній оцінці передвоєнної ситуації й автори російського видання «Памяти павших» і заключного тому «Книги Пам'яті України» – «Безсмертя».

Однак при цьому слід пам'ятати і про об'єктивні умови, котрі також визначальним чином вплинули на хід подій. Визнаємо, що в техніко-економічному відношенні Радянський Союз поступався відлагодженому військово-промислому комплексу Третього Райху. Провідні галузі промисловості, які визначили темпи прогресу в Німеччині, працювали на армію і давали військову продукцію, що вважалася однією з найкращих у світі. На нашу думку, у міжвоєнний період на розвитку економіки СРСР позначилися не лише окремі прорахунки керівництва, а й певні традиції, що гальмували розвиток ще дореволюційної Росії. Об'єктивно «підтягнути» економіку країни на кілька порядків за два десятиріччя було дуже складно, якщо взагалі можливо. Несприятливі економічні умови посилювалися неадекватними вольовими рішеннями. Забюрократизоване, надміру централізоване управління економічними процесами гальмувало творчу ініціативу (це з тих часів – радянський парадокс: «ініціатива має бути покарана»), робило наріжним каменем добре скроєну звітність і цифру. Водночас керівництво господарством з єдиного центру в умовах війни дозволило порівняно швидко створити потужну економічну базу у східних районах країни, підпорядкувати всі ресурси воєнним потребам. За цією здатністю командно-адміністративної системи концентруватися на розв'язанні масштабних завдань простежується насамперед уміння мобілізувати людей на виконання ухвалених центром рішень. І в цьому сенсі слід визнати, що партійно-радянський апарат досить добре знав психологію мас, умів скерувати їх настрої в потрібному руслі. Війна ще раз засвідчила здатність системи ефективно впливати на суспільну свідомість і використовувати її у власних цілях.

Сприйняття війни кожною окремою людиною залежало від цілої низки взаємозв'язаних факторів. У теорії військової науки є поняття «зміст війни», що охоплює її політичні, соціальні, економічні, гуманітарні, психологічні аспекти.

Для переважної більшості громадян України гуманітарний зміст війни полягав у тому, що їх Батьківщина зазнала агресії і нараз змушена оборонятися всіма наявними засобами. Визвольний характер війни для радянських людей не викликав сумніву, і тому її офіційно-ідеологічна назва – «Велика Вітчизняна» сприймалася і сприймається донині як виправдана й справедлива.

В подібному ключі можна вести мову про соціально-економічний зміст і характер війни проти агресора. Враховуючи, що майже всі, хто протягом двох передвоєнних десятиріч проживали в атмосфері, насиченій ідеологічними штампами, які формували класову свідомість, сприймали напад Німеччини на СРСР як спробу «імперіалістів задушити першу в світі країну робітників і селян».

Коли говорити про моральний бік справи, слід визнати, що попри «поразницькі» настрої, зневіру в здатність радянських Збройних сил дати гідну відсіч ворогу і сумніви щодо особистих й організаторських якостей керівництва країни, страх, який сковував волю і тих, хто перебував на окупованій території, і навіть багатьох фронтовиків, є підстави говорити про те, що над усіма настроями переважало внутрішнє відчуття образи, завданої агресором, правоти, вищої справедливості, прагнення помсти за вчинені нацистами злочини, історичної сатисфакції.

На цьому можна було б завершити аналіз змісту й характеру війни. Та варто завжди пам'ятати про ту частину народу України, яка до 1939–1940 рр. жила поза межами Союзу РСР і навіть після возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР не призвичаїлася до системи соціалістичних вартостей по-більшовицьки. Суспільна свідомість населення Західної України мала виразні особливості, що базувалися на засадах політичного плюралізму, приватної власності і підприємництва, індивідуалізму,

поваги до особистості, релігійних цінностей та віри. Звичайно, в цьому регіоні було чимало симпатиків радянського устрою, траплялися серед них і переконані комуністи, та все ж більшість становили ті, хто обережно, насторожено, а то й різко негативно ставився до «соціалістичного експерименту».

Не варто забувати і про настрої значної кількості людей у всіх регіонах України, в яких радянська влада в різний час розкуркулювала, репресувала, безвинно карала. Більшість із них з початком війни «вибачили» режиму всі заподіяні кривди, виступивши проти гітлеризму. А дехто свідомо пішов на службу до ворога, аби помститися. Багатопланова, болюча і складна проблема колаборації ще чекає на ґрунтовну розробку. При цьому слід мати на увазі, що співпраця з окупантами програмувала конфлікт у суспільстві. У свідомості радянських органів, та й широкого загалу, всі, хто допомагав ворогу з власної волі і переконань, заслуговували найсуворішого покаяння. В одній із праць, надісланих на конкурс Малої Академії наук України, наведено уривок з листа червоноармійця до рідних, в якому він запитував, хто з односельців служив поліцаєм. Таке бажання знати зрадників пояснюється почуттям помсти, і тим, що практично кожна родина втратила своїх членів на фронті чи на окупованій території, це підживлювало різко негативне ставлення людей до нацистських поплічників.

Як правило, будь-яку війну супроводжує чимало міфологем. Нині цей термін з'являється переважно в негативному контексті. Однак міфологеми можуть відігравати позитивну роль, формуючи відповідні реакції населення і моделі його поведінки. Наприклад, коли говорити про стереотип «непереможна, героїчна Червона армія», слід мати на увазі його подвійний психологічний вплив: вище керівництво країни опинилося під магічною дією цієї «аксіоми», що не дозволяло побачити багатьох вад і недоліків військового будівництва. Водночас у свідомості радянських людей збройні сили виступали гарантом збереження соціалістичних завоювань, спокійної, мирної праці. Віру в непереможність Червоної армії сильно похитнули поразки початкового етапу війни. Та вже перші успіхи на фронті відродили впевненість людей у тому, що армія зуміє захистити народ і державу. Звичайно ж, було багато й таких, хто не сподівався на перемогу радянських військ, не бажаючи воювати. Навіть у дні переможного наступу 1943–1945 рр. опозиційно настроєна частина суспільства говорила про слабкість Червоної армії порівняно з військами Німеччини і союзників по антигітлерівській коаліції. Втім, такі думки формувалися під впливом політичних симпатій і антипатій, надій на позитивні зміни. Особливо поширеним було сподівання, що союзники підштовхнуть Сталіна до демократизації суспільства.

Та в основній масі радянські люди вірили в перемогу і багато зробили для її наближення. Це виявилось не лише у самовідданій праці в тилу, де протягом короткого часу створено, по-суті, новий воєнно-промисловий комплекс, й у тому, з яким ентузіазмом населення брало участь у патріотичних акціях. Добре відомо, що більшість із них ініційовано партійними органами і носило відбиток директивних, адміністративних заходів (взяти хоча б державні воєнні позики). Однак своєю енергією, зацікавленістю, бажанням допомогти фронту, цивільне населення надавало цим заходам справді всенародного характеру і масштабу. Згадаймо для прикладу збиральні акції на будівництво авіаескадрилій, військових колон, іменних літаків і танків, яким давали назви областей і населених пунктів.

Патріотичний рух підхопила молодь. У рефераті члена Малої Академії наук Н. Афанасьєва (Севастополь) розповідається про учнів підземної школи м. Севастополь, які збрали 40 тис. крб. на будівництво танка «Таня», а також 1,5 тонни кольорових металів. У вільний від навчання час вони працювали на виробництві, допомагаючи своїм батькам.

А з яким ентузіазмом населення тилових районів збирало речові й харчові посилки для червоноармійців, теплий одяг і взуття! Листування з фронтовиками (а кожна посилка супроводжувалася таким листом) якнайкраще відображає настрої і сподівання людей, їх зв'язок з армією. Це й не дивно, адже майже кожна родина відправила до війська своїх членів, яким бажала повернутися не лише з перемогою, а й живими та неушкодженими. Сотні шпиталів у різних куточках України стали об'єктами шефства трудових колективів, причому вперед вела молодь. Догляд за хворими і пораненими червоноармійцями, ремонт і обладнання приміщень, прання і ремонт одягу, взуття, заготівля палива на зимовий період – це далеко не повний перелік того, чим займалися школярі, студенти, молоді робітники. А скільки життів поранених воїнів порятувала донорська кров, яку безкоштовно здавали десятки тисяч людей!

Війна стала полем безпосереднього зіткнення двох систем, адже тоді йшлося не просто про зіткнення тоталітарних режимів. І радянський агітаційно-пропагандистський механізм зробив усе, аби підтримати переконання народу, що збудована ним держава здатна протистояти надзвичайно сильному й підготовленому агресору. Поширювана ним міфологема стосувалася переваг соціалістичного устрою над капіталістичним. Доведена у повоєнні роки до категорії абсолютної істини, ця теза також мала стимулювати у радянських людей бажання довести її на практиці. Перемога лише закріпила таку міфологему на рівні суспільної свідомості. Та це було вже згодом.

А влітку і восени 1941 р. радянське керівництво вживало заходів для евакуації людей, устаткування підприємств, худоби, різних матеріальних цінностей у східні райони країни. З України вдалося вивезти основні кадри й обладнання 550 найважливіших заводів і фабрик, частину майна радгоспів і колгоспів, МТС, науково-дослідних установ, 70 ВНЗ. Щоб демонтувати і переправити на схід тисячі й тисячі тонн вантажів, потрібні були титанічні зусилля. Відсутність продуманих евакуаційних планів не дозволила вивезти все необхідне, але й те, що вдалося врятувати, дало можливість швидко відновити, а відтак нарощувати оборонний потенціал. І знову вирішальним фактором, що визначив кінцевий успіх, стали люди. Сотні тисяч кваліфікованих спеціалістів, які виїхали разом з переміщеними підприємствами й установами, допомагали, часто на голому місці, розгортати воєнне виробництво або переоснащувати діюче.

М. В. Коваль визначає два фактори, які дозволили зламати невтішну економічну картину другої половини 1941 – початку 1942 рр., коли випуск валової продукції скоротився вдвічі. Перший становили економічно грамотні рішення щодо розміщення евакуйованих продуктивних сил та спеціалістів, а другий – безпрецедентні навіть порівняно з періодом індустріалізації, трудові зусилля (3, 277). Відомий учений також звернув увагу на ще одну особливість війни: екстремальні умови викликали певні деформації у досить жорстко сконструйованій централізовано-бюрократичній системі. Керівники середньої та нижчої ланок потрапили в такі умови, за яких змушені були ухвалювати рішення і брати на себе відповідальність за їх виконання, виявляти ініціативу й самостійність, не оглядаючись щоразу на регламенти, інструкції та не очікуючи розпоряджень згори з кожного питання.

Свій вагомий внесок у переоснащення армії зробили українські вчені, інженери, винахідники. Завдяки електродовому зварюванню за методом академіка Є.О. Патона вдалося підвищити бойові якості радянської бронетехніки, зокрема найкращих у світі в той час танків Т-34. Інженерно-технічний персонал і робітники київського заводу «Арсенал» відразу після прибуття на нове місце взялися за створення нових видів артилерійського озброєння. Й уже у вересні 1941 р. важливе державне завдання було успішно виконане завдяки умілій організації і невтомній праці начальника цеху С. Гусовського (в наступному директора «Арсеналу», Героя Соціалістичної Праці),

інженерно-технічного персоналу – Н. Шандери, Ф. Євтушенка, Т. Прядка, М. Піорка, С. Назаренка та інших (4, 494).

Війна вимагала від керівництва країни не лише володіння військово-стратегічною та економічною ситуацією, а й здатності за нових умов управляти такими тонкими сферами, як суспільна свідомість, психологія мас та їх настрої. Усвідомлюючи необхідність цього, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У вимагали від партійних і силових органів оперативного інформування про настрої, морально-психологічний стан населення на окупованих територіях і в районах, що визволялися в ході наступу Червоної армії, а також у радянському тилу. Одержані відомості використовувалися для вироблення найбільш дійових форм агітації та пропаганди. В ході війни ідеологічна, агітаційно-пропагандистська робота спрямовувалася на підтримання віри в перемогу, бойового духу бійців регулярних військ, партизанських загонів та підпільних організацій, на подолання панічних і поразницьких настроїв. Відомо, що у перші дні війни такі настрої охопили навіть вищі ешелони влади, зокрема й самого вождя. Однак Сталін зумів опанувати ситуацію і зробити її керованою. Щоправда, не обійшлося без звичних репресивних заходів та пошуку «крайніх».

Колишній керуючий справами Раднаркому СРСР М. Смиртюков згадував дії Сталіна за цих умов: «Він, як ніхто інший, розумів людську натуру. Я пам'ятаю, як він зумів змінити настрої в партійному і радянському апараті восени 1941 року. Адже справи тоді були – гірше нікуди. Німець під Москвою, місто бомблять. Я сидів у своєму кабінеті, коли бомба вибухнула всередині Кремля, біля Нікольської вежі... У жовтні була масова евакуація установ, більш схожа на панічну втечу. Сам Сталін, як мені казали, збирався виїхати до Куйбишева. Приїхав на вокзал, походив уздовж поїзда, але потім передумав і повернувся до Кремля.

І раптом 6 листопада – урочисте засідання з нагоди річниці Жовтня на станції метро «Маяковська». Всіх привезли, потім до перону підійшли вагони, в яких були буфети. А там все, як до війни. І головне – пиво лєнінградське. Знаєте, як змінився настрій? Якщо пиво з Ленінграда привезли, значить і там справи не такі погані, як нам здавалося!

Наступного дня до мене прибіг товариш і каже: «Пішли на Червону площу, там зараз парад почнеться!» Ми ж, працюючи в Кремлі, не знали, що готується парад. Сніг ішов важкий, густий, німецька авіація налетіти не могла, і любо-дорого було дивитися, як підтягнуті, міцні бійці йдуть прямо на фронт. Він за два дні всій країні змінив настрій (5, 13).

Досліджуючи феномен Сталіна, Д. Волкогонов дійшов висновку, що історія цієї особистості, як у фокусі, висвічує діалектику епохи. «Наскільки були складними умови того часу, настільки складною виявилась і особистість на чолі народу і партії» (6). І справді, незаперечні успіхи в економіці, освіті, культурі, науці химерно перепліталися з авторитарним режимом, військово-адміністративною системою управління, відсутністю реальної демократії, політичного плюралізму і масовими порушеннями прав людини. Ще більше, на перший погляд, дивує те, що всі негаразди в країні відносилися на карб «підривних елементів», «куркулів», «шпигунів і саботажників», «ворогів народу» і т.п., причому образ вождя залишався незатьмареним і навіть ще більше сяяв величчю і непогрішністю.

Один із старих більшовиків А. І. Купцов, згадуючи репресії 30–40-х років, проливає світло на цю особливість масової психології. Мільйони таких, як і він, безвинних жертв системи потрапили до ГУЛАГу внаслідок сваволі, донощицтва, шпигуноманії. «Але жодного разу, – наголошує А. Купцов, – у мене навіть не виникла думка про неповноцінність наших ідей, нашого устрою, наших ідеалів. Жахлива несправедливість асоціювалася лише з якимись трагічними помилками, помилками конкретних осіб. Усі мої товариші по нещастю думали так само. Ми щиро раділи повідомленням з волі про

пуск нових заводів, польоти Чкалова, а потім хворобливо переживали гнітючі невдачі початку війни... Тюрма нас не відторгнула, не могла духовно відторгнути від Батьківщини, від справи, якій ми продовжували бути відданими і за дротом сибірських таборів» (6).

У науковій літературі багато сказано про трудовий подвиг радянських людей у тилу, та майже – нічого про внесок у перемогу в'язнів ГУЛАГу. А вони не лише рили канали, будували дороги, видобували руду та вугілля, заготовляли деревину. Серед бранців беріївського «архіпелагу» було чимало талановитих учених, конструкторів, інженерів, інтелект і вміння яких у спеціально створених держбезпекою «шарашках» (науково-виробничих центрах, якщо вживати сучасну термінологію) використовувалися для створення і випробування продукції оборонного характеру. Віриться, що слідом за публіцистами і літераторами ця тема приверне увагу фахівців з історії.

У парадно-ювілейних працях радянської доби (а часто й нині!) перемога «ділилася» між тими, за ким це право визнавала держава. І, ніби соромлячись трагічного, зовсім не святкового боку війни, скоромовкою згадуються «парії війни»: військовополонені, бійці штрафних підрозділів. Ніде правди діти – серед них були і зрадники, боягузи, дезертири, кримінальники. Та в основній своїй масі це – без провини винні. Понад 6 млн. полонених червоноармійців опинилися у німецьких таборах не з власної волі. Прорахунки воєнної доктрини, низький рівень стратегічної, оперативної-тактичної підготовки генералітету, навальний наступ вермахту залишали для цілих з'єднань, що потрапляли в оточення, невідрадно альтернативу: смерть або полон. Сталін вважав полонених зрадниками, і навіть ті, хто по кілька разів утік з полону, не мали повної довіри командування. Що вже говорити про визволених із німецьких таборів Червоною армією. Вони проходили принизливу фільтрацію, «відсидку», наче всі були на боці гітлерівців, а не їхніми жертвами.

Не слід забувати, що близько мільйона військовополонених українців у 1941 р. були відпущені німцями по домівках, і більшість із них у 1943–1944 рр. повторно мобілізовано до лав Червоної армії, у складі якої вони визволяли Україну і Європу від нацистів.

В радянській історіографії нічого не сказано про ще одну категорію червоноармійців – бійців штрафних підрозділів. Штрафні роти і батальйони почали створювати влітку 1942 р. у відповідності з сумнозвісним наказом № 227. Подібні формування не були винаходом радянських воєнспеців, вони існували в німецькій та інших арміях, а також у попередніх війнах. Однак масштаби і характер застосування штрафних підрозділів у Червоній армії не можна порівняти з ніякими аналогічними випадками. У штрафні роти і батальйони потрапляли ті солдати й офіцери, які мали власною кров'ю спокутувати різні дисциплінарні провини: від злісних, навмисних порушень армійського статуту до сфабрикованих недоброзичливцями справ або побутової помсти командирів.

Легкість, з якою виносилися звинувачувальні вироки у діючій армії, пов'язана з довоєнною практикою, коли за зірваний колосок чи шматок металу, винесений за прохідну, давали великі терміни. Однак була ще одна причина того, що військові трибунали «штампували» вироки. Про неї дуже влучно писав В. Кондратьєв: «У мирний час потрібна була армія безплатної робочої сили, яку можна послати куди завгодно і на найтяжчі роботи... Так і на війні дуже згодилися підрозділи, якими можна було затикати всі «дірки», виправляти промахи начальства, здійснювати розвідки боєм, коли заради виявлення вогневих засобів противника клали на полях битв сотні й сотні, а то й тисячі – адже вони засуджені, їх життя нічого не варте, ніхто за ці життя не відповідає. Ось і гнали в саме пекло один штрафний батальйон за другим, одну штрафну роту за другою...» (7).

Як правило, «штрафники» йшли в атаку під дулом загороджувальних загонів. Попереду смерть і позаду вона ж: вибору не було, і тому наступ штрафних підрозділів

супроводжувався якоюсь приреченістю, а замість піднесеного «ура» – ненормативною лексикою. Але той же В. Кондратьєв став очевидцем такої атаки: «Штрафники, мабуть, домовилися між собою здійснювати не розвідку боєм, а взяти село що б то не було з надією спокутувати провину, тому вирішили наступати без перебіжок, не залягаючи, пройти це поле з ходу й оволодіти селом. Так і вийшло, вони пробігли відстань, що відділяла село від рубежу атаки, за якісь десять-дванадцять хвилин, німці не встигали змінювати приціли мінометів, міни бухали вже позаду них, і німці не витримали... Не знаю лише, чи спокутували свою провину, чи отримали свободу?» – з сумом підсумовує автор цих рядків (7).

Перемога над гітлеризмом кувалася не лише на фронті, а й у ворожому тилу. Нинішнє молоде покоління практично нічого не знає про цю сторінку війни, а дехто навіть з ледь прихованою іронією говорить про підпільно-партизанський рух Опору. Треба визнати, що автори радянської доби «переборщили» і з цифрами, і з оцінкою реальних масштабів та результатів діяльності партизанських загонів і підпільних груп. Тепер маятник історіографії пішов у зворотному напрямі. Не вдаючись у розлогу полеміку з цього приводу з огляду на обмежений обсяг статті, слід визнати, що радянські підпільники і партизани зробили значний внесок у боротьбу з окупантами.

Окрім суто військових завдань, підпільно-партизанський рух відіграв важливу морально-психологічну функцію: з одного боку, він засвідчував волю населення окупованих територій до організованого спротиву новому порядку, а з другого, підтримував у людях переконання у справедливому, визвольному характері війни. На окупованих землях народні месники були єдиними носіями радянської ідеології, через яких здійснювався зв'язок з Великою землею. Рейди партизанських з'єднань, їх бойові і пропагандистські акції стали важливим фактором підтримання у місцевого люду віру в те, що рано чи пізно окупація скінчиться.

Так уже склалося, що всі прояви соціалізму в Радянському Союзі асоціювалася з особою й негативними діями Сталіна. Створена ним система функціонувала таким чином, що і реальні, і міфічні заслуги вождя трансформувалися, вибудовувалися у фігуру непогрішного колоса, здатного вершити долі народів і держав. Якщо поразки початкового періоду війни списувалися на віроломство Гітлера, то перемога у війні пов'язувалася у свідомості мільйонів людей з ім'ям Сталіна. Не відкидаючи заслуг керівника держави, все ж слід визнати, що ця звитяга стала здобутком усього народу. З цього приводу Д. Волкогонов слушно висловив такі міркування: «Думаю, що документи Ставки і ДКО треба видати спеціальними збірниками. У них – відображення небаченого подвижництва радянських людей, сотень катастроф, незгасимих подій, тисячі, мільйони людських драм і незборима віра народу в Перемогу. Навіть коли наші війська опинилися на Волзі, і до Берліна о-ой як далеко, до Сталіна йшли листи простих людей з висловленням підтримки, з патріотичним бажанням віддати фронту все до останнього, з бажанням зовсім ще хлопчаків піти на фронт. Підписи Сталіна на тисячах документів Ставки – не свідчення його месіанської ролі. Месією був сам народ... Головні герої великої книги про війну – радянські люди, солдати, командири, політпрацівники» (8, 284).

Саме ці та інші соціальні групи, які пережили війну, мають стати повноцінним об'єктом системного, комплексного дослідження. Через «пізнання» індивідуальних і групових портретів відкриється шлях до стереоскопічної реконструкції колективного образу учасників найбільшого в історії людства збройного конфлікту.

1. Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії / пер. з франц. Є. Марічева. – К., 2008.
2. Василевский А.М. Дело всей жизни. – М., 1983.

3. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999.
4. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000.
5. Факти. – 2000. – 2 авг.
6. Літературная газета. – 1987. – 9 дек.
7. Літературная газета. – 1990. – 31 янв.
8. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна: У 2 кн. – К., 1990. – Кн. 2

НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ КРЫМОВЕДЕНИЯ: К ПОРТРЕТУ НИКОЛАЯ ЭРНСТА

А.А.Непомнящий

(доктор исторических наук, профессор,
Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского)

На підставі нового корпусу архівних джерел та маловідомих публікацій про Крим розглядається історія організації наукової радянсько-німецької експедиції з дослідження печерного міста Ескі-Кермен та роль у вивченні цієї пам'ятки вченого й археолога Миколи Львовича Ернста.

The unknown subjects of development of the Crimean studies in complicated times in the third decade of 20th century, which was a period of breaking classical traditions and establishment of totalitarian system, have been reinstated on the base of documentary complexes from Saint-Petersburg and Archive of Senior management SSU in autonomous republic of Crimea. Process that had been passing in case of the Crimean studies has been showed on the background of N. L. Ernst, the major figure of the local region studies movement.

С началом жизни и научных исследований в Крыму мир научных контактов Николая Львовича значительно расширился. От педантичной службы библиотекаря-книговеда, так импонировавшей в свое время молодому немцу, он довольно скоро отошел, погрузившись в работу Ученого Совещания и комиссии по реквизициям культурных ценностей. Открывшиеся просторы для изучения памятников истории и культуры развернули интересы первого директора библиотеки Таврического университета от книжных полок к археологическим исследованиям. Этому способствовали и прочно вошедшие в жизнь Н. Л. Эрнста пешеходные экскурсии по неизведанному краю. В свою очередь, интерес к археологическим памятникам принес с собой многочисленные знакомства в новом мире – историков-крымоведов.

Научное бытие любого ученого невозможно только внутри самого себя. Контакты с коллегами, которые трудятся на том же проблемном поле, совместные исследования, консультации, презентации своих трудов, рецензирование, научная полемика – все это неперемные составляющие научного труда. Эпистолярное наследие Н. Л. Эрнста, к сожалению, не так хорошо дошло до нас, как письма Арсения Ивановича Маркевича к коллегам-крымоведам по всей стране. Хотя, судя по восстановленным нами линиям межличностных коммуникаций Николая Львовича, на протяжении 20-х – 30-х годов XX века его эпистолярное общение с коллегами было никак не менее, а гораздо обширнее, чем переписка его современников – крымских ученых. Состояние и динамика жизни любого научного работника, как и академического объединения, в значительной степени определяются «интертекстуальностью» бытования норм интеллектуального труда. Сам круг профессионального общения является определенным индикатором признания и авторитета того или иного деятеля науки.

Новые контакты, прежде всего, работа в Ученом Совещании, позволили Николаю Львовичу быстро войти в круг крымоведов как местного, так и академических центров, которые активно проводили полевые исследования на полуострове. Так у Н.Л. Эрнста начал формироваться круг близких друзей на научном поприще.

Уже в 1919 году он познакомился с крупным музейным деятелем, археологом Константином Эдуардовичем Гриневичем (1891–1970), работавшим тогда директором Керченского музея древностей (1919–1921). Служебное общение довольно быстро

переросло в дружеское и продолжалось во время директорства К.Э.Гриневича в Херсонесском музее (1924–1927) и после его перевода в Москву, где он работал заместителем заведующего Музейным отделом Наркомпроса РСФСР, заведующим отделом скульптуры Музея изобразительных искусств, ученым секретарем Всесоюзного общества культурной связи с границей, доцентом Московского государственного университета (см. о К.Э. Гриневиче: 1, 284-294). Николай Львович неоднократно приезжал к нему в Москву, а К.Э. Гриневич, в свою очередь, при каждой поездке в Крым обязательно навещал Н. Л. Эрнста.

В 1924 году Н. Л. Эрнст познакомился с бывшими тогда неразлучными друзьями археологами Алексеем Степановичем Башкировым (1885–1963) (см. о нем: 2, 316-317) и Ильей Николаевичем Бороздиным (1865–1938) (см. о нем: 3), которые приехали в Крым в составе совместной экспедиции Всесоюзной научной ассоциации востоковедения и Совета Народных Комиссаров Крымской АССР. Научные контакты и дружба ученых с этого времени стали постоянными. Уже в 1926 году они проводили совместные раскопки в Кырк-Азислере у Бахчисарая (4).

Увы, как и у любого крупного специалиста, на ученом пути у Николая Львовича встречались не только похожие на него самого, высокоинтеллигентные представители академических кругов или же выходцы из местных краеведческих обществ. В этой связи показателен его научный конфликт с крупным археологом, крымоведом Н.И. Репниковым (1882–1940).

Николай Иванович Репников родился в Санкт-Петербурге 9 апреля 1882 года в крестьянской семье. Его отец работал бурлаком на лесных сплавах Громовых, а мать вела хозяйство и занималась воспитанием сына. После окончания в 1901-м коммерческого училища в 1902-м Н. И. Репников поступил в Археологический институт. С этого же времени началась его трудовая деятельность в качестве сотрудника Археологической комиссии. Уже в двадцатилетнем возрасте он начал самостоятельные полевые исследования в Тверской и Новгородской губерниях. В 1904-м, после успешного завершения курса в Археологическом институте (был выпущен со званием члена-сотрудника) Николай Иванович провел полевой сезон в Крыму, а после возвращения в столицу поступил вольнослушателем на историко-филологический факультет Санкт-Петербургского университета, где учился до 1908-го. В 1910-м началось сотрудничество Н. И. Репникова с Этнографическим отделом Русского музея, где он являлся хранителем археологической коллекции, насчитывавшей к тому времени более пяти тысяч единиц учета.

Раскопки Н.И.Репникова в Крыму начались с 1903 года и продолжались с некоторыми перерывами до самой смерти в 1940 г., на который приходится его последняя экспедиционная поездка. Систематические разведки и раскопки Николая Ивановича охватили широкий круг памятников Крымского нагорья (от каменных ящиков (дольменов) первобытных эпох до остатков эпохи Крымского ханства). Основные его научные интересы тут были сосредоточены на памятниках раннего средневековья: Византийский Херсон, готский могильник Суук-Су, Партенитская базилика VIII века, «пещерные города». С 1926 года Н. И. Репников проводил ежегодные раскопки в Эски-Кермене и изучал одновременные памятники Нагорья. Выявленный им обильный разнообразный материал дал археологу возможность сделать предположения о социальном строе Крымской Готии, развитии Эски-Кермена и Мангупа (см. о Н.И. Репникове: 5, 386-401).

Научные интересы Н. Л. Эрнста и Н. И. Репникова столкнулись в Эски-Кермене. 12 апреля 1929 года в письме к академику Сергею Федоровичу Платонову (см. о нем: 6, 98-144) Арсений Иванович Маркевич тогда представил свое видение конфликта, развернувшегося между ними. Николая Львовича А. И. Маркевич знал, конечно, лучше,

чем Н. И. Репникова. Каждый из них просил Академию наук разрешения на организацию собственной экспедиции, чего Арсений Иванович не рекомендовал делать: «Вдвоем они сразу переругаются» (7). При этом А. И. Маркевич охарактеризовал для С. Ф. Платонова Н. Л. Эрнста: «Н.Л. Эрнст высокообразованный человек, работающий вполне научно, с немецкой выдержкой, осторожно, аккуратно, но копал только курганы и пещеры, да городище в Симферополе» (8). При всей сложности, даже антагонизме отношений Н.И.Репникова и Н. Л. Эрнста А. И. Маркевич советовал С. Ф. Платонову использовать в деле изучения Эски-Кермена опыт обоих археологов. «Оба они дополняют друг друга», – заключал он.

С. Ф. Платонов в последующем постоянно интересовался ходом исследований на Эски-Кермене, а Арсений Иванович подробно информировал его о положении дел. Так, 24 мая 1929 года он сообщал в Ленинград: «Как председателя Таврического общества истории, археологии и этнографии меня, конечно, сильно смущали и волновали нелады Н. И. Репникова с Н. Л. Эрнстом, я очень желал бы, чтобы они прекратились и самолюбие и того и другого лица было принесено в жертву науки. – Но отношение между ними осложнялись, захватили широкие научные сферы, целые учреждения, причем ни Москва, ни Ленинград не проявили желаний помирить двух научных работников, хотя бы путем третейского суда, на что, насколько я осведомлен, Н. Л. Эрнст охотно бы согласился. Оба эти лица искренне преданы науке, оба они связаны своей работой с Эски-Керменом, – по-моему, Эрнст больше, но это все равно, – и участие обоих в Эски-Керменских раскопках не может не вызывать сочувствия, равно как и устранение того и другого должно вызывать только сожаление» (9).

В связи со вниманием Академии наук к организации раскопок на Эски-Кермене интересно письмо Николая Львовича Эрнста, адресованное Владимиру Ивановичу Вернадскому. Не зная, где в данный момент находится Владимир Иванович, Николай Львович написал два экземпляра письма с одинаковым текстом. Один он отправил в Москву (оно выявлено нами в личном архивном фонде В. И. Вернадского, автограф) (10), другой – в Ленинград – Комиссию по истории знаний (см. об этом: 11, 6, 10-11) (сохранилось в архивном фонде Комиссии, автограф). Поводом для поспешного написания письма стала телеграмма В. И. Вернадского, в которой Н. Л. Эрнст приглашался на заседание Академии наук в связи с обсуждением там вопроса об Эски-Кермене. Николай Львович находился в это время в Киеве, в гостях у брата и сестер. Оттуда он и писал 21 марта 1929 года:

«Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Мне переслали сюда в Киев Вашу телеграмму с сообщением о предстоящем 24 марта заседании в Академии наук об Эски-Кермене и с приглашением мне принять в нем участие. Спешу выразить Вам глубокую благодарность за Ваше внимание и очень сожалею, что не повидался с Вами в Ленинграде.

Я знал, будучи в Ленинграде, об этом заседании, но, несмотря на мою чрезвычайную личную заинтересованность в его теме, не остался для участия в нем; в Москве я присутствовал в конце февраля на таком же докладе Н. И. Репникова и также воздержался от всякого выступления на нем.

Дело в том, что я занимался изучением Эски-Кермена вплотную давно, с 1921 г., делал доклады о результатах этого изучения на Керченской Археологической Конференции в 1926 г., в Москве и Ленинграде (в ГАИМКе) в 1927 г., написал большую работу об Эски-Кермене и проблеме пещерных городов в Крыму, с чертежами и фотографиями, и предполагал в 1927 и 1928 гг. раскопки Эски-Кермена как продолжение своего изучения надземных памятников этого городища. Однако в это же время Эски-Кермен пожелал изучать и раскапывать Н. И. Репников, причем оттеснил меня от этой работы при помощи способов и приемов, которые сделали для меня невозможной

совместную с ним работу. Ввиду того, что подобные склоки в научной работе производят всегда крайне угнетающее впечатление и только вредят делу, ввиду того, что я, живя в Симферополе, совершенно бессилён в отстаивании себя, а Н. И. Репников имеет гораздо большую возможность добывать ассигнования на раскопки, ввиду того, наконец, что я человек миролюбивый и всяких свар избегаю, я отстранился от дальнейшей работы на Эски-Кермене.

К сожалению, я сейчас не могу представить Вам свою работу об Эски-Кермене, так как рукопись ее лежит (уже почти два года) в Москве в ожидании напечатания. Я бы очень хотел принять дальнейшее посильное участие в работе по исследованию Эски-Кермена, если только это не будет связано с какими-либо натянутыми или конфликтными взаимоотношениями с Н. И. Репниковым. С. Ф. Платонов говорил мне, что Эски-Керменом чрезвычайно интересуются в Германии и что даже возможна организация изучения его германскими учеными. Я считал бы это чрезвычайно желательным и, конечно, принял бы самое горячее участие и оказал бы всевозможное содействие, тем более что сам имею близкую связь с германской наукой (я член Берлинского университета). Однако я считаю необходимой величайшую осторожность в связывании Эски-Кермена с готами. Эта связь, конечно, имела, но она не так проста и не так легко дается, как кажется. Приурочение к Эски-Кермену готской столицы Дороса я считаю совершенно неосновательным: Дорос – все-таки Мангуп. Добытые на Эски-Кермене черепа, наверное, греческие по своим свойствам, а не готские.

Мои основные мысли об Эски-Кермене и пещерных городах следующие.

1. В литературе до сих пор пещерные города считались или сооружениями доисторическими, или связанными с иконоборческой эпохой. Я считаю то и другое неверным. Все данные из Эски-Кермена и других пещерных городов (без раскопок) указывали на позднее средневековье.

2. На Эски-Кермене пещерные сооружения были лишь хозяйственным, служебным придатком к обширному надземному городу, расположенному на его плане, где сохранились многочисленные развалины, подлежащие раскопке, особенно обширная базилика.

3. Эски-Кермен был укрепленным пунктом, но подчиненного значения по сравнению с Мангупом-Доросом.

4. Живопись в пещерных церквях Эски-Кермена (всех церквей – 7, с живописью на Эски-Кермене – 2 и над древней Черкес-Кермен – 1) чрезвычайно интересна и подлежит изучению (особенно в последней церкви). Она относится к XIV – XV вв.

5. Пещерные города как-то связаны с готским княжеством, однако традиция создания таких сооружений попала в Крым через греков из Каппадокии.

6. Эски-Кермен прекратил свое существование в конце XV в. с турецким завоеванием.

Выражая еще раз, многоуважаемый Владимир Иванович, благодарность за Ваше ко мне внимание, остаюсь готовый к услугам.

Ваш Н. Эрнст» (12).

В июле 1929 года А. И. Маркевич занимался организацией поездки С.Ф. Платонова в Крым. 19 июля он сообщал академику, что, если тот откажется от ночевки в его доме и захочет поселиться в гостиницу, лучшими в Симферополе являются «Ленинградская» и «Дом крестьянина» (13). Сергей Федорович планировал отдохнуть в Гаспре, а затем на Эски-Кермене встретиться с немецкими учеными Зауером и Финдейзенем. Готовясь к этой встрече, С. Ф. Платонов, при содействии А.И. Маркевича, внимательно ознакомился с результатами исследований Н.И. Репникова на Эски-Кермене и даже опубликовал в «Вестнике знания» небольшое сообщение о ходе работ (14, 290).

К середине 1929 года противостояние Н. И. Репникова и Н. Л. Эрнста достигло своего апогея. Об этом Арсений Иванович информировал С. Ф. Платонова как академика-секретаря Отделения гуманитарных наук АН СССР. Николай Иванович Репников, организовавший крупномасштабное исследование Эски-Кермена, все силы отдавал этому делу. Об этом красноречиво свидетельствует его переписка с искусствоведом, руководителем Комиссии по сохранению и раскрытию памятников древней живописи в России Центральных государственных реставрационных мастерских Александром Ивановичем Анисимовым (1877–1937), отложившаяся в личном архивном фонде последнего в Отделе рукописей Государственной Третьяковской галереи (15). Подробную информацию по этому же вопросу содержит переписка Н. И. Репникова с заведующим Реставрационным подотделом Центральных государственных реставрационных мастерских Игорем Эммануиловичем Грабарем (1871–1960), которая не так давно была опубликована на страницах «Исторического наследия Крыма» (см. подробнее: 16, 212-223). Документы, касающиеся этого конфликта, выявленные в различных архивах, свидетельствуют о желании Н. И. Репникова замкнуть исключительно на себе изучение Эски-Кермена. При этом, увы, как это нередко бывает в научном сообществе, для доказательства собственной правоты Н. И. Репников и поддерживавший его В. И. Равдоникас (22 июля 1929 года В. И. Равдоникас был специально командирован Государственной академией истории материальной культуры в Крым для участия в Эски-Керменской экспедиции, см. об этом: 17) не брезговали никакими средствами. На заседаниях Крымской комиссии Государственной академии истории материальной культуры 28 марта и 9 мая 1929 года в сторону Н. Л. Эрнста сыпались обвинения не только в неумелом, а, следовательно и некачественном, проведении археологических раскопок, но и в плагиате. Ученому инкриминировали использование без указания авторства трудов, присвоение себе чертежей и рисунков, выполненных еще Александром Львовичем Бертье-Делагардом (18). В. И. Равдоникас и Н. И. Репников безапелляционно утверждали, что Н. Л. Эрнст использовал для своих научных интересов материалы архива бывшей Таврической ученой архивной комиссии, в частности хранившиеся там бумаги (описания археологических работ, чертежи и планы раскопок) основателя Московского археологического общества Алексея Сергеевича Уварова (1824–1884) (18).

Интересный источник, связанный с этим вопросом, нам удалось обнаружить в рукописном отделе Научного архива Института истории материальной культуры РАН. Это письмо А. И. Маркевича в Крымскую комиссию Государственной академии истории материальной культуры от 15 июля 1929 года. Приводим его текст полностью:

«Ознакомившись с протоколами (в копиях) заседаний Крымской Комиссии Академии Истории Материальной Культуры 28 марта и 9 мая этого года, я по званию своему председателя Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии, считаю обязанностью защитить доброе имя и нравственное достоинство его члена – секретаря Н. Л. Эрнста от тех обидных подозрений, которые были высказаны по его адресу некоторыми лицами в дискуссии по докладам тов. Репникова и Раудоникаса [Равдоникас (А. Н.)] в этих заседаниях именно о том, что он использовал и выдал за свои чужие (пок[ойного] А. Л. Бертье-Делагарда) научные материалы: рисунки, чертежи и т.п.

Имея с Н. Л. Эрнстом почти ежедневное общение в течение десяти лет, я знаю хорошо его, как добросовестного научного работника и благородного человека, неспособного к плагиату ни в малейшей степени. Я хорошо знаю и то, с каким глубоким интересом занимается он древностями Крыма, между прочим пещерными городами и, в частности, Эски Керменом, на изучение которого посвятил много труда в последние годы, и кабинетного и полевого, на месте. Глубоко скорблю, что ему не привелось принять участие в раскопках Эски Кермена.

Не могу не остановиться и на странном заявлении Н. И. Репникова в заседании Крымской Комиссии 9 мая о том, [что] будто бы, «материалы графа Уварова, относящиеся к пещерным городам Крыма, хранились в одном экземпляре в Архиве б[ывшей] Таврической Архивной Комиссии и принадлежали ранее Султану Крым Гирею Хану». Заявляю, что никогда ни малейших материалов Уварова в этой Комиссии не было и нет их в библиотеке ее преемника Таврич[еского] Общества Ист[ории], Арх[еологии] и Этн[ографии]. Были в ней и находятся в настоящее время только сочинения Уварова и хорошо известный Атлас к его «Исследованию о древностях Южной России», подаренный Тавр[ической] Уч[еной] Арх[ивной] Комиссии ее покойным членом Н. А. Султан-Крым Гиреем. Какое отношение имело заявление Н. И. Репникова к вопросу, о котором шла речь, не могу понять. Очевидно, имя Уварова понадобилось в такой же мере, в какой упоминалось и имя пок[ойного] А. Л. Бертье-Делагарда.

Председатель Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии А. Маркевич» (19).

Узнав от археолога Александра Андреевича Спицына об открытиях Н.И. Репникова в 1928 году на Эски-Кермене крупного поселения с остатками крепостной стены, С. Ф. Платонов поделился этой информацией со своим другом Федором Александровичем Брауном (1862–1942), который до своей эмиграции в Германию активно разрабатывал крымоведческие сюжеты (см.: 20, 118; 20, 666). Это было вполне логично с учетом давних научных связей двух ученых. Заметим, что именно С. Ф. Платонов рекомендовал Ф. А. Брауна к избранию в члены-корреспонденты АН СССР (21, 1517-1520). Ф. А. Браун, в свою очередь, проинформировал об успехах советских археологов своих немецких коллег, которые выступили инициаторами организации совместной советско-германской экспедиции в Крым для решения так называемой «готской проблемы». С. Ф. Платонов поддержал эту идею и 11 апреля 1929 года обратился с письмом к заведующему отделом научных учреждений Совета Народных Комиссаров СССР Е. В. Воронову (22). Получив согласие этого чиновника, С. Ф. Платонов 24 апреля 1929 года провел через Общее собрание АН СССР решение о необходимости организации археологических исследований в Крыму совместно с германскими учеными (23). Вот почему академик так пристально интересовался у А. И. Маркевича положением дел на Эски-Кермене, взаимоотношениями Н. И. Репникова и Н. Л. Эрнста. Именно поэтому, приехав в Крым на отдых в августе 1929 года, он планировал посетить Эски-Кермен и лично сопровождать немецких ученых. Но обстоятельства распорядились иначе...

Отдохнув в Гаспре, С. Ф. Платонов так и не дождался немецких археологов, которых он намеревался лично встретить в Симферополе. В начале сентября он вынужден был вернуться в Ленинград. Причиной этому было не окончание срока отпуска, а начавшаяся в это время «чистка» Академии наук – работа Комиссии по проверке аппарата учреждений Академии наук СССР (см. подробнее: 24, 307).

Представители Германского археологического общества профессор Фрейбургского университета Зауер, по описанию Н. Л. Эрнста «старик, неуклюжий, видимо, католический священник, археолог, очень знающий» (25) и доктор Финдейзен – «молодой, шустрый, этнограф из берлинского Музея народоведения, специалист по этнографии России» (25) (женатый на русской) – приехали в Крым в контексте совместной программы советской и германской академии наук по организации совместных раскопок готских древностей в Крыму. Пока немцы должны были только ознакомиться с объектами будущих раскопок и определить объемы дальнейших совместных исследований, согласно чему германской стороной выделялось финансирование. Проехав пункт назначения, немецкие археологи по ошибке вышли в Севастополе, откуда их сразу же автомобилем вернули в Симферополь (26).

Уезжая из Крыма, С. Ф. Платонов перепоручил все организационные заботы о Зауере и Финдейзене Арсению Ивановичу Маркевичу. 9 сентября 1929 года А.И. Маркевич писал в Ленинград о том, как проходила подготовка к встрече немцев, их прибытие и времяпровождение (27). 13 сентября 1929-го он сообщал в Ленинград об исследованиях на Эски-Кермене Зауера: «Я принял все старания, чтобы в должной мере заинтересовать немцев Эски-Керменом в интересах осуществления проблемы снаряжения целой экспедиции немецких ученых в Крым для раскопок в этом пункте в следующем году» (28). Уже 23 сентября 1929 года он подытоживал: «Самое важное – немцы в высшей степени довольны всем виденным в Крыму, в частности в Э[ски]-К[ермене], и проблема крупных раскопок в будущем году упрочилась» (29).

23 сентября 1929 года сообщая С. Ф. Платонову нюансы визита немецких археологов на Эски-Кермен, А. И. Маркевич заметил, что «Эрнст и Репников вели себя корректно в кругу гостей-немцев». Он добавил: «Это было нелегко». При этом рассказал о своей роли в увещании обоих не выносить конфликт на суд иностранцев «ради достоинства науки» (30; см. также 31, 138-165).

По заданию Наркомата просвещения Крымской АССР Николай Львович занимался финансовыми расходами по приему делегации совместно с А.И. Маркевичем. Он постоянно сопровождал немецких гостей во время поездки в деревню Черкесс-Кермен (Бахчисарайский район) совместно с наркомом по просвещению Крымской АССР Мамутом Недимом, по другим местам горного Крыма. Профессор Зауер вскоре вернулся в Германию, а Финдейзен остался в Бахчисарае, где самостоятельно занимался подбором и скупкой предметов для крымско-татарской коллекции своего музея (32).

Из идеи организации совместных советско-германских исследований так ничего и не вышло, а практически все вдохновители и участники этих событий с советской стороны вскоре были репрессированы.

1. Латышева В.А. К.Э. Гриневиц как археолог // Древности, 2004: Харьковский ист.-археол. ежегодник. – Харьков, 2004.
2. Пятьшева Н. А. С. Башкиров // Советская археология. – 1963. – № 3.
3. Мусаева У. К. Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: историогр. очерки / Под ред., вступ. ст. А. А. Непомнящего; Таврический нац. ун-т им. В.И.Вернадского. – Симферополь, 2004. – (Серия «Биобиблиография крымоведения»; вып. 2).
4. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 147.
5. Герцен А. Г. Неизвестный документ из наследия Репникова // In situ : к 85-летию профессора А. Д. Столяра / СПб. гос. ун-т. – СПб., 2006. – С. 386–401.
6. Непомнящий А. А. Новые материалы по крымоведению: по переписке А.И. Маркевича и академика С. Ф. Платонова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства, і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – К., 2007. – Вип. 4. – С. 98–144.
7. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3486, л. 28.
8. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3486, л. 29.
9. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 3–4.
10. АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 1909, л. 1–1 об.
11. Комиссия по истории знаний, 1921–1932 гг.: из истории организации историко-научных исследований в Академии наук : сб. док. / сост. В.М. Орел, Г.И. Смагина. – СПб., 2003.
12. ПФАРАН, ф. 154, оп. 1, д. 21, л. 177–177 об.
13. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 7.
14. Платонов С.Ф. [Об археологических исследованиях Н. И. Репникова в Крыму: Предисловие к статье В. И. Равдоникаса] // Вестник знания. – 1929. – № 7.

15. Государственная Третьяковская галерея, отд. рук., ф. 68, оп. 1, д. 322, л. 1, д. 323, л. 1–2; д. 324, л. 1–3.
16. «Не закрываю глаз на сложность, трудность и ответственность предстоящей работы в области охраны и изучения памятников Крыма...»: письма Н.И.Репникова к И. Э. Грабарю / подг., предисл., комм. Е.А. Теркель // Историческое наследие Крыма.– 2006.– № 14.
17. ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 224, л. 1–2.
18. ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 40, л. 45–57.
19. ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 40, л. 58–58 об.
20. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма: библиогр. и архивы (конец XVIII – начало XX века).– Симферополь, 2001.
21. Платонов С. Записка об ученых трудах проф. Ф. А. Брауна / С. Платонов, И. Крачковский, С. Ольденбург // Известия АН СССР. Сер. 6.– 1927.– № 18.
22. ПФАРАН, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 28, л. 66.
23. ПФАРАН, ф. 2, оп. 1 (1929 г.), д. 251, л. 15 об.
24. Брачев В. С. Крестный путь русского историка: Академик С. Ф. Платонов и его «дело».– СПб., 2005.
25. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 121.
26. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 121–121 об.
27. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 13–14.
28. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 17.
29. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 18.
30. РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 21 об.
31. Непомнящий А.А. «Пока оберегаем и спасаем...»: неизвестные материалы по истории кримведения в переписке А.И. Маркевича и академика С.Ф. Платонова // Историческое наследие Крыма.– 2006.– № 16.
32. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 121 об.

ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.: СТАН ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

В.М.Орлик

(доктор історичних наук, професор,
Кіровоградський національний технічний університет)

Стаття посвячена проблемам истории государственных финансов Российской империи в первой половине 19 в. Особое внимание уделяется вопросам соотношения государственных доходов и расходов, рассматриваются их региональные особенности.

Article is devoted history problems state the finance of the Russian empire in first half 19 century Special attention given to questions of a parity of public revenues and expenses, their regional features are considered.

В останні роки, на наше переконання, мав би зрости інтерес науковців до проблем вітчизняної економічної історії, тим більше, що актуалізації таких досліджень сприяє ряд важливих чинників, вагоме місце серед яких посідає гостра проблема у вивченні й осмисленні основних інститутів вітчизняної економіки. Серед складного комплексу питань, котрі стосуються Російської імперії, особливе місце належить проблемам, пов'язаним із фіскальною політикою двору Романових, взаємовідносинам у царині державних доходів між різними верствами населення та центральною і місцевою владою. Найбільш складним для дослідників є період кінця XVIII – середини XIX ст. За визначенням видатного українського історика І. Гуржія, корінні зміни, які відбувалися в той час в економіці країни, «були наслідком гострої боротьби між старою, що віджила свій вік, феодально-кріпосницькою системою і новим, капіталістичним устроєм» (1, 49).

На сьогодні в історіографії немає комплексної праці, присвяченої проблемам історії державних фінансів Російської імперії в дореформений період. Певні питання розглядаються у працях дореволюційних науковців – М. Алексеєнка, В. Лебедева, І. Янжула, І. Бліоха, С. Іловайського, Т. Локтя, І. Озерова та ін. Політичні процеси в радянській Україні, як і в Союзі в цілому, розпочаті наприкінці 20-х років XX ст., мали негативні наслідки для розвитку багатьох галузей наукових знань, особливо це стосувалося суспільних наук. Лише в другій половині XX ст. з'являються дослідження, пов'язані з історією фінансів та фінансової політики. Так, зокрема, 1954 року виходить монографія відомого радянського історика-економіста О. Погребінського, присвячена проблемам фінансової політики Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (2), у першому розділі якої розглядаються фінанси імперії Романових у період 1800-1860 рр. Ураховуючи час появи цієї праці, вона перевантажена політичними штампами та односторонністю викладення порушеної проблеми, а часом навіть «підгонкою» даних під ту чи іншу ідеологію. В сучасній історіографії ці питання згадуються лише побіжно. Спробуємо хоча б у першому наближенні розглянути стан та основні тенденції в царині державних фінансів Російської імперії.

На початку XIX ст. фінансова система Російської імперії перебувала в незадовільному стані: державний розпис мав значний дефіцит, котрий упродовж першого десятиріччя складав 390 млн. руб. (2, 19). Імператором Олександром I відразу після зайняття престолу здійснюється ряд заходів щодо налагодження економіки держави та її фінансів. Так, 14 березня 1801 р. він скасовує павлівський указ про не випуск з російських портів російських товарів (3) і ліквідує усі обмеження зовнішньої торгівлі. Протягом 1801–1802 рр. приймаються законодавчі акти, спрямовані на впорядкування банківсько-

кредитної діяльності. Продовжується пільгова податкова політика щодо Новоросійського краю, яка стосувалася не лише колоністів, але й інших категорій населення, зокрема мешканців Тираспольського повіту, приєднаного за Ясським мирним договором, котрим у грудневому 1802 р. іменному указі Олександра I проголошувалося: «Всемилодивейше соизволяем дарованную им при водворении в помянутом уезде льготу от казённых податей, по прошествии положенного срока продолжить ещё на десять лет, распространяя оную и на обывателей городов: Тирасполя, Очакова, Овидиополя и Дубоссар» (4). А в січні 1803 р. ця пільга поширюється на все Придністров'я, тобто «на весь край между Бугом и Днестром, лежащий и заключающий в себе сверх Тираспольскаго часть Ольвиопольскаго и Херсонскаго уездов» (5).

Проте фінансова система держави потребувала значно більшого, а саме кардинального її реформування, без нього всі інші дії владних структур були приреченими на невдачу, а державні видатки й надалі не відповідали її доходам. Для прикладу візьмемо Таврійську губернію, яка навіть маючи значні фінансові преференції, не могла виконати бюджетних завдань. Так, упродовж 1803 р. для військового й морського відомств та потреб губернії планувалося зібрати 242 707 руб. 30 $\frac{3}{4}$ коп. *, з котрих на губернські потреби виділялося 125 124 руб. 66 $\frac{1}{2}$ коп., конторі головного командира Чорноморських флотів – 47 303 руб. 96 $\frac{3}{4}$ коп., комісаріатській експедиції – 29 850 руб. 80 $\frac{1}{4}$ коп., провіантській – 5000 руб., Санкт-Петербурзькому залишковому казначейству – 35 424 руб. 87 $\frac{1}{4}$ коп. (7, арк.5). Проте на заплановані видатки було зібрано лише 199 563 руб. 84 коп., з котрих на губернські потреби було спрямовано 124 429 руб. 11 $\frac{1}{2}$ коп., конторі головного командира Чорноморських флотів – 24 926 руб. 17 $\frac{3}{4}$ коп., комісаріатській експедиції – 19 540 руб. 59 $\frac{3}{4}$ коп. і Санкт-Петербурзькому залишковому казначейству – 30 667 руб. 85 коп. (7, арк.5 зв.). Отже, дефіцит складав 43 143 руб. 46 коп. Експедиція про державні доходи вимагала від губернської влади, щоб вона першочергово забезпечила фінансування морського й військового відомств, «разделяя остатки по мере наличности их преимущественно в высылку по счётным местам и на выполнение ассигнаций из сумм казначейских, а потом и на губернские расходы, немедленно выслать их в те места, не касаясь уже в таком случае высылки в остаточные казначейства» (7, арк.5 зв.). Заплановані видатки на флот і армію склали 33,85% надходжень по Таврійській губернії, але в межах імперії ця сума сягала більше 43% (близько 53 млн руб.) (2, 21).

На рівні країни прибуткова частина державного розпису (бюджету), як і в кінці XVIII ст., складалася переважно з подушного, оброчних зборів, питного й соляного доходу. Перші три перераховані статті, наприклад, 1804 р., становили 63% державних доходів, а митні не перевищували й 10% (2, 21). Проте така ситуація не була характерною для всіх регіонів імперії. Зокрема, в тій же Таврійській губернії надходження від подушного, оброчних зборів і оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем склали лише 21,38%, а митні – 7,36%. Прибутки цієї губернії становили подушне, воно мало визначені податкові ставки для різних категорій платників, процентні платежі з купецьких капіталів, кошти від питного відкupu та чаркового продажу, мита з привізних товарів, штрафи судові й за не насадження тутових дерев, мита з десятини землі, за патенти, гербовий папір, гроші, внесені купцями й міщанами замість поставки рекрутів, і кошти, виручені за продаж виморочного майна (8, арк.238зв.-242зв.). Розглянемо більш детально прибутки Таврійської губернії в період 1803-1811 рр.

---

* Загалом у губернії 1803 р. було зібрано 603 571 руб. 53 коп., про що свідчить «Звіт про доходи Таврійської губернії за 1803–1811 р.», підготовлений на вимогу військового губернатора Е. Дюка де Рішельє. Проте переважна частина зборів мала цільове спрямування, наприклад, належала Державній військовій колегії і до 1807 р. не вказувалася в кошторисі видатків, а рахувалася окремо (6, арк.6зв, 11 зв.).

За існуючою на той час класифікацією, доходи склалися із 5 розділів. До першого належали окладні незмінні, зокрема подушне, котре стягувалося з міщан, ремісничих робітників та казенних і поміщицьких селян у відповідності до указу від 18 грудня 1797 р. і маніфесту від 2 грудня 1810 р., а також оброчні кошти з державних селян, поземельні збори з державних і поміщицьких селян, а з лютого 1810 р. – лише з поміщицьких; збори на утримання «присутственных» місць, проценти з купецьких капіталів і так звані одноразові збори з удільних і поміщицьких селян і вільних хліборобів. Подушна подать разом із накладними 1803 р. складала 54 896 руб. 28 $\frac{1}{4}$ коп., 1804 р. – 49 990 руб. 70 коп., 1805 р. – 52 856 руб. 69 $\frac{1}{4}$ коп., 1806 р. – 58 212 руб. 95 $\frac{1}{4}$ коп., 1807 р. – 65 894 руб. 64 коп., 1808 р. – 65 743 руб. 26 коп., 1809 р. – 67 897 руб. 3 $\frac{1}{2}$ коп., 1810 р. – 86 906 руб., 1811 р. – 103 982 руб.; оброчна 1803 р. – 9493 руб., 1804 р. – 7957 руб., 1805 р. – 8128 руб., 1806 р. – 8619 руб., 1807 р. – 9134 руб., 1808 р. – 9663 руб., 1809 р. – 9991 руб., 1810 р. – 67 407 руб. і 1811 р. – 105 779 руб. 75 коп.; поземельні збори 1803 р. – 4748 руб. 75 коп., 1804 р. – 4762 руб. 25 коп., 1805 р. – 4768 руб. 25 коп., 1806 р. – 4826 руб., 1807 р. – 4841 руб. 75 коп., 1808 р. – 4863 руб. 50 коп., 1809 р. – 4957 руб. 75 коп., 1810 і 1811 р. – по 100 руб.; збори на утримання «присутственных» місць 1803–1806 рр. склали по 4270 руб. 53 $\frac{1}{4}$ коп. щорічно, 1807 р. – 5865 руб. 84 коп., 1808 р. – 5899 руб. 68 коп., 1809 р. – 6952 руб. 69 коп., 1810 р. – 1676 руб. 34 коп. і 1811 р. – 3249 руб. 36 коп.; процентні платежі з купецького капіталу 1803 р. – 7233 руб. 53 $\frac{1}{2}$ коп., 1804 р. – 6161 руб. 2 $\frac{1}{4}$ коп., 1805 р. – 6242 руб. 23 $\frac{1}{2}$ коп., 1806 р. – 6324 руб. 94 $\frac{3}{4}$ коп., 1807 р. – 7127 руб. 18 $\frac{1}{2}$ коп., 1808 р. – 16 790 руб. 35 коп., 1809 р. – 16 662 руб. 75 коп., 1810 р. – 23 627 руб. 38 $\frac{3}{4}$ коп., 1811 р. – 17 189 руб. 92 $\frac{1}{2}$ коп.; одноразовий збір 1810 р. складав 6364 руб. (6, арк.3 зв.–4.). Усього ж за період 1803–1811 рр. у Таврійській губернії було зібрано 1 030 969 руб. 13 коп., з яких подушне складало 58,81%, оброк – 29,90%, тобто надходження від податей на основі подушного обкладення становили 88,71% усіх прямих податей.

До другого розділу відносилися окладні змінні з часом, зокрема «по откупам питейным, на основании заключённых с содержанием оных контрактов», за продаж «гарячого вина», горілки, наливок, пива, портеру й меду, акцизи з вироблення в губернії виноградних і фруктових вин, а також оброчні платежі за оренду міських будинків і земель. Перші дві названі статті протягом 1803–1811 рр. разом дали до бюджету 1 549 452 руб. 85 коп., а всі платежі цього розділу в названий період склали 1 574 952 руб. 42 $\frac{1}{2}$ коп.

Третій розділ охоплював неокладні, тобто непрямі податки, зокрема, за відпущену сіль із кримських сольових озер, митні платежі, збори з гербового, вексельного й обов'язкового паперу, за використання простого паперу замість гербового, мита з клопотань..., мита з явочних, позовних, мирових і апеляційних прохань, збори з «подорожних и эстафет», а також поштовий збір. Сумарно надходження від перерахованих статей доходу за вказаний період склали 6 120 291 руб. 68 $\frac{3}{4}$ коп., з котрих соляного доходу – 4 852 619 руб. 3 $\frac{1}{4}$ коп. (6, арк.6, 8), тобто 79,28%, а митні збори 845 192 руб. 84 $\frac{3}{4}$ коп. (6, арк.6) (13,80%).

Рекрутські складські кошти, збори із зобов'язаних натуральною поставкою рекрутів,... збори з прикордонних жителів на основі іменних височайших указів від 21 вересня й 3 грудня 1801 р., 28 вересня 1810 р. й маніфесту від 4 жовтня 1810 р., збори на утримання рекрутів, мита за підвищення чинів, за наділені поміщикам землі, з планів на обмежані землі, штрафні з різних справ, з відпущених додому за запізнення, кошти за продані з публічних торгів виморочні та знайдені речі, в тому числі й бродячу худобу, за продані державні лісоматеріали, за продані державні будівлі й матеріали, за етапування біглих, за користування казенними садами та землею, однопроцентний збір зі спадкових капіталів, добровільні пожертвування на міліцію, 9-рублевий збір на ратників, а також

конфісковані та знайдені кошти відносилися до четвертого розділу, котрий протягом 1803–1811 рр. дав до бюджету 601 410 руб. 54 коп., 58,44% від яких склали збори з прикордонних жителів (6, арк.9, 11).

До п'ятого розділу належали кошти, котрі не становили державного доходу, а поверталися знову до казни замість виданих з неї – їх сума за період 1803–1811 рр. склала 707 534 руб. 66 ½ коп. Таким чином, загальний дохід Таврійської губернії у вказаний період становив 10 035 158 руб. 44 ½ коп., з яких 603 571 руб. 53 коп. – 1803 р., 1 031 738 руб. 55 ¾ коп. – 1804 р., 1 139 259 руб. 78 ¾ коп. – 1805 р., 955 024 руб. 60 ¾ коп. – 1806 р., 926 596 руб. 28 ½ коп. – 1807 р., 919 941 руб. 45 коп. – 1808 р., 1 059 548 руб. 52 коп. – 1809 р., 1 343 709 руб. 43 ¾ коп. – 1810 р. і 2 055 768 руб. 27 коп. – 1811 р. (6, арк.11зв.-12). Найбільші надходження до бюджету давали доходи від продажу солі з соляних озер – 48,35%, оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем – 15,57%, митні платежі – 8,41% і подушна подать разом з оброчними зборами – 8,39% усіх платежів. Окрім цього, в Таврійській губернії протягом 1806–1811 рр. було зібрано 1 034 574 руб. 26 ¼ коп. земських зборів (6, арк.13).

Структуру бюджетних надходжень нам дає «План фінансів» 1810 р., підготовлений М.М. Сперанським (9, 49-50), який можна схематично зобразити наступним чином:

Отже, головним методом мобілізації фінансів до державної казни в першій половині XIX ст., як і в попередньому XVIII ст., було стягнення з населення прямих податей і різноманітних зборів. Адже податки, як відомо, завжди були основним видом державних доходів, оскільки саме вони дають найбільше надходжень до державної скарбниці. Проте податки повинні бути не лише основним джерелом дохідної частини бюджетів, а й регулятором державного впливу на економіку.

До доходів із казенних капіталів Сперанський відносив надходження від торгівлі алкоголем, але це мало місце переважно у російських губерніях, а в українських – частина населення сплачувала спеціальне мито за право винокуріння.

Окрім указаної класифікації, державні доходи поділялися на приватні й загальні, а останні – на звичайні й надзвичайні. Приватноправові статті мали два нерівнозначні джерела доходів державного бюджету: державні маєтності та добровільні пожертвування. Державні маєтності охоплювали земельні та лісові угіддя, речові права на користування приватними маєтностями та державні капітали. Практичне фіскальне значення мали лише перші дві категорії державних маєтностей. У Російській імперії доходи від державних маєтностей поділялися на наступні складові: дохід від населених земель; від окремих оброчних статей; від продажу казенних маєтностей; від гірничих заводів та промислів; від лісів; від залізниць (10, 101).

Проте, незважаючи на науковий підхід до складання державного розпису на 1810 р., він, як указують дослідники, мав «неутешительные цифры: 125 млн дохода, 230 млн расхода, 577 млн долга» (11, 93). Але фінансові заходи Сперанського все ж мали позитивний вплив на державні фінанси. У маніфесті Олександра I від 25 січня 1811 р. наголошувалося, що «мерами в течении минувшаго года принятыми, доходы государственные получили знатное приращение. В одних доходах постоянных, не считая временных и случайных, приращение сие простирается ныне более, нежели до ста миллионов рублей» (12). Імператор указував, що дотримуючись підходів, вироблених у бюджеті за 1810 р., зокрема, «постановление о пресечении выпуска ассигнаций, ...обретаем мы в настоящем положении доходов достаточные способы, не только удовлетворить без новых налогов (виділено в документі – В.О.) всем расходам на сей год предстоящим, но и оказать в некоторых из них возможное облегчение» (12). Так, зокрема відмінявся введений 2 лютого 1810 р. 50-копійчаний збір з душі з доходів удільних і поміщицьких, а для представників податних станів Литовських губерній відмінявся збір податків срібною монетою й перекладався на асигнації й мідні монети з розрахунку 2 руб. асигнаціями за 1 руб. сріблом (12).

Невдала зовнішня політика й війни, котрі майже постійно вела Російська імперія, значно підривали її фінансовий стан і відповідно населення, на плечі якого влада перекладала все зростаючі видатки на армію та флот. Так, наприклад, розпочата проти Туреччини війна 1806 – 1812 рр. змусила владу скликати народне ополчення, котре, відповідно до маніфесту від 30 листопада 1806 р., отримало назву земського війська й комплектувалося з 7 областей імперії; всього було виставлено до 612 тис. ополченців. У березні 1807 р. іменним указом Олександра I Сенату ополчення було зменшено: «Мы, желая сколько можно облегчить подданных наших в сей повинности, признали за благо из ополчения сего оставить только третью часть в действии, и вместе с сим уравнивать все губернии за исключением тех, кои по местному их на границе положению в обстоятельствах с войною сопряженных, понесли тягость, с другими губерниями не соразмерную» (13, 1047). На утримання одного ратника-ополченця податні стани відповідної губернії мали вносити по 3 руб. грошима й забезпечити його провіантом, зменшення кількості ополченців не вплинуло на платежі населення, котре тепер мало вносити кошти з розрахунку «по 9 рублей на человека (ратника – В.О.) деньгами и по тройной пропорции провианта» (13, 1048). Для українських губерній був наступний план постачання ополченців: Таврійська – 613 чол. і відповідно на них коштів 5517 руб., Чернігівська – 8765 чол. і 78 885 руб., Харківська – 6999 чол. і 62 991 руб., Київська – 8992 чол. і 80 928 руб., Полтавська – 11 355 чол. і 102 195 руб., Херсонська – 2281 чол. і 20 529 руб., Катеринославська – 3766 чол. і 33 894 руб. Усього на них припадало 42 771 ратників і 384 939 руб. із передбачених в імперії 201 075 осіб і 1 809 675 руб., тобто 21,27% ополчення та його утримання (13, 1049). Помітно, що найменшими ці навантаження були для Новоросійських губерній, особливо Таврійської. Останні два роки російсько-турецької війни 1806–1812 рр. коштували державі близько 1 млрд руб. (11, 16). Для забезпечення необхідного продовольства діючої армії у листопаді 1811 р.

мешканцям західних, південно-західних і малоросійських губерній, у тому числі Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської, тимчасово навіть дозволяється вносити державні податки не грошима, а хлібом (14, 76). Такий крок уряду, на нашу думку, вмотивовувався необхідністю більш ефективного забезпечення продовольством діючої армії, а також покращення платіжної дисципліни населення, котре мало значні податкові недоїмки, що негативно впливало на платоспроможність казначейств для виконання необхідних видатків. Так, у Київській губернії на початку 1811 р. було 161 105 руб. 51 коп. недоїмок державних податей за попередні роки, а в травні того ж року, після стягнення частини заборгованостей, їх сума зменшилася до 101 616 руб. 59 $\frac{1}{2}$ коп., але з'явилася недоїмка за першу половину 1811 р. у розмірі 361419 руб. 98 коп. (15, арк.17–18зв.). Проте навіть після укладення Бухарестського мирного договору з Туреччиною, котрим завершилася війна, значні видатки йшли на забезпечення продовольством Дунайської армії. Листування військового міністра князя О.І. Горчакова з херсонським цивільним губернатором, дійсним статським радником Г.М. Рахмановим, указує на гостроту цієї проблеми, в тому числі й у фінансову плані, адже окрім витрачених на той час коштів, необхідно було додатково виділити з державного розпису 1,5 млн руб. (16, арк.11–14 зв.).

Не менш тяжкою в плані фінансових і людських ресурсів була війна 1812 р. з наполеонівською Францією. Населення територій поза театром бойових дій несло тягар комплектування ополчення та збору провіанту для російської армії, а французька армія, потребуючи продовольства, одягу й засобів пересування, вимагала це від населення окупованих територій. Так, лише на мешканців Курляндії була накладена контрибуція розміром 2 млн руб., а також було наказано «поставить французским войскам: 50 тыс. шуб, 30 тыс. башмаков, 2 тыс. пар сапог, 1150 лошадей» (17, 225). Піддані імперії Романових сформували ополчення, забезпечили його обмундируванням, озброєнням і провіантом, для прикладу, формування й утримання 15 малоросійських кінних козацьких полків обійшлося козацьким товариством Полтавської і Чернігівської губерній у 40 млн руб. (18, 34), проте для ведення війни цього було недостатньо. У зв'язку із переслідуванням російською армією супротивника, який відступав, на думку Олександра І, «минутся тем надобность содержать оставляемые войска с зади губернии на военном положении по силе военного учреждения большой действующей армии». Генерал-фельдмаршал М.І. Голенищев-Кутузов-Смоленський вимагав залишити на військовому становищі Лифляндську, Курляндську, Псковську, Вітебську, Могильовську, Курську, Орловську, Полтавську, Чернігівську, Київську, Подільську, Волинську, Мінську, Віленську, Гродненську губернії, а також Тарнопольську й Білостоцьку області. Князь Кутузов указував, що деякі із запропонованих ним губерній, зокрема, «Псковская, Курская, Орловская, обе Белорусские и обе Малороссийские, яко довольно отдалённые от границ, и, следовательно, от театра военных действий, по первому взгляду могут казаться подлежащими уже изъятию из военного положения; но принимая во уважение, что пограничные губернии ограбленные и разорённые от неприятеля, до того изтощены в способах доставлять для армии продовольствие и прочие необходимые при военных операциях потребности, что без пособия в том из внутренних губерний надлежало бы подвергнуть войска во всех отношениях крайнейшим нуждам; паче же что ко обеспечению пропитания армий главнейшею надеждою служит назначенный по предварительным распоряжениям сбор и подвоз со всех сих губерний жизненных продуктов на разные по направлению армии пункты» (19, арк.1а.). Уряд підтримав прохання полководця. М.Барклай-де-Толлі у звіті Олександрю І вказував, що видатки на війну 1812 – 1814 рр. обійшлися Російській імперії 155,5 млн руб. (11, 16). Проте враховуючи, що формування й утримання 15 кінних полків коштувало 40 млн руб. козацьким товариством Полтавської та Чернігівської губерній, то вказана графом

Барклаем-де-Толлі сума, на нашу думку, є дуже заниженою. Навіть якщо брати до уваги прямі видатки державної скарбниці, більш реалістичними є цифри, наведені Я.І. Печеріним: «за три года военное и морское министерства потратили 722 млн. руб.» (2, 24). Окрім цього, державні доходи за 1812 - 1814 рр. були на 138 млн руб. меншими від запланованих (2, 25), а кошти, відпущені з державного казначейства військовому відомству, витрачені повністю. Олександр I у листі до Д.О.Гур'єва від 8 березня 1816 р. зазначав, що «по уваженію представляемых генерал-фельдмаршалом князем Барклаем де Толли и Генералом от кавалерии графом Беннигсеном обстоятельствах, о которых сообщит вам начальник главного моего штаба, не только нельзя ожидать возврата в госказначейство никаких остатков из прежде отпущенных в 1-ю и 2-ю армии сумм, но напротив – нужно вам распорядиться к высылке в течении года по сношению с главнокомандующими, и всех тех сумм, которые в число назначенных указами моими от 11-го ноября 1814-го и 10-го июня 1815 г. донныне не отпущены в помянутые две армии» (20, арк.8). Дійсно, фінансова система держави була настільки розбалансованою, що міністерство фінансів не змогло профінансувати затвержені царем військові видатки. Для прикладу, лише у 2-й армії*, за свідченням статського радника Пирогського, 1815 р. «никакой суммы новой как на заграничные так и внутренние ни от коль ассигновано и получаемо не было; 2-е экстраординарной суммы не только на 1815-й и 1816-й годы, но и на майскую и сентябрьскую трети 1814 г. особо определяемо не было, а удовлетворялися сия надобности было из общих определённых в потребность 1814 г. сумм и 3-е во всех трёх третях 1814 г. исчисленная по требовательным ведомостям сумма удовлетворена более нежели наполовину» (20, арк. 32 зв.). Загалом на початок 1816 р. 2-га армія була недофінансована на 1 млн 839 тис. руб., з котрих 1 млн був направлений до армії лише в липні того ж року (20, арк. 38 зв.), а залишок у 839 тис. руб. – у серпні місяці.

По завершенні бойових дій і налагодженні на мирний лад державного механізму Російської імперії у квітні 1817 р. маніфестом Олександра I затверджується статут комісії погашення боргів, у котрому вказувалося, що заходи «для постепенной уплаты государственных долгов, предложенные манифестами 1810 и 1812 года, были приостановлены действиями войны... Ныне, по восстановлении прочного мира, находя с общею пользою согласным и для доставления полного доверия к обязательствам казны необходимо возобновить погашение государственных долгов, мы повелели министру финансов внести на уважение государственного совета предполагаемая им некоторые существенныя правила в дополнение к постановлениям, прежде по сему предмету состоявшимся» (21, 192). Імператор ухвалив виділити 1817 р. з державного казначейства 40 млн руб. на погашення боргів, а з наступного 1818 р. мало виділятися на цю потребу по 60 млн руб. щорічно з доходів державних маєтностей, «впередь до уплаты долгов и уменьшения количества ассигнаций, соразмерно потребности их обращения» (21, 192). 1817 р. до розпорядження Комісії погашення боргів надійшло 10 млн руб. з державного казначейства, 28 252 237 руб. – від вкладників за державною позикою 1 травня 1817 р., 67 719 руб. – проценти від білетів позикового банку та 266593 руб. – від проданих державних маєтностей – усього 38 586 549 руб., у рахунок котрих було визначено до спалення 38 023 875 руб. асигнаціями (11, 144-145). Проте діяльність міністра фінансів Д.О. Гур'єва щодо оздоровлення державних фінансів зазнала нищівної критики з боку голови департаменту державної економії Державної ради М.С. Мордвинова, який указував, що подану «министром финансов роспись государственным доходам и расходам на 1817 год департамент государственной экономии не может принять в виде

* Під час закордонного походу, як і під час війни 1812 р., було 3 російські армії, 1–2 діючі, 3 – резервна (детальніше див.: Заграничные походы русской армии 1813–14 // Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т.3).

истинного отчёта, показывающего состояние государственных финансов; ибо первая и главнейшая часть, означающая верность и правильность отчета, в росписи не существует. Долговая часть, на коей основывается государственный кредит, в представлении министра финансов умолчена: ни о количестве долгов, ни о их обеспечении в оном не упомянуто. Столь существенное небрежение соделывает роспись порочною, а представление оной от министра финансов несообразным уставу его министерства. Равным образом департамент государственной экономии не может признать правильным остаток, министром финансов в доходах показанный; ибо остаток может существовать только тогда, когда уплачены, или, по крайней мере, обеспечены платежом долги, согласно с условиями, при займе учинёнными» (11, 145). Дійсно, заходи Д.О. Гур'єва щодо налагодження фінансової системи Російської імперії виявилися не лише безрезультатними, але й шкідливими. У звітах, як справедливо зазначав І.С. Бліох, «всё было в порядке, в казначействе постоянно числились остатки, по виду государственные доходы превышали в значительной степени все расходы. На деле, однако, было не так: отчёты обиливали фиктивными данными, и казначейство шло навстречу неминуемому банкротству» (11, 150). До речі, дефіцит державного розпису 1823 р., тобто останнього складеного на міністерській посаді Д.О. Гур'євим, був одним із найбільших у першій половині ХІХ ст., а загальні надходження по імперії становили 432 354 000 руб. (11, 164), з котрих губернії Півдня України дали сумарно 17 370 925 руб. 90 коп., тобто 4,01% усіх державних доходів (22, арк.15–15зв, 24–25, 28–35зв.).

У губерніях Півдня України найбільше надходжень до державного розпису імперії Романових давали не податкові надходження, а приватно-правові статті, зокрема продаж солі з казенних солоних озер Кримського півострова – 31,16% доходів регіону й відповідно 73,51% доходів Таврійської губернії. Прикордонне положення Новоросійського краю сприяло значним надходженням від митних платежів – 21,56%, прямі податі склали 18,45% у тому числі й 0,46% податки з поміщиків за незаселені землі. Оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем давало 21,49% доходів Новоросійських губерній, а в Катеринославській і Херсонській губерніях цей показник становив відповідно 25,90% і 40,38%. Як і в першому десятиріччі ХІХ ст., найменші податкові платежі в регіоні були характерними для Таврійської губернії, вони всі сумарно не перевищували 25,9% її доходів, у тому числі 2,28% митні й 6,47% питні збори.

З приходом графа Є.Ф. Канкріна на пост міністра фінансів (1823-1844 рр.) уряд все ж намагався зменшувати видатки, у результаті чого бюджет 1827 р. був на 65 млн руб. меншим, ніж у 1823 р. (23, 113), хоча недоїмки з податкових платежів були досить значними. Для прикладу, в Київській губернії станом на 1 лютого 1828 р. 1 514 594 руб. 95 ³/₄ коп. склали заборгованості з платежів державних податей попередніх років, з котрих 1 213 302 руб. 65 ¹/₄ коп. повинні бути списаними відповідно до маніфесту Миколи I від 22 серпня 1826 р. Окрім того, губернія мала 103 271 руб. 22 ¹/₄ коп. недоїмок земських зборів і 4341 руб. 45 ¹/₂ коп. – зборів на утримання Київської гімназії та повітових училищ (24, арк.88).

У зв'язку з черговою Російсько-Турецькою війною 1828-1829 рр. у шести українських губерніях влада повертається до практики збору податей продовольством, а не грішми, унаслідок чого в рахунок податків за другу половину 1828 р. і першу половину 1829 р. було прийнято припасів у Слобідсько-Українській губернії відповідно на суму 384 244 руб. і 856 791 руб., у Херсонській – 162 886 руб. і 182 376 руб., у Катеринославській – 306 523 руб. і 168 946 руб., у Київській – 1 024 110 руб. і 886 082 руб., у Подільській – 728 065 руб. і 610 067 руб., у Полтавській – 872 307 руб. і 960 397 руб. (11, 170-171)

Війна з Туреччиною 1828–1829 рр. мала настільки негативні фінансово-економічні наслідки для губерній Півдня України, що в грудні 1829 р. вийшов іменний указ

Миколи I Сенату «Об оказании жителям Новороссийского края и соседственных с оным губерний облегчения в платеже податей и недоимок» (25), у якому імператор наголошував, що війна обмежила промислове виробництво цього регіону через відсутність чорноморської зовнішньої торгівлі, а населення зазнавало «существенныя тягости от следования и квартирования войск и участвовали в поставке военных припасов на счёт податей» (25). Микола I указував, що у зв'язку з «благополучным окончанием сей войны мы признали за благо оказать сим губерниям соответственныя местным обстоятельствам и соразмерныя настоящим нуждам их облегчение» (25). Були списані всі борги за продану з кримських казенних соляних промислів сіль до 1824 р.; борги за цю сіль, продану в період 1824–1829 рр., покладено на новоросійських та інших мешканців, які забезпечували борги заставами в новоросійських губерніях, прощалися наступним чином: списувалася половина невнесеної суми, штраф і процентні гроші, а інша половина розстрочувалася в платежі на 6 років, починаючи з 1831 р. Щодо інших боргів за цією статтею, то борги, забезпечені заставою поза новоросійськими губерніями, розстрочувалися на три роки рівномірно, а нараховані на них штрафні й процентні кошти списувалися (25). Містам регіону ще на три роки пролонговувалися пільги, котрі там існували; купці й міщани м. Одеси звільнялися від сплати всіх податей до 1835 р., а в період 1835–1840 рр. вони мали сплачувати лише половину їх ставки; ці ж категорії населення м. Таганрога звільнялися від сплати податків до середини 1837 р., а половину їх ставок мали сплачувати з другої половини 1837 р. до 1845 р.; купецтво й міщани м. Феодосії по завершенні раніше даної пільги з 1831 р. до 1839 р. звільнялися від сплати податків, а в період 1840–1844 рр. мали платити лише половину визначених податкових зобов'язань; купцям і міщанам м. Керчі даровану 25-річну пільгу від сплати податків на період 1826–1851 рр. було подовжено до 1854 р. (25, 832). Списувалися також до 1829 р. недоїмки з податей – подушної, оброчної та на шляхи сполучення для державних селян Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній; колоністам, що мешкали на державних землях цих трьох губерній, менонітам і селянам із греків, грузинів, вірмен і євреїв списувалися всі їх податкові заборгованості до 1829 р., у тому числі й збори на утримання «присутственных» місць (25, 832). Щодо поміщицьких маєтків, то височайше прощалася пеня з недоїмок до 1830 р. як за державними податками, так і за земськими зборами; пеня, накопичена на недоїмках за незаселені землі до 1830 р.; рекрутські складські кошти з пенею за попередні набори; окрім цього, списувалася половина недоїмок за подушну подать, збори на водні й сухопутні шляхи сполучень і за незаселені землі, сплата залишеної половини податкових заборгованостей розстрочувалася на три роки (25, 832). Проте в указі наголошувалося, що «платежи в счёт сей рассрочиваемой недоимки, равно недоимку в податях с 1829 года и всю недоимку в земском сборе взыскивать неослабно мерами, для сего установленными, подтвердив всем обязанным платежем податей, чтобы они, по оказании им со стороны правительства вышеписанных облегчений, радели об исправном платеже лежащих на них казенных повинностей; в противном же случае будут приняты меры строгости, законом к понуждению неисправных плательщиков установленные» (25, 832). Царський указ не оминув й інші українські регіони, зокрема Полтавську й Слобідсько-Українську губернії, державним селянам і колоністам котрих височайше прощалася половина недоїмок до 1829 р. з подушного, оброчної і податей на шляхи сполучення, а колоністам, окрім того, і з поземельного збору. Військовим обивателям та іншим категоріям поселян казенного відомства Слобожанщини списувалася половина недоїмок мита за право винокуріння. Козацтву Полтавщини взагалі наказувалося «простить все недоимки в платимых ими податях и в пошлине за право винокурения, какия по настоящий 1829 год на них числятся» (25, 833). Також списувалася пеня за неплатіж податних недоїмок, котра накопичилася на поміщицьких маєтках Полтавської губернії до 1830 р. Іменним указом

від 27 жовтня 1830 р. податкові недоїмки списувалися до 1829 р. усім міщанам трьох новоросійських губерній, котрі не мали пільг; купецтву цього регіону списувалися податкові заборгованості й штрафи до 1830 р. (26, 227).

Порівняємо структуру податкових надходжень до державного бюджету на початку й у середині 30-х років XIX ст. у різних регіонах України. Для прикладу візьмемо одну південну губернію, зокрема Катеринославську, та одну правобережну – Київську. Так, у 1831 р. доходи Катеринославської губернії були більшими, ніж в останньої на 436 635,25 руб. (8,21%). Це при тому, що значна частина її населення мала податкові пільги й не сплачувала податків узагалі чи сплачувала частково, що відобразилося на структурі надходжень. Так, прямі податки склали 24,48% фіскальних платежів Катеринославщини, в той час, як на Київщині ця цифра сягала 70,40%, а середній показник у державі 1832 р. був на рівні 36,6% (27). У Катеринославській губернії переважав так званий «питний дохід» – 28,78% усіх її доходів; а в Київській губернії лише – 9,46%. У 1835 р. спостерігається збільшення надходжень до державної скарбниці, проте на Київщині зростає сума прямих податків, що пояснюється збільшенням кількості ревізьких душ у губернії за результатами перепису 1833 р., а на Катеринославщині значно зростають надходження від питних і не окладних, зокрема митних зборів. На жаль, немає даних щодо інших доходів Київської губернії за 1835 р., проте є відомості по іншій губернії цього генерал-губернаторства, зокрема Подільській, котра в економічному відношенні була подібною до Київської. Усі види прямих загальнодержавних податей склали 3 645 105 руб. асигнаціями і 26 087 руб. сріблом, надходження від оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем давали 1 245 950 руб., 1 753 987 руб. 48 $\frac{1}{4}$ коп. асигнаціями і 75 803 руб. 55 $\frac{1}{3}$ коп. сріблом становили різні неокладні збори, з яких до 151 374 руб. 47 $\frac{1}{4}$ асигнаціями були доходи від конфіскованих і секвестрованих маєтків, а загальний дохід Подільської губернії 1835 р. становив 101 890 руб. 55 коп. сріблом і 6 645 042 р. 58 $\frac{1}{4}$ коп. асигнаціями (28, арк. 236, 287–289 зв.). Щодо видатків, то зібрані в Подільській губернії 1835 р. кошти розподілялися наступним чином: 700 738 руб. 92 коп. асигнаціями, 43 942 руб. 18 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом і 10 руб. золотом виділялося на місцеві потреби, 1 600 000 руб. асигнаціями на потреби військового відомства й 500 000 руб. Чорноморському департаменту (28, арк. 288 зв.). Таким чином, на потреби губернії залишалося 28,93% видатків, 54,15% забирало військове відомство й 16,92% – Чорноморський флот. Такий розподіл грошових коштів був майже втричі меншим для губернії, ніж попереднього 1834 р., коли із зібраних у Подільській губернії тоді 4 677 390 руб. 38 $\frac{3}{4}$ коп. асигнаціями 207 994 руб. 3 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом, 92 772 руб. 30 коп. білетами державного казначейства й золота – 108 руб. червінців, 68 напівімперіалів та 9 руб. платиною, на місцеві потреби було витрачено 3 919 835 руб. 52 коп. асигнаціями, 198 354 руб. 71 коп. сріблом, 19 червінців, 7 полуімперіалів, 6 руб. платиною і 49 962 руб. 70 коп. білетами державного казначейства; 833 500 руб. асигнаціями було надіслано до державного казначейства; 1 352 332 руб. 10 коп. асигнаціями, 47 659 руб. 60 коп. білетами державного казначейства та 6946 руб. 75 коп. сріблом адресовано військовому відомству, а також 500 000 руб. Чорноморському департаменту (28, арк. 287 зв.–288).

Необхідно зазначити, що збір прямих податей з населення 1835 р. відбувався на основі даних 8 ревізії 1833 р., котра засвідчила природний приріст населення, у результаті чого збільшилися податкові зобов'язання сільських і міських товариств і відповідно податковий тиск на населення. Наступні після ревізії два роки пройшли невдало для фінансів держави, а бюджетні дефіцити 1834–1835 рр. поряд з дефіцитами 1823, 1841 і 1842 рр. були найбільшими в першій половині XIX ст. Негативний вплив на платоспроможність держави мали значні податкові недоїмки, котрі влада періодично

після застосування усіляких засобів стягнення, включаючи військові екзекуції, височайше прощала.

У зв'язку з відсутністю реформування бази оподаткування у 1840-х рр. зберігалось процентне співвідношення державних доходів. Ми навели вище структуру доходів Подільської губернії у середині 30-х років XIX ст.; тоді прямі податі склали 53,36%; у другій половині 1840-х рр., зокрема 1848 р., доходи по цій губернії були наступними: 1 744 371 руб. 18 коп. – надходження від орендних, старостинських, казенних і поєзуїтських маєтків, поєзуїтських і погаліційських капіталів та інших статей державних маєтностей, 1 082 540 руб. 7 коп. – прямих податей, 348 125 руб. – від винних відкупів і мит, 25 тис. руб. митних зборів, 2420 руб. – від Острозької ординації, 160 руб. за пробу золота й срібла і 379 794 руб. 77 $\frac{3}{4}$ коп. інших зборів, у тому числі й процентів від наданих кредитів (29, 9-10), тобто відсоток надходження від прямих податей майже не змінився й становив 54,05%.

Якщо 1852 року уряду вдалося мати бюджетний профіцит 4 млн руб., то війна 1853–1856 рр. мала негативні наслідки для фінансів держави – 1855 р. бюджетний дефіцит сягав 252 млн руб. (30, 196). На плечі підданих лягло фінансування державного ополчення, скликаного після висадки ворожих військ на Чорноморському узбережжі Кримського півострова, губернії отримують визначену для них розкладку грошових коштів на формування ополчення. Так, наприклад, мешканці Полтавської губернії на обмундирування своїх 9573 ратників (31, арк.7) мали зібрати 195 863 руб. 58 коп. - 8941 руб. 20 коп. з міщан-християн, 33 840 руб. 84 коп. з державних селян і 153 081 руб. 72 коп. із поміщицьких селян (31, арк.3); козацькі товариства губернії окремо формували 4 кінні козацькі полки. Крім обмундирування, на плечі податних станів лягло забезпечення ратників провіантом – 97 357 руб. 41 коп., їхніх коней фуражем – 9285 руб. 81 коп., на непередбачені видатки збиралося 3242 руб. 80 коп. (31, арк. 4–6зв.). Таким чином, населенню Полтавської губернії державне ополчення обійшлося в 305 749 руб. 60 коп. Окрім цього, різні категорії населення губернії пожертвували на потреби ополчення 1 0854 руб. 11 коп., з котрих дворянство внесло 8823 руб. 27 коп., духовенство - 59 руб. 70 коп., хоча декларувало про бажання внести 173 руб. 98 коп., купецтво й міщанство – 1960 руб. 24 коп. із заявлених 3396 руб. 91 коп., селяни пожертвували 1 руб. 25 коп., нижні чини – 2 руб. й невідомі особи – 7 руб. 65 коп. (32, арк.2–8, 11–25). Усього ж на державне ополчення Полтавська губернія витратила 591 618 руб. 44 коп., до цієї суми ввійшли від загального й губернського земського зборів (33, арк. 6 зв.). Посилення таким чином фіскального тиску на підданих хоча й переключало на їхні плечі частину державних видатків, проте ріст дефіциту бюджету тривав і 1856 р. сягав 266 млн руб. (30, 196).

Найбільше від цієї війни постраждав Південь України, котрий виявився втягнутим у безпосередній театр бойових дій, тому весною 1857 р. на потреби його мешканців у розпорядження новоросійського та бессарабського генерал-губернатора Комітет міністрів за височайшим повелінням асигнував з державного казначейства 500 000 руб. (34). Також мешканцям регіону надавалися різні фінансові пільги.

Значні негаразди в галузі державних фінансів змусили Олександра II видати в липні 1857 р. іменний указ про зменшення видатків по всіх частинах державного управління, котрим повелів міністрам та іншим керівникам центральних установ не включати до своїх кошторисів «никаких издержек, неуказываемых совершенною необходимостью, и вообще ограничиваться расходами лишь неизбежными и неотложными» (35). Категорично заборонялися видатки, не передбачені кошторисами, й перевищення височайше затверджених під будь-яким приводом. Імператор велів: «Решительно отменить назначение расходов, отдельно от смет, займами из кредитных установлений, и затем все вообще расходы каждого ведомства вносить на будущее время в сметы по

принадлежности» (35). Також цар вимагав від міністрів і керівників центральних установ зменшувати видатки на свої відомства шляхом оптимізації їх діяльності, зокрема «посредством отмены многих форм, а в особенности упрощением порядка действий разных управлений, что дало бы возможность уменьшить самые штаты сих управлений» (35, 421-422). Під час розгляду та затвердження Олександром II державного розпису на 1860 р. він знову повертається до проблеми зменшення державних видатків, унаслідок чого з'являється черговий іменний указ, котрий знову вимагав від міністрів та інших керівників установ, щоб вони не допускали «сверхсметных на счёт государственного казначейства расходов и вообще превышения против Высочайше утверждённых смет» (36). Залишки невикористаних коштів вимагалося повертати до державного казначейства, а найголовнішою в указі була вимога імператора, щоб владні структури звели до мінімуму імпорту іноземної промислової продукції (переважно це стосувалося машинобудування) й налагоджували її випуск у межах держави. Наведемо цей важливий і сьогодні пункт імператорського указу: «Имея в виду, что некоторыми ведомствами заготовляются за границею и ввозятся в Россию: машины, пароходы и проч., тогда как некоторые из сих предметов могли бы быть заготовлены в России, и хотя в сём последнем случае могут оказаться небольшие передачи, но оные оставались бы в отечестве, возбуждая и упрочивая народную промышленность и благосостояние рабочего и торгового классов, устраняя, с тем вместе, вывоз звонкой монеты за границу и происходящая от того вредная для финансов наших последствия, объявить министрам и главноуправляющим, чтобы они, по уважению изложенных обстоятельств, заказы свои и покупки за границею ограничивали преимущественно теми только предметами, которых без того нельзя получить у нас в требуемом количестве или качестве» (36, 194-195).

Проте такі превентивні заходи не були ефективними в царині державних фінансів, адже якщо бюджетний дефіцит 1858 р. складав 4 996 437 руб., 1859 р. – 5 811 761 руб., то 1860 р. – 51 322 792 руб., хоча 1861 р. – 2 212 693 руб., але наступного 1862 р. – 22 216 065 руб. (37, 281), фінансова система імперії потребувала негайного реформування, ліквідації феодальної податкової системи з поділом на податні й неподатні стани, зменшення військових видатків, розвитку конкурентної промисловості й товарного землеробства, котре було неможливим без реформування самого суспільства та ліквідації кріпацтва й, головне, без кардинальних перетворень державного механізму. Країна стояла на порозі великих перетворень, котрі могли зробити з неї або потужну буржуазну державу, або призвести до майбутнього краху. Російська імперія, як свідчить історія, вибрала останній шлях, намагаючись балансувати на межі реакції та часткових буржуазних перетворень, відстрочуючи свій останній час, але це тема зовсім іншого дослідження.

1. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954.
2. Погребинский А.П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). – М., 1954.
3. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Т.26. – №19775.
4. ПСЗ. – Т.27. – №20540.
5. ПСЗ. – Т.27. – №20596.
6. Державний архів в Автономній республіці Крим (далі – ДААРК). – Ф.68, оп.1, спр.1688,
7. ДААРК. – Ф.68, оп.1, спр.727
8. ДААРК. – Ф.68., оп.1., спр.674.,
9. Сперанский М.М. План финансов // У истоков финансового права. – М., 1998.
10. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М., 2002.

11. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.1. – СПб., 1882.
12. ПСЗ. – Т.31. – №24494.
13. ПСЗ. – Т.29. – №22496.
14. Министерство финансов: 1802-1902. – Ч.1. – СПб., 1902.
15. Центральний державний історичний Архів України в м. Києві (далі – ЦДІА). – Ф.553, оп.1, спр.1330.
16. Державний архів Херсонської області. – Ф.1, оп.2., спр.3.
17. Жилин П.А. Гибель наполеоновской армии в России. – М., 1974.
18. Шандра В.С. «...Настоящее положение малороссийских козаков» Всепадданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі І. //Архіви України. – 2003. – №1-3.
19. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.83, оп.3, спр.21.
20. Російський державний військово-історичний архів. – Ф.14058, оп.1/184а, зв.1, спр.2.
21. ПСЗ. – Т.34. – №26791.
22. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.1, оп.151, спр.118.
23. Локоть Т.В. Бюджетная и податная политика России – М., 1908.
24. ЦДІА. – Ф.533, оп.2, спр.209.
25. 2-е ПСЗ. – Т.4. – №3321.
26. 2-е ПСЗ. – Т.5. – Отд.2. – №4038.
27. Россия. Финансовое хозяйство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXVII^a (54). – СПб., 1899.
28. ЦДІА. – Ф.442, оп.1, спр.1807.
29. Военно-статистическое обозрение Подольской губернии, составленное генерального штаба капитаном Тверниковым. Сведения общие //Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.10. – Ч.2. – СПб., 1849.
30. Лебедев В.А. Финансовое право. Учебник. – М. (в серии «Золотые страницы финансового права России»), 2000.
31. ДАПО. – Ф.83, оп.4, спр.151.
32. ДАПО. – Ф.83, оп.4, спр.296,
33. ДАПО. – Ф.83, оп.4, спр.285
34. 2-е ПСЗ. – Т.32. – Отд.1. – №31780.
35. 2-е ПСЗ. – Т.32. – Отд.1. – №31898.
36. 2-е ПСЗ. – Т.35. – Отд.1. – №35536.
37. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т.2. – СПб., 1882.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІСЛЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.

О.П.Рєєнт

(доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
Інститут історії України НАН України)

В предлагаемой статье на основе широкого круга опубликованных источников и архивных материалов рассматривается динамика развития дворянского и крестьянского землевладения в украинских губерниях Российской империи после реформы 1861 г.

In the given article on the basis of a wide range of the published resources and archive materials, the dynamics of the nobility and peasant ownership of land development in the Ukrainian provinces of the Russian Empire after the reform of 1861 is made out.

Із давніх часів на території України розвивалося хліборобство і багатогалузеве тваринництво, що завжди було запорукою міжнародного товарного обміну. Висвітлення широкого спектра цієї проблематики потребує дослідження різних аспектів стану земельних ресурсів як основної бази розвитку землеробства і тваринництва. Не менш важливе значення має з'ясування участі сільських виробників у реалізації своєї продукції на внутрішньому і світовому ринках. Останнє все ще характеризується розбіжностями в історичній літературі: одні дослідники вважають, що експортерами хліба були поміщики, а інші віддають перевагу дрібним селянським господарствам. Вивіз збіжжя, на їхню думку, забезпечувався «за рахунок дешевої скупки селянського зерна восени» (1, 17). Теж саме стосується вивозу на зовнішні ринки продуктів тваринництва, птахівництва та інших галузей сільського господарства.

Земельні ресурси України збільшувалися разом зі зростанням населення, окультуренням нових територій. Прекрасні чорноземні степи Південної України прискорено розорювалися, особливо в другій половині ХІХ ст. Замість ковили, що вкривала вікову цілину, завдяки зусиллям хліборобів з'явилися продовольчі й фуражні зернові та інші сільськогосподарські культури. Завдяки введенню у систему рільництва сіножатей, вигонів, пустирів та вирубуванню лісів розширювалися земельні площі й на Лівобережній Україні, тобто в регіонах прадавнього українського хліборобства.

Велике землеволодіння в Україні поширювалося переважно внаслідок експансії Речі Посполитої і Росії та насаджування ними поміщицьких латифундій. Поразка гетьмана Івана Мазепи в 1709 р. обернулася драмою для селян Лівобережної України. Українські землі масово роздавалися російським поміщикам та іноземцям на російській службі. За часів імператриці Катерини ІІ свавілля російської влади в Україні вийшло за будь-які межі, особливо після указу 1783 р. про закріпачення селян. Величезна кількість сіл із землями була роздана фаворитам цариці, французьким поміщикам-емігрантам та німецькому дворянству на російській військовій і цивільній службі.

Зберегли свої земельні володіння на території колишньої Гетьманщини й нащадки козацької старшини, що одержали дворянські титули та перейшли на службу російському царизму, – Галагани, Кочубеї, Капністи, Скоропадські, Рошаховські. Серед великих українських землевласників у цьому регіоні слід назвати й Миклашевських, Милорадовичів, Лизогубів, Розумовських, Апостолів та ін. Усі вони як імперське дворянство відігравали провідну роль у провінційній адміністрації, а пізніше й у земствах.

Усе ж переважна більшість маєтків на Лівобережжі, особливо в Полтавській і Чернігівській губерніях, була середніх, а то й малих розмірів порівняно з іншими регіонами України. Питання щодо власників цих маєтків, їх освіченості, ментальності, культурницької орієнтації тощо до цього часу недостатньо вивчене. «Як носії певних історичних традицій, шляхтичі Гетьманщини зберегли бодай дециму історичної тяглості від часів Хмельниччини аж до модерної доби», – констатує у своїй праці один із сучасних дослідників української історії (2, 29). За першим загальноросійським переписом, проведеним у 1897 р., 68% спадкових дворян у Полтавській губернії та 41% у Чернігівській вважали рідною мовою українську (2, 29). Саме представники цього середовища почали писати українською літературною мовою й відігравати важливу роль у формуванні української інтелігенції. Вони ж стали й покупцями українських літературних творів та історичних праць і нерідко фінансували їх видання. Отже, поміщики Лівобережної України певною мірою зберігали в умовах провінційного життя національний колорит після знищення російською владою козацького устрою.

На теренах Правобережної України величезні латифундії польських та українських магнатів існували ще з часів Речі Посполитої – а саме Вишневецьких, Калиновських, Острозьких, Тишкевичів, Киселів, Жолкевських, Конецьпольських та інших (3, 455–457). Іноземці, які перебували на польській службі, констатували у зв'язку з цим наявність в Україні системи абсурдних соціальних відносин. Зокрема, французький інженер Г. Боплан писав, що польські магнати жили «наче в раю, а селяни – наче в чистилищі» (4, 201). Показовим прикладом може бути колосальна латифундія Станіслава Любомирського, котра за описом 1739 р. складалася з 1071 земельного маєтку від Кракова до Тетієва на Київщині. Любомирський був одним із найбільших приватних землевласників у Європі. Поєднаний шлюбами та політичними зв'язками зі спорідненими кланами Чарторийських, Понятовських та Замойських, він, безперечно, належав до гурту найвпливовіших магнатів Польщі. Кожен із них мав величезні статки, приватне військо й прибуток, більший за королівський (5, 603).

Після розподілу Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. сусідніми державами й інкорпорації Правобережної України до Російської імперії система абсурдних земельних відносин тут повністю збереглася. Такі земельні магнати, як Потоцькі, Браницькі, Любомирські, Сангушки, Собанські, Ярошинські, Радзивілли та сотні інших продовжували володіти тисячами й десятками тисяч десятин землі. Більше того, російська влада почала посилено насаджувати власне поміщицьке землеволодіння. У XIX ст. ледве не вся титулована знать Росії мала тут величезні маєтності розміром у тисячі і навіть десятки тисяч десятин.

Подекуди на Правобережжі були й солідні земельні посілости українців – Ханенків, Севруків, Піхнів, Гудим-Левковичів, Миклашевських, Терещенків та інших. Як правило, вони виводили свій родовід ще з литовсько-польських часів і бурхливої доби Гетьманщини або були вихідцями з інших соціальних станів. Проте українські поміщики не могли вплинути на колосальну перевагу польських і російських землевласників. До того ж, вони повністю сприймали офіційну тезу щодо «єдиновірного і єдинокровного походження» з росіянами.

Росіяни, ставши земельними магнатами, прагнули якомога швидше мати зиск від своїх господарств і немовби змагалися з польським панством у накопиченні багатств, будівництві пишних палаців з картинними галереями, в облаштуванні оазисних парків та розтринькуванні своїх прибутків за кордоном – у Парижі, Ніцці, Монте-Карло тощо.

Українське населення, а особливо селянство, затиснуте в лещатах поміж польськими і російськими латифундіями, опинилося у жахливому становищі. Через крайнє малоземелля всюди панували злидні й зневага з боку колонізаторів до місцевих культурних традицій і звичаїв. Поляки прагнули зберегти свою культуру, яка

насаджувалася протягом двох століть, а росіяни – русифікувати край, використовуючи для цього брутальні методи адміністративного тиску.

На засіданні Державної думи 7 травня 1910 р. П. Столипін, голова тодішнього уряду, відверто охарактеризував політику російської влади на Правобережжі. За його словами, правлячі кола імперії традиційно роз'єднували тут економічну і політичну сфери, тому протягом десятиліть не допускали організації місцевого самоуправління у вигляді земств. «Спочатку уряд реалізовував ці завдання збройною силою, – казав Столипін, – потім адміністративними заходами, які давали перевагу на місці російським державним елементам» (6, 8 (21) травня). Отже, польські та російські латифундії були форпостами іноземної колонізації України.

За умов потужної урядової підтримки російські поміщики успішно привласнювали землі краю, особливо після польських повстань 1830 і 1863–1864 рр. Успішно придушивши їх, уряд піддав репресіям повстанців і конфіскував сотні польських маєтків, які на пільгових умовах придбали росіяни. Але й після цього частка польського поміщицтва у великому землеволодінні Правобережжя залишилася значною.

Так, російське помісне землеволодіння в 1880 р. досягло 2 509 823 дес., а польське – зменшилося до 3 962 917 дес., що становило, відповідно, 38,8 і 61,2% (7, 12). Протягом 1881–1887 рр. російське землеволодіння зросло за рахунок польського ще на 197 320 дес. і поступово досягло 42% порівняно з останнім (7, 12). За іншими даними, землеволодіння росіян у 1896 р. на Правобережжі було приблизно рівним із польським – 51,1% (8, 1–2зв., 68). Проте ця цифра, на нашу думку, перебільшена. Вона, швидше за все, відображала прагнення київського, подільського і волинського генерал-губернатора графа О. Ігнат'єва підкреслити свої заслуги у справі обмеження польського помісного землеволодіння. Загалом останнє зберігало тут свої домінуючі позиції аж до падіння династії Романових у лютому 1917 р.

Після приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії тут також з'явилося велике землеволодіння. Земельні пожалування від російської влади розміром у тисячі й десятки тисяч десятин стали повсюдним явищем. Їх отримували російські дворяни, німці та представники інших народів, що стали на державну службу. Разом із російськими поміщиками у південноукраїнські степи переселялася їхня двірня, й у цьому регіоні почало поширюватися кріпосництво. До того ж, велике землеволодіння загальмувало розвиток господарств фермерського типу після знищення російською владою Запорізької Січі й козацького устрою.

У першій половині XIX ст. в південноукраїнському степу розкинулися величезні посілости площею 10–15 тис. дес. Їх власниками переважно була сановна і служила верхівка імперії. Маєтки у 2–3 тис. дес. вважалися не дуже великими (9, 92). Князь Трубецької мав 31 тис. дес. на Херсонщині. Земельні володіння І. Бахмет'єва в Ізюмському повіті на Харківщині становили 12 тис. дес., Канкріних – понад 15 тис. дес., штабс-ротмістра О. Рашевського біля с. Нікольського у Херсонській губернії – 12 262 дес. (10, 12; 11, 7). Фальц-Фейни стали власниками 10 маєтків у Дніпровському повіті Таврійської губернії – Асканія-Нова, Кумбатино, Дарівка, Преображенка, Гізино та ін. Тільки в Асканії-Новій зі знаменитими ботанічним і зоологічним парками налічувалося 13 тис. дес.: 3 тис. під рілля, 10 тис. степу, з яких 9500 дес. відводилося для утримання й випасу різноманітних тварин (зоологічний парк) і 500 дес. цілини (12, 2–2зв.; 13).

Середній розмір одного дворянського землеволодіння становив у цьому регіоні в 1905 р. 1236 дес. (14, 9). За статистичними даними того року на території Наддніпрянської України було 97 величезних маєтків, які разом мали близько 2 млн дес. землі. Отже, на кожен маєток припадало у середньому по 20 тис. дес. (15, 45).

Окрім українських земель поміщики володіли ще й млинами, ставками, шинками, винокурнями, сукновальнями, цегельними, лісопильними і цукровими заводами тощо.

Найбільшими цукрозаводчиками були Бобринські, Браницькі, Потоцькі, Баскакові, Балашови та купці-поміщики – Терещенки, Харитоненки, Бродські й ін. Між великим поміщицьким землеволодінням, цукровою й іншими галузями промисловості існував прямий і нерозривний зв'язок.

Слід зазначити, що останнє мало певне позитивне значення. Демографічний вибух у пореформену добу й певна раціоналізація сільськогосподарського виробництва призвели до величезного надлишку робочих рук у сільській місцевості. Виникла реальна небезпека подальшого загострення соціальних конфліктів. Тому створення широкої мережі підприємств, що переробляли продукти сільського господарства, дещо послаблювало масову пролетаризацію села, котра стала ще більш відчутною в роки столипінського землевпорядкування. Найбільшою мірою це стосувалося цукробурякової промисловості.

У власності земельних магнатів були і ліси. Прибуток від них в Україні нерідко перевищував надходження від рільництва. Якщо у Вологодській губернії Росії дохід з однієї десятини лісу становив у середньому 0,11 руб., а в Архангельській – 0,07 руб., то в Чернігівській – 13,74, Київській – 15,02, Подільській – 20,31 руб. (16, 150). Приватна власність на ліси стала одним із чинників, які стримували зменшення площ поміщицького землеволодіння й перехід земель до селян шляхом купівлі та продажу. Справа була в тому, що ліси в пореформений період часто вирубувалися заради уникнення продажу закладених у банках маєтків. Величезна потреба в деревині для зростаючого міського будівництва, вугільних копалень, у шпалах для залізниць, сировині для виробництва паперу й експорт на світовий ринок призвели до її неухильного подорожчання. На засіданнях Державної думи неодноразово наголошувалося, що Волинь і весь басейн ріки Прип'ять «надзвичайно багаті лісами, яких потребує Західна Європа» (17, стб.1153).

Сучасні зарубіжні дослідники відзначають, що розпродаж величезних лісових багатств Правобережної України був найпростішим засобом протягом десятків років одержувати готівку за відсутності банківського кредиту. Звичайно, наслідком шаленої гонитви за грішми стали непоправні екологічні втрати. У цьому регіоні, констатує французький історик Д. Бовуа, до 60-х рр. XIX ст. було багато вовків, ведмедів та іншої живності, а також «найказковіші й найбільш несамовиті за своїми безмірними масштабами полювання». Проте вирубка, викорчовування й оранка під технічні культури призвели до зміни ландшафту (18, 253).

Про масштаби винищення лісів на Поділлі можна судити з таких цифр. У 1865 р. тут було 718 805 дес. лісу, в 1887 р. – 527 584 дес., з них 422 981 дес. належала великим землевласникам. У 1891 р. ця цифра знизилася до 418 809 дес., з яких 83 981 належала державі, 19 283 – імператорській родині, 8964 – містам і православним монастирям, а 306 581 дес. – великим приватним маєткам, з них 125 716 дес. були приречені на вирубку (18, 254–255).

З огляду на свої можливості господарі значних маєтків шукали шляхи для вивезення своєї продукції на внутрішній і зовнішній ринки. Для прокладання неподалік від своїх земельних володінь залізничних магістралей всіляко використовувалися зв'язки «у вищих сферах». Нерідко під'їзні залізничні колії підводилися безпосередньо до земельних маєтків і цукрових заводів. Завдяки залізничним і річковим шляхам сполучення зростав вивіз продуктів землеробства і тваринництва до морських портів і прикордонних пунктів на суходолі, а звідти на ринки Європи і Близького Сходу (в Англію, Німеччину, Францію, Італію, Туреччину, Єгипет та інші країни).

Величезну позитивну роль у справі експорту сільськогосподарських продуктів з України на європейські ринки відіграла Південно-західна залізнична компанія. Остання з'єднала лінію Одеса – Київ з її відгалуженням Київ – Курськ, прокладеним у 1870 р., та передусім з важливою лінією Київ – Брест – Граєве, яка безпосередньо

відкрила шлях для українських виробників до Царства Польського, Німеччини і Балтійського моря. Як засвідчують дослідження Д. Бовуа, у розширенні залізничної мережі брав участь і капітал земельних магнатів. Зокрема, кошти Товариства взаємного страхування цукрових заводів, де головним акціонером був Владислав Браницький, було вкладено в п'ять проектів, які реалізовувалися протягом наступних років. З розрахунку 17 тис. руб. за версту поступово було прокладено лінії Козятин – Цибулів – Біла Церква; Монастирище – Умань – Ольвіополь – Вербова; Умань – Шпола; Дашів – Ямпіль – ріка Дністер; Проскурів – Кам'янець – Вороновиці (18, 234–236). Ці магістралі вочевидь відповідали економічним інтересам тих великих маєтків, через які проходили або з якими межували.

Щодо експортних можливостей поміщицьких господарств можна навести такі дані. Смілянський маєток графів Бобринських щороку давав більше мільйона пудів зерна, з яких на продаж надходило 540 тис. пудів. Маєтки Терещенків відправляли збіжжя на місцеві млини і зовнішні ринки в обсягу сотень тисяч пудів. Збут пшениці в Теплицько-Сітківцевському маєтку графа К. Потоцького сягав 82,5% усього врожаю, що в абсолютних цифрах становило 68,7 тис. пудів (19, 220–221).

Однак далеко не всі поміщицькі господарства відзначалися високим рівнем товарності і прибутковості. Валовий середній прибуток з десятини землі на початку ХХ ст. становив, наприклад, у Херсонській губернії 12,90 руб., а чистий – 5,32 руб. (20, 19–19зв.). Російські дворяни орієнтувалися переважно на військову або цивільну службу. Господарювати самостійно вони часто не бажали й віддавали землю в оренду. Більша половина маєтків в імперії була закладена в банках. Через нестачу робочих рук, особливо в південних губерніях України, обігового капіталу й землеробської техніки гальмувався перехід до інтенсивних форм господарювання. Негативно впливала на стан власницьких господарств і гостра нестача фахівців сільського господарства, низький рівень управлінського персоналу в поміщицьких економіях, а особливо борги банкам. Через ці та інші причини, попри урядову підтримку, дворяни поступово втрачали свої землі. Розпродуючи їх, останні займалися скупкою нерухомості в містах, охоче йшли на різні спекулятивні оборудки, віддавали перевагу доходам з цінних паперів.

Загалом можна сказати, що більшість великих землевласників являла собою своєрідну касту, яка була відгороджена від народу майновим, мовним бар'єром і навіть ментальністю. Французький посол у Росії на початку 1916 р. говорив про глибоке провалля, що відокремлювало імперську верхівку від широких народних мас. «Між ними немає жодного зв'язку, – писав Моріс Палеолог, – їх віддаляють начебто століття» (21, 63). Саме це й проливає світло на причини й витoki тих соціальних потрясінь, які відбувалися на просторах України в 1917–1921 рр.

Щодо втрат і розмірів дворянського землеволодіння в різних джерелах й історичній літературі існують розбіжності. За даними департаменту окладних зборів міністерства фінансів, площа дворянського землеволодіння в 1862 р. у 45 губерніях європейської частини Російської імперії становила 87 088 тис. дес., а в 1906 р. зменшилася до 49 906 тис. дес., тобто на 42,3% (22, 97). За іншими джерелами, маєтності російських дворян скоротилися в імперії з 87 200 тис. дес. у 1862 р. до 41 100 тис. у 1914 р., тобто приблизно на 53% (18, 77). Зіставлення цих даних свідчить про подальше зменшення поміщицького землеволодіння в імперії протягом 1906–1914 рр.

Щоправда, у різних регіонах України втрати поміщиків були неоднаковими. За статистикою Харківського губернського товариства сільського господарства, значні втрати дворянське землеволодіння зазнало у чорноземній смузі в 1906 р. У Херсонській, Катеринославській, Харківській і Полтавській губерніях вони становили 189 тис. дес., а в решті були значно меншими (22, 98).

Найбільш стрімко поміщики втрачали землю в губерніях Південної України. На Катеринославщині площа дворянського землеволодіння в 1889 р. становила 1 711 000 дес., а в 1908 р. – 1 012 000 дес., тобто за 20 років дворяни втратили 700 тис. дес. землі, причому більше 10% було продано протягом революційного 1905 р. (6, 30 серпня). До звільнення селян дворяни губернії володіли 61% усієї землі, а в 1907 р. – тільки 27% (6, 30 серпня). У подальшому дворяни зменшували тут свої володіння надзвичайно повільно й рівномірно. Наприкінці 1913 р. дворяни Катеринославщини володіли земельною площею розміром у 982,5 тис. дес. (23, 10245–10246). Отже, у середньому щорічно за 1909–1913 рр. вони втрачали близько 6 тис. дес.

Іншою була динаміка змін у землеволодінні в губерніях Правобережної України. Як свідчить проаналізоване вище, польське землеволодіння зазнало серйозних втрат у цьому регіоні внаслідок репресивних заходів російського уряду 60–90-х рр. XIX ст. Проте з кінця XIX ст., а особливо після революції 1905–1907 рр. воно почало навіть зміцнювати свої позиції. Землеволодіння на Правобережжі характеризувалося й тим, що дворяни були головними продавцями й покупцями землі. Найчастіше земля переходила від одних польських поміщиків до інших. Проте й тут не обійшлося без деяких втрат. За підрахунками В. Дуткевича, з 1893 по 1906 рр. кількість купленої ними землі в Подільській губернії була менше проданої приблизно на 166 942 дес. (24, 29). У 1905 р. польське землеволодіння на Поділлі зменшилося на 24 тис. дес., а на Волині – тільки на 400 дес. (25, 120). Селянський рух у роки революції викликав переляк у власників маєтків Поділля, і вони втратили в 1906 р. 36 123 дес. землі (24, 29).

Через «огріхи земельної статистики» урядових відомств ми й досі не маємо точних даних щодо розмірів дворянського землеволодіння в Україні на початку XX ст. Внаслідок неузгодженості імперської статистики та відсутності чіткої методики визначення поняття дворянського землеволодіння в історичній літературі утворюються цифрові лабіринти, в яких досить важко орієнтуватися. Тому дослідникам доведеться ще немало попрацювати, щоб з'ясувати справжні розміри дворянського землеволодіння та тенденції його розвитку. Тим більше, що на початку XX ст. почали спрацьовувати чинники, які гальмували зменшення дворянського землеволодіння, навіть посилювали його позиції на земельному ринку України.

У зв'язку з цим слід визнати передчасними висновки тих істориків, які вважають, що дворянське землеволодіння мало зникнути прискорено й ледве не само по собі. Як правило, такі дослідники не враховують ряд чинників, які впливали на цей процес. Найперше необхідно відзначити, що період перебування власницького землеволодіння у фазі стагнації наприкінці XIX ст. залишився позаду. Деяка частина дворянських господарств ще раніше виявила свою життєздатність, продовжувала розвиватися, все успішніше пристосовуючись до ринку. Однак ряд аспектів цього процесу залишився непоміченим дослідниками. Мимоволі доводиться говорити про зашореність нашої історіографії постулатами марксистсько-ленінської доктрини, її зацикленість при висвітленні широкої проблематики сільського господарства лише на внутрішніх проблемах, що й призводило до певного спотворення загальної картини розвитку.

Замість того, щоб серйозно аналізувати ситуацію на ринку та економічну політику урядових кіл, історики зосереджують зусилля на критиці високих цін на продукти харчування для міських споживачів. У відриві від реалій світового ринку вони не помічають того, що насправді ціни були низькими, і що це було вигідно найперше підприємницькій буржуазії. Завдяки цьому остання могла виплачувати робітникам і службовцям замалу заробітну плату і не піклуватися надто про раціоналізацію виробництва. Ще гіршими були наслідки для села, оскільки низький рівень цін на продукти землеробства і тваринництва гальмував перехід сільського господарства на

рейки інтенсивного розвитку, підвищення добробуту більшості населення України. На жаль, ця тенденція в нашій історіографії зберігається до сьогодні.

Українські виробники хліба наприкінці XIX ст. опинилися у своєрідних лещатах між заокеанською конкуренцією на європейському ринку і залізничними тарифними бар'єрами до центральних губерній європейської Росії, за винятком неврожайних там років. Проте наступні події засвідчили, що попри всі складнощі, надлишки українського хліба могли успішно реалізовуватися на ринках європейських країн, почасти Близького Сходу, Царства Польського і Північно-Західного краю Російської імперії. Тим більше, що з середини 90-х рр. XIX ст. кон'юнктура на європейському хлібному ринку почала помітно змінюватися в напрямку підвищення цін. За 16 років, з 1894 до 1910 рр., ціни на пшеницю в Лондоні зросли зі 107 до 173 марок за тонну (61,7%), у Східній Пруссії – з 126 до 217* (72,2%), в Ризі – з 98 до 171 (74,5%); на жито ціни зросли за ці роки у Східній Пруссії зі 109 марок за тонну до 165 (51,4%), у Бельгії – з 88 до 138 (56,8%), у Ризі – з 79 до 134 (69,6%); на овес ціни зросли за відповідний період у Східній Пруссії з 122 до 161 марки (32%), у Лондоні – зі 123 до 137 (11,4%), у Ризі – з 86 до 108 (25,6%); на ячмінь ціни зросли у Східній Пруссії з 118 до 138 марок (11,7%), у Лондоні – з 137 до 151 (10,2%), у Ризі – з 71 до 109 марок за тонну (53,5%) (26, 35). Проте найважливішою для експортерів хліба на європейські ринки була різниця в цінах, яка й стимулювала їх зусилля щодо вивозу свого товару. Ціни на пшеницю в Лондоні – головному ринку світу для цієї зернової культури – протягом 12 років були значно вищими, ніж у Ризі. Причому різниця на тонні пшениці сягала 12, а в окремі роки навіть 18 марок. Через вплив заокеанського хліба ситуація погіршилася в 1904 р. і, особливо, в 1907–1908 рр., але потім знову вирівнялася. Ще більшою мірою це стосується цін на жито, овес і ячмінь. Ціни на останній у Лондоні перевищували ціни у Ризі в 1907 р. на 3,6%, в 1908 р. – на 12%, а протягом решти 14 років – на 35–93%. Звідси цілковито зрозуміла привабливість західних ринків для українських експортерів хліба.

Як би там не було, але кон'юнктура світового ринку не могла не впливати на тенденції розвитку поміщицького землеволодіння, що можна простежити на прикладі ряду повітів Полтавської губернії. Земельні площі дворян зменшилися тут за 1878–1905 рр. на чверть (25, 64–65). Але в різних повітах і господарствах були свої особливості. Одні поміщики втратили частину своєї оранки, інші виявилися стійкими в умовах ринкової конкуренції і навіть спромоглися збільшити свої володіння.

Сприятлива кон'юнктура на світовому ринку та підвищення врожайності зміцнили становище дворянського землеволодіння капіталістичного типу. Цьому значною мірою сприяло і подальше зростання прибутковості землі, цін на неї та орендної грошової плати за землю. За даними департаменту окладних зборів міністерства фінансів, середня ціна десятини землі в Подільській губернії напередодні розкріпачення селян становила 33,14 руб., а в 1893–1902 рр. – 134,14 руб. (27, 27) і продовжувала стрімко зростати. Більшість земельних магнатів вистояла в боротьбі за землю. Найбільшою мірою це відноситься до польського землеволодіння, котре після послаблення селянського натиску в 1905–1906 рр. і припинення репресій із боку російської держави почало навіть збільшувати свої володіння. За даними Катеринославського земства, середня прибутковість з десятини орної землі у Слов'яносербському повіті становила на початку XX ст. 9,27 руб. (28, 38), але в багатьох власників маєтків чистий прибуток з десятини землі був у декілька разів більше. «Для деяких висновків, – слушно констатував часопис гірничопромисловців, – не потрібні навіть статистичні обчислення. Якщо за десятину землі платять від 150 до 200 руб., то вона приносить відповідний прибуток. В іншому

---

* Дуже високий рівень хлібних цін у Східній Пруссії пояснюється надмірним митним тарифом.

разі ніхто не витрачав би свого капіталу для придбання землі, адже з неї неможливо було б виплачувати відсотки за іпотечними боргами» (28, 38).

Аналогічні тенденції відзначалися в усіх регіонах України. Давно минули ті часи, повідомлялося у київському часописі, коли у Чигиринському повіті селяни купували один в одного землю по 30–50 руб. за десятину. Десять років тому за десятину землі платили тут 200 руб., а тепер – від 300 до 500 руб. Різко зросла й орендна плата за землю, котра становить уже 22–25 руб. за десятину на рік, а 15 років тому була 10 руб. (29). За 30 років, з 1884 до 1914 рр., ціна землі в Катеринославській губернії, за свідченням лідера гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я, члена Державної ради М. Дітмара, піднялася з 40 до 400 руб. за десятину, а оренда – з 2 до 20 руб. (30, 9008). Отже, експортні хлібні операції і значне зростання цін на землю та її оренду зміцнили дворянське землеволодіння в Україні на початку ХХ ст.*

Зміцнення фінансового й економічного становища значної частини дворянських маєтків стало очевидним після щедрих врожаїв 1909–1910 рр. на всій території європейської частини Російської імперії. Саме в ті роки експорт збіжжя досяг максимальних розмірів, перевищивши в 1910 р. 848 млн пудів (31, 34). З цього приводу цікаві факти й аргументи навів у своїй промові в Державній думі 27 травня 1913 р. її член від Харківської губернії Б. Каразін, представник партії октябристів. Фінансове становище Селянського і Державного банків за останні роки зміцнилося, чистий прибуток становив з 1908 по 1911 рр. 547 млн руб. «Поряд з цим, – акцентував увагу думців Б. Каразін, – поліпшилося і майнове становище позичальників. Кількість земель, відчужених через неспроможність позичальників платити, систематично протягом останніх трьох років падає. Відношення відчужених земель до суми відданих у заставу становить у 1909 р. 0,51%, а в 1911 – тільки 0,14%» (17, стб.4). Отже, відчуження поміщицьких земель за два роки різко зменшилося, щонайменше в 3,5 рази.

Почасти дворянські маєтки, особливо ті, що мали підприємства для переробки сільськогосподарської сировини, зберігали стабільність, постачаючи свої продукти у великі міста і численні військові частини на території України. Тим більше, що на початку ХХ ст. чисельність населення в містах і фабрично-заводських районах поступово зростала, водночас із ємністю внутрішнього ринку.

Отже, розвиток дворянського землеволодіння супроводжувався різними тенденціями. Їх аналіз сам по собі проливає світло на становище основної маси населення, яке жило за рахунок землеробської праці, – селянства. Тим більше, що після скасування кріпосного права українське селянство отримало надто мало землі. Колишні поміщицькі селяни залишилися малоземельними і почасти безземельними. Становище державних селян порівняно з колишніми кріпаками було дещо кращим. Вони мали більші наділи на душу, розміри яких були різними по регіонах України.

По мірі зменшення поміщицького землеволодіння мало збільшуватися селянське. Загалом так воно й було. Але демографічний бум у пореформену добу призвів до небувалого зростання населення. За сорок років після реформи 1861 р. сільське населення збільшилося на 86%, а площа селянських земель – лише на 31% (32, 12). Селянське малоземелля посилювалося ще й через існуючі в Російській імперії спадкові традиції землекористування, коли всі дорослі сини мали отримати свою частку земельної власності. Унаслідок цього кількість селянських господарств у пореформену добу збільшилася щонайменше вдвічі й перевищила 4 млн дворів. З цього приводу в органах виконавчої та законодавчої влади було багато нарікань, але питання щодо вдосконалення

---

* Дещо іншою була ситуація у внутрішніх губерніях Росії. Звідти вивіз зерна на світовий ринок був замалим порівняно з українськими губерніями, а ціни на землю в декілька разів меншими, навіть у чорноземному Поволжі.

спадкування так і не зрушилося з місця в Державній думі аж до падіння династії Романових.

За даними сучасних дослідників, середній наділ землі на душу населення колишніх поміщицьких селян у 1877 р. становив: у Херсонській губернії – 2,6 дес., Таврійській – 3,8, Катеринославській – 1,9, Київській – 2,1, Подільській – 2,0, Волинській – 3,4, Харківській – 1,8, Полтавській – 1,4, Чернігівській – 2,4 дес. Дещо вищим був середній земельний наділ на одну людину у колишніх державних селян: у Херсонській губернії – 5,4 дес., Таврійській – 6,5, Катеринославській – 5,2, Київській – 3,2, Подільській – 3,1, Волинській – 3,1, Харківській – 3,8, Полтавській – 2,6, Чернігівській – 3,0, а в середньому по Україні – 4,0 дес. (33, 55).

Безперечно, динаміка селянського землеволодіння змінювалася залежно від чисельності дворів та ряду інших чинників. У 1877 р. середній розмір одного селянського господарства становив у Подільській губернії 7,6 дес. (34, 7), а в 1913 р. – тільки 3,8 дес., тобто зменшився вдвічі. За сорок років розміри надільних земель у селян України різко скоротилися в усіх губерніях. Середні розміри надільної землі в різних губерніях України коливалися від 3,8 дес. у Подільській губернії до 14,7 дес. у Таврії (35, 207, 230, 250–251, 291, 310, 327, 354, 372, 388). Але й у повітах кожної губернії селянські наділи дуже змінилися за своїми розмірами.

Окрім цього, власністю селян були куплені землі. У 1902 р. селяни Волині за сприяння Селянського поземельного банку придбали 11 027 дес. землі. В наступному році місцеве відділення банку уклало 75 угод з 2255 селянами для купівлі 9077 дес. землі. Середня ціна однієї купленої десятини становила 121 руб., причому своїх грошей селяни витрачали в середньому 44,12 руб. за десятину (36, 7).

Загалом приватна власність селян України на землю шляхом купівлі в пореформений період потроху зростала. За даними Н. Темірової, у 1877 р. вона становила 1112,7 тис. дес., а в 1905 р. – 3146,9. Відповідно по регіонах показники зростання приватної власності селян за ці ж роки виглядають так: Правобережжя – 86,8 і 336,6 тис. дес.; Лівобережжя – 281,1 і 1001,6; Південна Україна – 744,8 і 1808,7 тис. дес. (19, 120 (табл. 3.12)). На наш погляд, тут урахована, наприклад, у Подільській губернії, тільки особиста власність окремих сімей. За даними М. Єр'оміна, який широко розглянув цей аспект проблеми, «особиста власність окремих селян зросла в Подільській губернії за 1877–1905 рр. з 16 870 до 63 773 дес.», що збігається з даними Н. Темірової (16,9 і 63,8 тис. дес.) (37, 21; 19, 120 (табл. 3.12)). Але на Поділлі, як і в інших губерніях, були ще й приватні землі на началах товариської власності. Кількість селянських громад, що володіли земельними ділянками до 100 дес. землі, становила 53, від 100 до 500 дес. – 20, понад 500 дес. – 14. Громади із земельними ділянками до 100 дес. мали три чверті всіх товариських земельних володінь. Загалом розміри товариського землеволодіння досягли в губернії до 1905 р. 140 тис. дес., тоді як у 1877 р. «цей вид земельної власності був майже невідомим» (37, 20–21). Оскільки за товариськими угодами стояли десятки й сотні осіб, слід визнати, що в них була задіяна менш заможна частина селянства, яка об'єднувалася в товариства для отримання позики з Селянського поземельного банку.

Однак життєздатність селянських господарств певною мірою залежала ще й від оренди. За статистичними даними, в Подільській губернії кожне четверте селянське господарство орендувало землю, збільшивши тим самим розміри господарювання у середньому на 25,2%. Дев'ять відсотків селянських дворів самі здавали свою землю в оренду (37, 27). За даними сучасних дослідників, селяни України наприкінці XIX ст. орендували 1345,5 тис. дес. землі, у тому числі в Київській губернії – 40,7 тис. дес., Подільській – 57,4, Волинській – 123,5, Полтавській – 152,4, Харківській – 101,6, Чернігівській – 42,3, Катеринославській – 313,3, Херсонській – 260,7, Таврійській – 253,6 тис. дес. (19, 87). Насправді розміри селянської оренди були більшими набагато. На

початку ХХ ст. одні тільки заможні селяни трьох південних губерній України орендували 1 757 264 десятини земельної площі (14, 20).

Набагато складнішою щодо оренди була ситуація в губерніях Правобережної України. За статистичними даними, опублікованими ще в 1884 р., група багатіїв єврейської національності орендувала у польських і російських поміщиків на Поділлі щонайменше 20% орних приватних земель. Орендовані євреями земельні площі на Волині становили 304 948 дес., на Поділлі – 240 108, на Київщині – 261 518 дес. (18, 299). Як правило, великі орендарі не господарювали за допомогою найманих робітників, а здавали землю дрібними ділянками в суборенду, що призводило тільки до зубожіння селян і соціального напруження.

Однак за статистичними усередненими даними часом зникає реальна картина життя з його різнобарвним колоритом, що визначалося природнокліматичними, історичними та соціально-економічними умовами існування людей. У зоні Полісся і найближчих до нього територіях землі в селян було значно більше. Але ґрунти там були бідними, а врожаї – замалими. Близько десятої частини земельного фонду Лівобережної України належало рядовим козакам, що розселилися по селах із часів Запорізької Січі. На території колишньої Гетьманщини вони мали часто такі ж земельні наділи, як і інші селяни. Однак у повітах Південної Харківщини, зокрема в Ізюмському, Валківському і Вовчанському, були свої відмінності.

Уже перші дослідники цієї проблеми помітили різку контрастність у становищі різних груп селян під час обстеження напередодні Першої світової війни 350 тис. селянських дворів у 10 повітах Харківщини. Було засвідчено наявність громад колишніх поміщицьких селян, колишніх державних селян, українських козацьких поселень, селянських земельних товариств і німецьких колоній (38, 73,75; 9, 82).

Кріпосне право, насаджене російською владою після сумнозвісного указу імператриці Катерини II, негативно проявлялося навіть після його скасування в 1861 р. – у добробуті, побуті, навіть у психології колишніх поміщицьких селян. Усі поселення були тут надто бідними і примітивними: одна або дві вулички, на яких розміщувалося декілька десятків, максимум 100–200 дворів з малесенькими й убогими садибами, що тулилися до великих поміщицьких господарських споруд. Ще одна особливість цих поселень була в тому, що вони мали дві назви, одну за прізвиськом колишнього власника, другу – народну: Бахметевка, вона ж Олександрівка, Шехове, воно ж Селімівка, Плещееве, вона ж Богодарівка, Яблочкіне, воно ж Михайлівка (38, 85).

Поселення колишніх державних селян та козацькі налічували до тисячі й більше дворів. В одноосібному володінні тут були просторі садиби, що підвищували розміри польової земельної ділянки й розташовувалися поряд. Їх загальна земельна площа становила від 2 до 6 десятин. Значна їх частина створилася з «колишніх вільних військових людей славних козацьких часів, так званих черкас», чиї нащадки наполегливо боролися з владою за вільне життя, відстоювали право на свою землю в судах, внаслідок чого нерідко мали декілька садиб. У таких селищах стояли, як правило, великі білі хати, а на дворищах – різноманітні господарські споруди: кілька сараїв, простора клуня, комори тощо. Все це огороджувалося високим парканом. У більшості селищ селяни культивували сади промислового значення, що займали другу після хліборобства статтю доходу в бюджеті селянської сім'ї.

На початку ХХ ст. відбулися значні зміни в сімейному складі і побуті селян України. Учасник згаданого вище обстеження селянських господарств на Харківщині Ковалевський відзначав «зникнення великих сімей з нерозділеними дворами, де було раніше кілька синів з сім'ями на чолі з одним старцем». «Тепер кожен двір, – писав Ковалевський, – окреме господарство. Старі, розділивши свою власність поміж синами, доживають свій вік найчастіше з молодшим сином. Через це відбуваються безконечні

дроблення селянських господарств, особливо тяжкі для колишніх поміщицьких селян, адже кожному своєму сину батько мав дати садибу, хоча б настільки незначну, щоб поставити на ній хату» (9, 86).

Тим часом земельний запас на одну людину зменшувався, хоча й був неоднаковим в різних губерніях України. У 1912 р. у Київській і Подільській губерніях він становив у середньому 1,01 десятини, в Полтавській – 1,34, в Катеринославській і Херсонській – 1,85, а в Таврійській – 2,88 десятини (39, 392). Неодмінний член Подільського губернського присутствія П. Синьогуб у звіті губернатору О. Ейлеру за 1907–1908 рр. констатував, що всі надільні землі перебувають у власності господарів понад 458 тис. селянських дворів. З них 21 116 дворів володіло до однієї десятини земельної площі на двір; 37 862 двори – від 1 до 2 дес.; 120 532 двори – від 2 до 3 дес. Решта дворів мала наділ понад 3 десятини. Причому перші три зазначені тут категорії, наголошував П. Синьогуб, уже «не можуть прожити з урожаю власного наділу» (40, 76, 86).

Водночас зростала щільність населення. В 1913 р. у Подільській губернії вона становила 109,9 осіб на одну квадратну версту, у Київській – 107, Волинській – 66,5, Полтавській – 77,3, Харківській – 71,3, Чернігівській – 68,0, Херсонській – 60,2, Таврійській – 38,8, Катеринославській – 62,0 особи на одну квадратну версту (35, 206, 230, 250, 290, 309, 326, 354, 372, 388). Наведені цифри засвідчують найбільш скрутне становище селян у Подільській, Київській і Полтавській губерніях, де нестача землі була особливо гострою, а щільність населення втричі і більше переважала відповідний середній показник у європейській частині імперії.

За таких обставин селяни змушені були шукати додаткових засобів для існування: працювали в містах чорноробами, сплавлювали деревину на ріках, вирушали на будівництво залізниць, на заробітки у вугільні копальні та інші підприємства. Чимало селян залучалося до роботи на цукрових заводах, олійницях, промислових млинах та інших підприємствах для переробки сільськогосподарської сировини, значна частина яких була розташована у сільській місцевості. Де тільки можна, селяни прагнули заробити копійку, щоб збільшити свої земельні наділи. З цією метою в осінньо-зимовий період широко використовувався гужовий транспорт для перевезення запасів сировини, палива для потреб цукрових, виноробних та інших підприємств.

Малоземелля спонукало селян вирушати на заробітки в південні регіони України й на сезонні сільськогосподарські роботи в Німеччину, і навіть за океан – у США, Канаду, Бразилію тощо. У 1893 р. для відхідників було видано 148 тис. паспортів у Полтавській губернії, 129 тис. – у Київській, 120 тис. – у Харківській (41, 50). За повідомленням преси, у південні райони щорічно прибували на заробітки з однієї тільки Полтавської губернії понад 100 тис. селян (42, 16 квітня).

З кінця XIX ст. селянське господарство мало-помалу розвивалося шляхом раціоналізації й інтенсифікації, що сприяло підвищенню врожайності. Потроху зростали площі засіву під технічними культурами. Рівень добробуту селян усе більше залежав від ринку і цін на сільськогосподарську продукцію. Малоземельні господарства Лівобережної України намагалися компенсувати нестачу землі впровадженням спеціальних культур, що були більш прибутковими порівняно з зерновими. На Поділлі, Волині, Київщині та Харківщині й в інших губерніях займалися розведенням тютюну, хмелю та садівництвом. Найбільшого поширення набули плодові насадження. Інколи з чотирьох чи п'яти десятин земельної площі близько трьох відводилися під сад. Такі господарства мали солідний річний прибуток (43, 10). У південній частині Чернігівщини сади нерідко давали врожай до тисячі пудів з десятини. Навіть за продаж врожаю скупникам валовий дохід з десятини саду становив до 500 руб. (20, 53зв.). Сади служили для задоволення потреб масового споживача.

Надзвичайно важливим є питання щодо спроможності селянських господарств в умовах малоземелля вивозити хліб та інші сільськогосподарські продукти на місцеві, а тим більше на світовий ринок.

Відповіді на це питання прагнули ще тогочасні статистики Полтавської губернії, які взяли за основу своїх обрахунків середні врожаї й ціни на зернові культури. В результаті проведеного дослідження виявилось, що 141 тис. селянських дворів Полтавщини не мали надлишку хлібного виробництва. Весь зібраний хліб ішов на харчування сім'ї і корм домашній худобі. Це були суто споживчі господарства. 111 тис. дворів мали хлібні надлишки, гроші з продажу яких витрачалися винятково на виплату податків та деяких інших платежів. 91 тис. дворів могли використовувати надлишки хлібного виробництва для господарських і власних потреб. Такі селянські двори мали земельні площі розміром близько 6 дес. посіву. Ще 47 тис. дворів мали посівну площу від 6 до 9 дес. У грошовому еквіваленті залишок їх хлібного виробництва становив щорічно близько 70 руб. на двір. Сільські виробники з площею засіву від 9 до 15 дес. мали грошовий прибуток за реалізований хліб до 176 руб. щорічно; від 15 до 50 дес. – до 415 руб.; понад 50 дес. – тисячі рублів. Останні господарі обробляли землю за участю найманих працівників (44, 42–43). Продуктивність земельних площ, згідно із зазначеними тут пропорціями, а, отже, і хлібний залишок можна умовно перенести і на інші губернії – Київську, Подільську, південні повіти Волинської та Чернігівської губерній, більшість повітів Харківщини.

Проте кількість селянського хліба, що надходила на ринок, визначалася не тільки розміром землі, а ще й рівнем агрокультури господарств, наявністю робочої худоби, інвентарю та складом сім'ї. Статистико-економічні обчислення селянських бюджетів установили, що чим більше в землеробській сім'ї робочих одиниць, особливо найбільш працездатних вікових груп, і чим ширше співвідношення між робочими і споживацькими елементами сім'ї, тим дане господарство більше відчужує для ринку продуктів свого виробництва. Такі сім'ї і господарства завжди перебували у більш сприятливих умовах. І, навпаки, у слабких з погляду кількості і працездатності працівників селянських сім'ях дохідна частина бюджету завжди відрізнялася за інших рівних умов більшою натуральністю, ніж у господарствах з багатодушним робочим складом сім'ї. Чим менша селянська сім'я, тим відносно більшу частину продуктів, вироблених щорічно в господарстві, вона споживає сама і тим менше продуктів здатна відчужувати на ринок. Отже, слід враховувати не тільки землю, яка може бути пасивним і навіть мертвим елементом виробництва, але й працездатність селянської сім'ї, найголовнішої складової виробничої діяльності народу.

Більш складним було селянське землеволодіння на території Південної України. Українське населення проживало на степових просторах цього краю з давніх часів. Перебуваючи під захистом Запорізької Січі, воно займалося хліборобством, скотарством, рибальством і торгівлею з кримськими татарами. Як зазначав свого часу М. Слабченко, ішла «вільна, ніким і ніяк не керована селянська колонізація» (45, 2). Повсюди на берегах Дніпра, Дністра, Кальміусу, Південного Бугу та їхніх приток виникали зимівники. За підрахунками сучасних дослідників, їх кількість у другій половині XVIII ст. на території Запорозьких Вольностей на площі близько 80 555 км² становила щонайменше 9117 (46, 115). Ця цифра може бути значно більшою за рахунок зимівників, що були розташовані за межами Вольностей і лише формально перебували під юрисдикцією Запорозького Війська (46, 115).

У другій половині XVIII ст. у степовому краї з'явилися багатопрофільні селянські господарства фермерського типу з широким використанням вільної найманої праці та розвитком торговельних відносин. Однак після приєднання цього регіону до Російської імперії тут склалася принципово інша ситуація. Російська влада, як аналізувалося вище, насаджувала дворянське латифундистське землеволодіння, що й перекирило розвиток

сільського господарства по так званому американському шляху. Але традиції «колишніх вільних часів» не могли не впливати на подальшу динаміку землеволодіння. Тому розміри селянських господарств у степовому краї дуже різнилися навіть у другій половині XIX ст.

Важливі дані щодо розмірів селянського землеволодіння і землекористування навів у своїх розвідках В.Вагилевич на прикладі Херсонського повіту, з якого пшениця, ячмінь та інші зернові вивозилися на світовий ринок у величезних розмірах. У 1911 р. у повіті було в округлених цифрах 65 тис. домогосподарів, які мали 637 тис. дес. землі, а разом з купленою – 844 тис. дес. У середньому на один двір припадало 13 дес. (47). Однак розміри селянського землекористування були майже вдвічі більшими тут завдяки оренді землі. За 8 років (1905–1912 рр.) на кожні 100 дес. засіяної селянами повіту землі було від 45 до 50,6% землі орендованої. Висновок цей, писав В. Вагилевич, «слід уважати майже безпомилковим, оскільки обстежено 20 тис. господарств і коливання дуже незначне». До того ж, протягом восьми років виявилася тенденція до повільного зростання оренди. Дуже цікавим було і співвідношення орендованої та власної землі в різних групах господарів. Бідні господарі мали на кожні 100 дес. посіву орендованої землі 47–47,8%, середнього достатку відповідно – 54–54,7, заможні – 55,9–60%; а багаті – 36,5–38% (48, 80–81). З цих даних видно, що бідні і багаті господарі орендували землі трохи менше, ніж мали свої. Очевидно, перші за умов прискореного поширення грошової оренди не мали належних фінансових засобів, а другі – через нестачу робочих рук. Найбільш енергійними щодо оренди землі виявилися господарі середнього достатку і заможні, котрі орендували землі більше, ніж мали власної. Зазначені тенденції були характерними для господарств селянського типу усю Південну Україну, де їх посіви на орендованих землях перевищували 3 млн. дес. (42, 16 квітня). Величезні розміри оренди у південному регіоні України знаходять підтвердження в працях перших дослідників цієї проблеми. Зокрема, М. Каришев, проаналізувавши дані земської статистики, дійшов висновку, що частина відданої в оренду землі становила тут близько половини від усюї власницької площі (49, 80).

Слід зазначити, що загальна картина землеволодіння і землекористування південного степового краю не обмежувалася наведеними вище сюжетами. Після приєднання Північного Причорномор'я російська влада під приводом підвищення рівня землеробської культури почала насаджувати (з кінця XVIII ст.) колоністське землеволодіння – найчастіше німецьке і почасти болгарське, сербське, грецьке, молдавське тощо. Водночас на південні степи переселялися селяни з Полтавської, Чернігівської, Київської та інших губерній. Щодо етнічних росіян, то вони віддавали перевагу містам, а в селах з'явилися тільки в другій половині XIX ст. Переселенці-німці отримували земельну площу на сім'ю в розмірі 60–65 дес., болгарі – 50 дес., а українці – в декілька разів меншу, в середньому на одну сім'ю близько 11 дес.

Згідно з маніфестом Катерини II, німецькі переселенці мали великі пільги від російської влади. Їм надавалися громадянські й релігійні свободи, вони звільнялися від військової повинності і будь-яких платежів державі протягом 30 років, а також мали право займатися торгівлею і промислом, засновувати фабрики й мануфактури з використанням праці кріпаків тощо. Болгарським переселенцям надавалася грошова допомога в розмірі 125 руб. на сім'ю – чималі на той час гроші (42, 17 вересня). Отже, різні національні групи щодо земельного забезпечення з боку російської держави перебували в нерівних умовах.

Наприкінці XVIII і в першій чверті XIX ст. російська влада намагалася переселити на простори цього регіону значну частину євреїв «із сіл західних губерній». На думку О. Солженіцина, який досліджував ці події, спроби виявилися невдалими. По-перше, євреї не поспішали в землеробство, оскільки «це велике мистецтво, котрим оволодівають

протягом поколінь». По-друге, через «замалі організаційні здібності російської адміністрації» (50, 46, 74–77). Спроби поселити євреїв з Литви і Білорусії на цих землях не припинялися й у подальшому, але очікуваного результату не принесли (50, 113–121).

Певне уявлення щодо національного складу населення Південної України дають статистичні дані по Бердянському повіту Таврійської губернії. На 1 січня 1914 р. тут проживало 423 298 осіб, з них 270 911 (64%) – українці, 54 182 (12,8%) – болгари, 53 913 (12,5%) – етнічні росіяни, 35 980 (8,5%) – німці (42, 16 квітня). В інших повітах Південної України відзначалися деякі відмінності щодо національного складу населення. Так, на Маріупольщині було багато греків. Але скрізь переважали українці, становлячи дві третини й більше всього населення.

Дані щодо розмірів німецького землеволодіння на Волині та в південних губерніях у пореформену добу дещо різняться в першоджерелах й історичних працях. І. Кулинич, посилаючись на документи міністерства внутрішніх справ, стверджує, що німецьким колоністам у Волинській губернії належало наприкінці XIX – на початку XX ст. 700 тис. дес. землі (51, 24). Безперечно, ця цифра головного поліцейського відомства перебільшує німецьке землеволодіння на Волині, очевидно, з міркувань політичного характеру. Інша справа – південний степовий регіон України, де німецьке землеволодіння мало більш тривалу історію.

За свідченням консервативно-націоналістичної російської преси, німці-колоністи надзвичайно поширили свої земельні володіння на Катеринославщині головним чином у період з 1876 по 1881 рр., коли «уряд був проникнутий «німетчиною». У 1861 р. німцям належало в Катеринославському повіті лише 0,8% усієї наявної землі, а в 1910 р. – уже 18,03%. У 1905 р. у німецьких колоністів на Катеринославщині було 263 тис. дес., в наступному році стало 401 тис., а в 1910 р. – 423 300 дес. Отже, німці-колоністи не злякалися революційних подій 1905–1906 рр. Маючи належні фінансові засоби, вони методично продовжували скуповувати поміщицькі землі. І, навпаки, у роки найбільших німецьких впливів «на рівні престолу» селянське землеволодіння в губернії почало навіть зменшуватися, оскільки влада всіляко заохочувала українців до переселення на Далекий Схід (6, 30 серпня). Напередодні ліквідації німецького землеволодіння в роки Першої світової війни німцям-колоністам належало в Таврійській губернії 23,5%, у Херсонській – 18% усієї приватновласницької землі, а на теренах трьох південних губерній – до 2 млн дес. (52).

У пореформений період відбулися певні зміни в ментальності селян, помітно проявився хист до підприємництва. Тогочасні дослідники нових явищ у житті села відзначали, що «твердження щодо абсолютної інертності та консерватизму селянина цілковито не відповідають сучасній дійсності» (53, 13). У більшості землеробських районів України з'явилися комерсанти із селянського середовища: зсипники зерна, борошномели, скупники всякої живності, торговці продуктами садівництва і городництва тощо. Поблизу залізничних станцій, річкових пристаней, ярмарків і торгових містечок вони засновували свої невеликі підприємства, будували хлібні комори, склади деревини, механічні млини тощо. Занепад дворянського землеволодіння сприяв появі аграріїв, які вийшли із селянського середовища і мали з часом сформувані сільську буржуазію нового типу*.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що основний масив земельного фонду України належав у пореформену добу поміщикам і селянам. Значно менша частина орних і неорних земель була у власності інших соціальних станів, прошарків і груп – купців, міщан, іноземних підданих, промислових підприємств, громадських установ, заможних

---

* Попередня плеяда землевласників, яка «вийшла з низів», мала іншу ментальність і щосили прагнула примкнути до дворянського стану.

селян та колоністів. Нерідко їх земельна власність разом із дворянськими посілками об'єднується загальною назвою – приватновласницькі землі. Крім того, в статистичних звітах часто виокремлювалися ще й церковні та удільні землі.

На жаль, ми все ще не маємо чіткого критерію поміщицького землеволодіння. Очевидно, тут слід враховувати соціальне походження власників землі, розміри земельних володінь, ментальність та історичні традиції. Спроба ж деяких істориків визначити критерій поміщицтва наявністю 50 дес. землі не є переконливою.

Протягом життя декількох поколінь історики й економісти наводять суперечливі дані щодо розмірів земельної власності того чи іншого соціального стану через плутанину в імперській статистиці. За свідченням вищих урядовців, кожне міністерство в імператорській Росії мало свою статистику. Виявити абсолютно точні дані щодо розміру земельних володінь надзвичайно важко ще й через інші причини. Сільськогосподарські переписи в Росії проводилися, як правило, поспіхом, і земства нерідко підганяли зібрані матеріали «до результату попереднього перепису». Заможні селяни, побоюючись заходів влади фіскального характеру, приховували ту чи іншу ділянку, куплену в сусідньому селі. Цей аспект проблеми залишається складним.

Таким чином, основними власниками землі в Україні були селяни і поміщики. Їм належало в 1910 р. 39 801,7 тис. дес. орної і неорної землі, що становило близько 91% введеного в сільськогосподарське використання земельного фонду. Ще 9% земель були власністю держави, церкви, інших соціальних верств і груп населення та іноземних підданих. У пореформену добу дворяни втратили значну частину своїх земель, а сумарні володіння селян потроху збільшувалися. Почасти цьому сприяв селянський натиск на поміщицькі латифундії у 1905–1906 рр. Проте малоземелля і надалі залишалося головною прикметою селянського життя, особливо в губерніях Право- і Лівобережної України. Аграрні відносини відзначалися невпорядкованістю, що стримувало перехід села до інтенсивного господарювання.

1. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.
2. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1: До середини XVII ст. – К., 1992.
4. Меріме П. Богдан Хмельницький. – Харків, 2004.
5. Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2000.
6. Земщина. – 1910.
7. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 252.
8. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 846. – Спр. 463.
9. Агрономический журнал. – Кн. 9/10. – Х., 1913.
10. ЦДІА України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 399.
11. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. В 3-х ч. – Ч. II. – К., 1962.
12. ЦДІА України. – Ф. 349. – Оп. 1. – Спр. 62.
13. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1908. – 10 декабря.
14. Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.). – Запоріжжя, 2002.
15. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954.
16. Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. – Пг., 1922.
17. Государственная дума. Четвёртый созыв. Стенографические отчёты. 1912–1913 гг. Сессия 1. – Ч. 1. – СПб., 1913.
18. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.

19. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.
20. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 47.
21. Палеолог М. Царская Россия накануне революции. – М., 1991.
22. Агрономический журнал. – Кн. 4. – X., 1913.
23. Горно-заводское дело. – 1915. – №1.
24. Дуткевич В. Движение землевладения в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №18/19.
25. Агрономический журнал. – Кн. 2. – X., 1913.
26. Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. – СПб., 1913.
27. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №18/19.
28. Горно-заводское дело. – 1910. – №2.
29. Киевская земская газета. – 1914. – 4 апреля.
30. Горно-заводское дело. – 1914. – №21/22.
31. Ежегодник министерства финансов. – Вып. 1916 г. – Пг., 1917.
32. Витанович І. Аграрна політика українських урядів. 1917–1920 // Український історик (Нью-Йорк, Мюнхен). – 1967. – №3/4.
33. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – №2.
34. Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – №16.
35. Стоимость производства главнейших хлебов. – Вып. II. Министерство земледелия. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. – Пг., 1916.
36. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 641.
37. Еремін Н. Вопросы землевладения и общественно-агрономическая работа в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – №16.
38. Агрономический журнал. – Кн. 8. – X., 1913.
39. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т. 1. – К., 2006.
40. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 289.
41. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1917. – №3/5.
42. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915.
43. Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. – 1914. – №6.
44. Агрономический журнал. – Кн. 3. – X., 1914.
45. Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII ст. – Одесса, 1922. – Т. 1.
46. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя, 2005.
47. Вагилевич В. Некоторые данные из хозяйственно-статистического обзора Херсонского уезда // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – 14 февраля.
48. Вагилевич В. Обследование крестьянских хозяйств в Херсонском уезде по данным земского сельскохозяйственного склада // Агрономический журнал. – Кн. 7. – X., 1913.
49. Карышев Н.А. Вненадельная аренда // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. 1. – СПб., 1897.
50. Солженицын А.И. Двести лет вместе. – Ч. 1. – М., 2006.
51. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – №9.
52. Любимов Л. О ликвидации немецкого землевладения // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 4 апреля.
53. Бруцкус Б. Социально-экономические особенности крестьянского хозяйства // Агрономический журнал. – Кн. 1. – X., 1914.

**РОБОТА ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ УСРР З УКРАЇНІЗАЦІЇ
АДМІНІСТРАТИВНОГО АПАРАТУ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ
ЗАКЛАДІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН РЕСПУБЛІКИ
У 1920-Х РОКАХ**

Д.Ф.Розовик

(доктор історичних наук, професор,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

В статтє коментируютьсє положення законодательства УССР по украинизации административных и культурно-просветительных учреждений национальных меньшин республики в 1920-х годах.

This article reveled the legislation of USSR on Ukrainization of administrative, cultural and educational institution of republican national minorities in 1920-th.

Після закінчення національно-визвольної революції в Україні у 1917 – 1920-х роках поряд з вирішенням багатьох соціально-економічних і культурних завдань, пов'язаних з державним будівництвом, не менш вагомим для республіки було й правильне розв'язання національного питання. Для УСРР як багатонаціональної республіки означена проблема була надзвичайно важлива. Це диктувалося тими обставинами, що при царизмі національні меншини України фактично не мали можливості вільно розвивати свою культуру та мову. Початок вирішенню цих питань на державному рівні і законодавчо-правовій основі було покладено Центральною Радою у законі “Про національно-персональну автономію” (січень 1918 р.). Але громадянська війна, іноземна інтервенція та почергова заміна Центральної Ради Радянською владою, Гетьманом П.Скоропадським, а його – Директорією УНР не дали можливості реалізувати Закон у повному обсязі. До цього слід також додати, що в процесі різних військових конфліктів на території України відбулася й велика еміграція населення насамперед серед національних меншин. Одна їх частина виїхала на свою етнічну батьківщину, а друга – навпаки прибула в Україну з інших країн і територій колишньої Російської імперії й оселилися тут на постійне проживання. Культурно-освітня політика, яку проводили всі уряди України в роки революції, дала можливість національним меншинам розвивати власну освіту, мову, культуру. Але в цій роботі згодом з'явилися й недоліки. Їх сутність полягла в тому, що в середовищі нацменшин, особливо в місцях їх згуртованого проживання, у навчальному процесі дітей і дорослих розпочалося вивчення виключно рідної мови, літератури та ознайомлення з культурно-мистецькими надбаннями свого народу. Це поступово призводило до культурно-мовної ізоляції національних меншин, незнання, а іноді просто ігнорування вивчення мови і культури народу, на території якого вони проживали. З'явилися і труднощі економічного характеру, тому що частина молоді і дорослого населення складно вливалися у виробничі колективи, культурні, освітні, адміністративні, радянські установи, систему охорони здоров'я, міліцію тощо. У них працювала переважна більшість українців і виробниче, як і побутове спілкування, було україномовне.

Для вирішення цієї проблеми вже навесні 1919 р. РНК УСРР прийнято постанову “Про обов'язкове вивчення в школах місцевих мов історії і географії України”. Навесні 1920 р. ВУЦВК ухвалив рішення про використання в усіх державних установах республіки української мови нарівні з російською, а Наркомат освіти видав циркуляр про вивчення української мови всіма працівниками культурно-освітньої сфери республіки.

Протягом 1921 – 1925 рр. керівними органами УСРР була видана ціла низка законів, спрямованих на посилення українізації всієї культурно-освітньої роботи, а також державних установ, місцевих органів влади, всіх Наркоматів і підлеглих їм структур, зокрема, українською мовою слід було випускати штампи, друкувати державні бланки та інші документи, перекласти географічні назви, вивіски, писати оголошення, рекламні тексти тощо.

В річичі українізації державного, культурно-освітнього та суспільного життя республіки ВУЦВК і РНК УСРР 19 квітня 1926 р. прийняли чергову постанову “Про українізацію в межах вживання мов національними меншинами УСРР”. У постанові було викладено цілий комплекс заходів щодо впровадження української мови в культурно-освітніх, адміністративних і громадських організаціях національних меншин республіки. Їх реалізація зводилася до вирішення наступних завдань.

А. Заходи щодо навчання українською мовою службовців

8. З метою створення сприятливих умов для розвитку українізації запропонувати науковим працівникам і кваліфікованим спеціалістам, усім центральним та місцевим установам, підприємствам, кооперативам, профспілковим і громадським організаціям: а) вести спілкування українською мовою, організувати лекції й доповіді з українознавства у науково-культурних закладах, організаціях (медичних товариствах, ділових клубах, юридичних об'єднаннях тощо); б) розпочати переклад українською мовою існуючих наукових журналів і періодичних наукових видань насамперед журналів та медичних і науково-технічних видань.

10. У державних установах та підприємствах, на яких діяли курси з вивчення української мови, але службовці не хотіли їх відвідувати й унаслідок цього не вивчили української мови, навчання таких службовців повинно проводитися за їх рахунок.

12. По закінченню курсів з вивчення української мови комісія з українізації проводить перевірку знання співробітниками української мови у відповідності до положення, затвердженого Центральною Комісією з українізації від 30.12.1925 р.

13. Зобов'язати співробітників державних установ, підприємств, кооперативів, профспілкових і громадських організацій, які володіють українською мовою, на своїх робочих місцях з підлеглими, громадянами й між собою вести спілкування українською мовою.

14. Всі написи у кінофільмах, призначених для прокату в УСРР, зокрема привезених з-за кордону, повинні бути українською мовою.

В. Заходи щодо забезпечення правильного використання української мови у друкуванні періодики

15. Всі друкарні, які належать державним, кооперативним, профспілковим і громадським установам, зобов'язані мати власних висококваліфікованих коректорів, котрі володіють українською мовою.

16. Народний Комісаріат Освіти й окружні інспектори освіти повинні провести контроль кваліфікації коректорів у друкарнях на знання ними української гуманітарної і технічної термінології.

III. Про мову законів і постанов

21. Декрети і постанови ВУЦВК і РНК УСРР, місцевих виконавчих комітетів та міськрад публікуються двома мовами: українською та російською.

22. У місцях, де мешкає більшість представників національних меншин, порівняно з українським населенням, постанови місцевих органів влади, публікації кооперативних, профспілкових і громадських організацій, призначені громадянам для загального ознайомлення, друкуються українською мовою і мовою національної меншини.

IV. Про мову державного герба, печаток, штампів, вивісок, плакатів і емблем

23. Тексти написів на державному гербі УСРР і державній печатці УСРР повинні бути українською мовою. Написані на державному гербі тексти не українською мовою необхідно замінити українським текстом.

24. Всі необ'єднані народні комісаріати, державні установи та підприємства як республіканського, так і місцевого значення, кооперативні і профспілкові організації та підпорядковані їм підприємства зобов'язані мати печатки, штампи і вивіски українською мовою.

25. Об'єднані народні комісаріати, які знаходяться на території УСРР, державні підприємства, котрі безпосередньо підпорядковані союзним органам, представництвом органів Союзу РСР і Союзних Республік, повинні мати печатки, штампи і вивіски українською мовою, а також паралельно російською або іншою мовою.

26. Державні установи і підприємства, кооперативні і громадські організації, які за родом своєї діяльності пов'язані з іншими державами, можуть мати штампи і печатки поряд з українським написом і на іноземній мові.

27. Поштово-телеграфні установи УСРР повинні мати вивіски, написані українською і російською мовами.

28. Всі культурно-освітні установи та громадські організації й підпорядковані їм філії (клуби, їдальні тощо) повинні мати написи на своїх печатках українською й російською мовами та мовами народів Союзу РСР, а також іноземними мовами.

29. На всіх станціях залізниць, річкових пристанях, що знаходяться на території УСРР, як зовнішні, так і внутрішні написи повинні бути зроблені українською і російською мовами.

30. На вагонах і пароплавах, які слідують за межі УСРР, усі написи повинні бути зроблені українською і російською мовами. На вагонах і пароплавах, що використовуються в середині республіки, написи повинні бути українською мовою.

31. Зовнішні і внутрішні написи комунальних транспортних засобів (трамваїв, вагонів, автобусів) повинні бути українською мовою.

32. Плакати, афіші, оголошення, незалежно від того, яка організація чи особа їх подає, повинні бути написані українською мовою.

33. Етикетки на виробах української промисловості для внутрішнього ринку повинні бути написані українською мовою; а за межі республіки – українською і російською мовами.

34. У АМСРР державні установи та підприємства, за виключенням установ і підприємств місцевого значення, повинні мати вивіски українською і молдавською мовами.

35. У адміністративно-територіальних одиницях, створених за національним принципом, печатки, штампи установ, вивіски, плакати, оголошення пишуться українською мовою і мовою більшості населення даної адміністративно-територіальної одиниці.

V. Про мову діловодства і спілкування громадянами

37. У всіх державних установах, торговельно-промислових підприємствах, кооперативних профспілкових і громадських організаціях, без урахування обслуговування національних меншин, внутрішнє діловодство з обслуговування національних меншин повинно проводитися мовами національних меншин або українською мовою.

38. Все діловодство і листування між організаціями всередині республіки ведеться українською мовою, з республіками Союзу РСР – російською.

40. Всі акти публічно-правового характеру (посвідчення, паспорти, свідоцтва про народження тощо) видаються українською, російською та мовою національної меншини.

43. Всі державні та місцеві органи, кооперативні, профспілкові і громадські організації повинні вести спілкування з громадянами тією мовою, якою до них звертається особа – українською, російською, у національних адміністративно-територіальних одиницях – мовою національних меншин.

44. Кожному громадянину УСРР, якої б національності він не був, надається можливість у його зверненні до державних органів користуватися рідною мовою.

45. Представники державних установ зобов'язані проводити колективні зібрання, виголошувати доповіді, промови, виступи та розмовляти з підлеглими українською мовою, окрім тих випадків, коли до них звертаються російською або мовами національних меншин.

46. На з'їздах, засіданнях Рад, зборах, мітингах, публічних і масових виступах кожному громадянину надається право говорити рідною мовою.

47. У випадку, якщо у державну установу надійшла заява, лист, прохання тощо, написані незрозумілою для службовців установи мовою, то вони мають право користуватися послугами перекладача.

VII. Про мову діловодства у судових установах

49. Судочинство проводиться українською мовою або мовою національної меншини.

51. При веденні судових справ, якщо справи надходять у суд на незрозумілій для юристів мові, то їм слід користуватися послугами перекладача.

VIII. Про мови навчання у школах і про забезпечення навчання рідною мовою

54. Побудувати мережу освітніх установ в УСРР таким чином, щоб населення кожної національності могло отримувати освіту рідною мовою.

56. В усіх навчальних закладах УСРР повинна вивчатися українська, і де є в цьому необхідність, російська мова.

57. З 1926 – 1927 навчального року вести навчання в усіх школах і дитбудинках рідною мовою учнів.

60. Розширити мережу переведення на україномовне навчання професійних шкіл і шкіл фабрично-заводського навчання, при цьому враховувати професійні інтереси нацменшин.

61. У тих профшколах і ФЗУ, де українську мову не вивчали, запровадити її обов'язкове вивчення з 1926 – 1927 навчального року.

63. Провести остаточну українізацію вузів у 5-тирічний термін, згідно з планом українізації цих закладів, затвердженим РНК УСРР.

64. Увести з 1926 – 1927 навчального року вивчення української мови й українознавства обов'язковим предметом у всіх технікумах та інститутах.

65. Зобов'язати всіх бажаючих вступити у профтехучилища, технікуми, робфаки, вузи вивчити українську мову.

66. Учителі та викладачі всіх навчальних закладів республіки зобов'язані знати українську і російську мови, а також мову національної меншини, у школі якої вони працюють.

67. Професори і викладачі вузів упродовж терміну, визначеного для повної українізації відповідного вузу, повинні перейти на україномовне викладання предметів.

68. Впродовж 1926 – 1927 навчального року Народному Комісаріату Освіти провести реєстрацію всіх професорів і викладачів вузів, які можуть вести викладання українською мовою.

69. Починаючи з 1926 – 1927 навчального року, на посаду професорів і викладачів вузів необхідно першочергово зараховувати осіб, які можуть вести викладання українською мовою.

70. З метою державного наукового відрядження за кордон надавати перевагу особам, які, крім іноземної мови, володіють також українською.

71. Народному Комісаріату Освіти розпочати переведення всієї науково-дослідної роботи, науково-дослідних кафедр та інших установ на українську мову.

72. Всі докторанти науково-дослідних кафедр, які готують докторські дисертації, повинні до початку 1926 – 1927 навчального року скласти екзамен з української мови за програмою, затвердженою Наркоматом Освіти.

73. Починаючи з 1926 – 1927 навчального року, недопустимо зараховувати в аспірантуру осіб, які не володіють українською мовою.

74. Народному Комісаріату Освіти розробити заходи щодо українізації вузів, друкування українською мовою навчальних посібників для всіх спеціалізацій вищої освіти.

75. Необхідно провести комплекс заходів щодо українізації системи підготовки радянських і партійних кадрів.

76. Народному Комісаріату Освіти забезпечити переклад українською мовою наукових журналів і налагодити їх випуск у такій кількості, щоб ними можна було забезпечити всі галузі науки.

77. Вжити необхідних заходів для того, щоб політпрацівники вільно володіли українською мовою і мали необхідні знання з українознавства.

78. Розширити і поглибити українізацію клубів, сільських будинків культури для чого:

а) збільшити кількість різних доповідей, лекцій українською мовою та поповнити бібліотечні фонди україномовною літературою;

б) увести в практику, щоб місцеві драматичні театри сценізували переважно п'єси українських драматургів, а хорові колективи виконували українські пісні;

в) в клубах, будинках культури, де відсутні українські драматичні театральні гуртки, колективи художньої самодіяльності, зокрема української пісні, музики і танців, їх необхідно створити.

ІХ. Про вживання мов у АМСРР і у місцях, де мешкає переважна більшість населення національних меншин

79. Найбільш поширеними у АМСРР є молдавська, українська і російська мови.

83. У тих місцях, де ні одна з національностей не складає абсолютної більшості, місцеві органи влади повинні користуватися мовою відносної більшості населення даної місцевості.

84. У національних адміністративно-територіальних одиницях сільські, селищні, міські районні з'їзди рад, засідання рад районних виконавчих комітетів та різні інші зібрання проводяться мовою національності, яка становить більшість у цій місцевості.

85. Всі працівники національних адміністративно-територіальних органів влади поряд з українською мовою повинні володіти мовою національної меншини.

87. Діловодство у районних виконавчих комітетах, утворених за національним принципом, повинно вестися мовою національної меншини або українською мовою.

Х. Про відповідальність за порушення законів про українізацію в межах вживання мов національних меншин

97. Співробітники державних установ, торгово-промислових підприємств, кооперативних, профспілкових та громадських організацій, які будуть негативно ставитися до українізації і не брати участі у вивченні української мови, не спілкуватися українською мовою з підлеглими, звільняються з роботи адміністрацією цих установ без будь-якої матеріальної компенсації.

98. Співробітники, що були звільнені з роботи за незнання української мови, мають право на відновлення на своїй посаді після того, як вивчать українську мову і зможуть нею спілкуватися з підлеглими.

100. Порушення закону про вживання мов, а також усякий протизаконний утиск посадовими особами права вживання особою рідної мови карається 105 ст. Кримінального Кодексу УСРР, а на приватних осіб накладається штраф у сумі 300 крб. або виконання виправних робіт терміном на 3 місяці (1).

Аналіз документа показує, як проблема вживання рідної мови національними меншинами України вирішувалася у 1920-х роках. Реалізація цього закону та інших законодавчих актів, присвячених розв'язанню питання вільного розвитку національних меншин уже у другій половині 1920-х років, дала свої позитивні результати. У республіці було створено 26 національних районів, 1087 сільських рад, функціонувало десятки районів та сотні селищних і сільських рад змішаного типу. Діяла і розгалужена мережа національних шкіл: 1540 російських (234210 дітей); 786 єврейських (70800 осіб); 628 німецьких (38700 учнів); 381 польських (20500 осіб); 74 болгарських (7110 учнів). Працювало 10 вірменських, 15 чеських, 16 грецьких, 10 татарських, 3 асирійські, 1 шведська, 1 латиська школи. Охоплення дітей, які навчалися у рідномовних школах, становило 78 відсотків. Крім цього, діяли сотні шкіл змішаного типу. У таких школах, як правило, створювалися класи для дітей нацменшин. Це була зручна форма навчання, тому що діти-українці у спілкуванні зі своїми ровесниками досить легко засвоювали російську, німецьку, грецьку, польську та інші мови. Це значно підвищувало їх інтелектуальний рівень і не становило особливих труднощів, за бажанням, вивчити ту чи іншу мову вже на більш високому рівні. У той же час і діти нацменшин досить легко могли вивчити українську мову та засвоїти українознавчі предмети. Крім шкіл, у місцях згуртованого проживання національних меншин, для них було створено 2580 клубів, бібліотек, хат-читалень, 405 клубів зі стаціонарними кіноустановками. У бібліотеках нараховувалося, крім російськомовних, понад 780 тис. примірників художньої літератури. У Києві, Житомирі, Одесі, Полтаві діяли ВНЗ з підготовки фахівців різних професій для національних меншин (єврейські, польські, німецькі). Друкувалися багатотисячними накладами 11 найменувань центральних і 14 – регіональних газет, 5 журналів, які видавалися мовами національних меншин. Щорічно збільшувався випуск навчальної і художньої літератури. Наприклад, у 1928 р. вийшло у світ 220 найменувань книжок загальним накладом 917 тис., а у 1930 р. – 420 найменувань накладом 2,7 млн. примірників (2, 131, 134).

Отже, в Україні є багатий досвід у вирішенні національно-культурного питання. Нині тривають безкінечні дискусії на найвищому державному рівні про питання мови і культури національних меншин. На думку автора, варто було б звернути увагу на способи вирішення цієї проблеми у 1920-х роках. Не нищити і не закривати школи, заклади культури нацменшин і разом з ними повально й українські, а підтримувати та створювати умови для їх розвитку.

1. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.32. – 32 арк.
2. ЦДАВО. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1081. – 145 арк.

ІСТОРИЧНА ІСТИНА В ПРОСТОРІ І ЧАСІ

В.М.Ткаченко

(член-кореспондент НАПН України, радник Президії НАПН України)

В статтє характеризується методологическая ситуація в современной исторической науке с позиций фрагментарности и конкуренции познавательных парадигм, исследуется плюрализм точек зрения на проблему поиска исторической истины и научной объективности, анализируется осознание фактора времени в истории. Внимание автора привлекло содержание классических и неклассических моделей исторического исследования, постмодернизма, синергетики, «немарковской парадигмы».

The methodological situation in the modern historical science from the positions of the fragmentariness and the competition of the informative paradigms is characterized, the pluralism of the points of the view on the problem of the search of the historical true and the scientific objectivity is investigated, the comprehension of the factor of the time in the history is analyzed in the article. The attention of the author has involved the maintenance of the classical and the nonclassical models of the historical research, the postmodernism, the synergetics, the «non-markovian paradigms».

Неточно висловлюються про ті часи, коли кажуть:
минуле, сучасне, майбутнє;
а було б точніше, здається, висловлюватися так:
сучасне минулого, сучасне майбутнього.

Августин Блаженний

Наголошуючи на важливості гуманітарних і суспільних наук, зокрема й історичних знань у XXI ст., голова комісії ЮНЕСКО з питань освіти Ж. Делор зазначав: «Наші сучасники потерпають від запаморочення, розриваючись між процесом глобалізації, прояви якого вони спостерігають і часто підтримують, і пошуками своїх коренів, належності до тієї чи іншої спільноти. Освіта має зайнятися цією проблемою, оскільки вона більше, аніж будь-коли, бере участь у процесі зародження нової всесвітньої спільноти. Вона опинилася в самому центрі проблем, пов'язаних із розвитком особистості й різноманітних спільнот. Завдання полягає в тому, щоб надати всім без винятку можливість виявити свої таланти і весь творчий потенціал, що передбачає можливість реалізації кожним особистих планів. Ця мета є домінуючою» (1).

Комісія ЮНЕСКО усвідомлювала, що вирішальна роль освіти в справі розвитку особистості впродовж усього життя не є панацеєю, ключем до вирішення усіх проблем, а лише одним із засобів, який більше за інші сприяє гармонійному й сутнісному розвитку людини задля подолання злиднів, відторгнення, нерозуміння, пригнічення та воєн. Саме тому комісія виокремила чотири основні компетентнісні принципи освіти, до яких належать: навчитися жити разом; навчитися набувати знань; навчитися працювати; навчитися жити. Навчитися жити разом означає не лише розуміти самих себе, а й поглиблювати знання про інших, їхню історію, традиції та спосіб мислення.

Перелічені принципи надзвичайно актуальні для України, над якою – в процесі переходу від одного порядку до іншого – все ще витає привид хаосу. Ідеться про кризу в її первинному філософському розумінні: як «вирішення», тобто поворотний пункт і вихід із важкого перехідного стану, що виводить систему на новий, вищий ступінь самоорганізації. Ми є свідками суспільної втоми й збайдужіння, з одного боку, і наростання радикальної нетерпимості — з іншого. За цих обставин маємо насамперед

перейнятися проблемами освіти, того «соціального капіталу», який допоміг би утвердити принципи демократії, особистісної самореалізації та виявлення талантів і творчого потенціалу різних спільнот. Ось чому перегляд засад освіти, зокрема історичних знань, з позицій світоглядних, етичних і культурних аспектів самоорганізації суспільства може дати шанс зрозуміти не тільки іншого, а й увесь світ у його хаотичному русі до єдності. І насамперед потрібно зрозуміти самих себе, докласти «внутрішніх» зусиль, заснованих на знаннях, роздумах, досвіді й самокритиці, збагнути просту істину, що сучасний світ щонайбільше потребує взаєморозуміння, мирних відносин і гармонії.

Звивисті шляхи методології

Нагромадження історичних знань зумовлене як суспільними спонуканими, так і власною логікою. XIX ст. — час активного формування національних держав — характеризувався справжнім культом історії, не дарма ж його назвали «століттям істориків». У процесі тодішнього осягнення історичного поступу найважливішим було уявлення про народ, самоорганізований у певний час на певній території «спільністю історичної долі» задля реалізації власних інтересів. Припускалося, що хід історії пояснюється вищою доцільністю, яка, зрештою, виправдовує всі жертви й кожен отримує те, що заслужив.

Тоді ж сформувалася так звана класична модель історичного дослідження, породжена раціоналістичною культурою Відродження, позитивізму й класичної раціональності. Цій моделі притаманний об'єктивістський соціологічний стиль мислення, її предметом виступає надіндивідуальна причинна (каузальна) історична реальність, а дослідницька стратегія в ідеалі спрямована на встановлення причинно-наслідкових зв'язків, історичних закономірностей і реконструкції об'єктивної історичної реальності у вигляді системи емпіричного й теоретичного знання, позбавленого оцінювальних суджень. Принципи класичної моделі історичного дослідження реалізувалися в таких концепціях історії, заснованих на методології однолінійного прогресизму, як теорія суспільно-економічних формацій, теорія постіндустріального суспільства, стадіальна теорія цивілізацій, теорія модернізації.

На межі XIX–XX ст. зародилася так звана неklasична модель історичного дослідження. Намагаючись утекти від «жаху історії», який, по суті, знімав питання про історичну відповідальність людини за все, що відбувається навколо, XX ст. висунуло ідею антропологізації історії. Історичний процес почали вважати проявом самореалізації свободи людини. Стверджувалося, що «тканина» історії утворюється креативними відповідями людини на безвихідні, з погляду минулого досвіду, ситуації. Саморозвиток і самоцінність людини стали проголошуватися мірилом прогресу як наскрізного смислу історії. Некласична модель утворилася в річищі культури «благоговіння перед життям», антипозитивізму й неklasичної раціональності. У її рамках сформувався оцінювальний (аксіологічний) стиль мислення, де предметом дослідження стала індивідуальна й унікальна історична реальність. Упродовж XX ст. у традиції неklasичної моделі історичного дослідження розвивалися такі наукові напрями, як «історія локальних цивілізацій», «історія повсякденності», «історія ментальностей» і «мікроісторія».

Паралельно з неklasичною моделлю на розвиток історичної науки XX ст. вплинув так званий постмодернізм. Основою пізнавальних претензій постмодернізму є уявлення про те, що світ історичного знання існує лише в інтерпретаціях, і тільки завдяки їм. Цим пояснюється й підвищена увага до ще одного значення терміна «історія» — оповідь (нарратив). Уже в 70-і роки XX ст. ця проблема стала об'єктом прискіпливого розгляду науковцями, які несподівано «відкрили» для себе, що посередником між минулим та істориком, котрий його досліджує, є не що інше, як мовні тексти. Усе, що було до появи письма, належить до передісторії. Отже, логіка й технологія викладу історії зводиться до

аналізу різноманітних оповідей про минуле, успадкованих від предків, а результати наших досліджень є такими самими оповідями. Тобто наші знання про минуле — це опис послідовності подій (наративів), складений на основі інших описів.

Основною рисою постмодернізму стає пріоритет мови над досвідом. У постмодерністській парадигмі знання розглядається не як «відображення історичної реальності», а як суб'єктивне поєднання інтересів і стереотипів сприйняття самого дослідника. Загалом постмодерністська модель історичного пізнання, на нашу думку, не може за великим рахунком вважатися сферою науки, оскільки відкидає будь-які атрибутивні ознаки наукового дослідження. Утверджуючи апологію дезінтеграції й локалізації, постмодернізм став свого роду «поминками» історичного дискурсу часів Просвітництва, антитезою інтеграції й глобалізації. Постмодернізм посягнув на соціальний статус історичної науки, звівши її мало не до «красного письменства».

Наприкінці ХХ ст. почала формуватися нова — неокласична — модель історичного дослідження. Одна з причин її появи — ті потрясіння чи не найкривавішого в історії людства ХХ ст., які «зруйнували» основоположну тезу про смислову єдність історії. Глобальна екологічна криза продемонструвала сумнівність ідеології прогресу як сенсу історії, заснованої на протиставленні природи й людської історії. Почала проглядатися тенденція переходу від «всесвітньої» до «глобальної» історії, яка закликає до розширеного розуміння історичної реальності й поєднання ідеї планетарної єдності людства з визнанням самотності локальних соціоприродних систем. Та поки цього не відбулося, ідея історії все ще залишається одним із найзагадковіших і найсуперечливіших «продуктів» людського розуму.

Неокласична модель намагається заповнити цю лакуну. Вона формується в рідчизі неоглобалізму, у рамках «нової світоцілісності», постнекласичної раціональності: її підґрунтям є синтез пізнавальних практик, методологія нового універсалізму, а також теорії, які утверджують позитивний зв'язок між процесом глобалізації і культурним розмаїттям світу. Представники неокласичної моделі історичного дослідження піддають критиці насамперед постмодернізм, а разом із ним і всю попередню історіографію за методологічну однобічність. Варто наголосити на тому, що формування неокласичної моделі історичного дослідження супроводжується переходом від «одновимірних» інтерпретацій історії до «багатовимірних» на основі синтезу позитивних пізнавальних настанов як класичної, так і неокласичної моделей історичного дослідження, більше того — навіть з урахуванням усього пізнавально цінного, що міститься й у постмодернізмі. Відомий французький філософ П. Рікер уважав, що в ХХ ст. відбулися певні зрушення в розумінні історичного знання: «...історію подій замінила історія інтерпретацій». Отже, традиційно приписувана історикам роль постачальників об'єктивних наукових знань, як і сама можливість адекватного осягнення минулого, була поставлена під сумнів. Дедалі частіше висловлюються думки про те, що історію потрібно кваліфікувати не як галузь наукових знань, а як мистецтво чи красне письменство (2).

Так сталося, що розвиток історичного пізнання в ХІХ–ХХ ст. супроводжувався не поступовим накопиченням наукових знань (кумулятивна теорія), не «зміною парадигм» (теорія наукових революцій), а пізнавальними проривами в рамках описаних вище моделей історичного дослідження, за умов збереження їх методологічного потенціалу (3). Саме тому розвиток історичного пізнання відбувався на тлі гострої конкуренції різних моделей історичного дослідження, що супроводжувалося періодичними вибухами полеміки й дослідницького ригоризму. Відлунням цього стала й дискусія між українськими істориками, спричинена Українським інститутом національної пам'яті (4; 5, 16; 6, 14).

Ми вважаємо, що на сьогодні жодна з моделей не перемогла остаточно, натомість панує своєрідний методологічний плюралізм, коли різноманітні моделі формують

своєрідний конкурентний простір. І саме цим пояснюються об'єктивні труднощі процесу знаходження консолідованого консенсусу хоча б у межах групи провідних науковців для написання навчальних підручників. Сталося так, що історична наука перетворилася на «мультипарадигмальну дисципліну», на дослідницьке поле для найрізноманітніших суджень і інтелектуальних «мовних ігор», унаслідок чого історична реальність розчинилася у множинності теоретичних конструктів і концептів, змістових наповнень і метафоричних значень.

Звісно, констатація цього не означає чергового оплакування «гіркої долі України», бо така ж ситуація склалася й у світовій історичній науці. А втім, професіональні історики якось знаходять вихід на шляхах методологічного синтезу різноманітних дослідницьких практик, які нині існують у сучасній історичній науці. Хотілося б вірити, що українські історики зрештою вироблять консолідовану думку щодо подій вітчизняної історії.

Звертаючись до історичних творів, а надто сучасної історичної публіцистики, ми завжди вражалися мотивами «суду над минулим». Дослідники часто висловлюють жаль із приводу того, що певні історичні можливості не були своєчасно помічені сучасниками й неправильно реалізовані, унаслідок чого історичні події звершилися не так, як потрібно. Звідси й апеляція до моральних чи етичних принципів, до висловлення жалю з приводу «втрачених можливостей» і «загублених шляхів», «не проведених реформ» і «не вжитих завчасно заходів». На нашу думку, це свідчить швидше про літературно-моралістичний, аніж історичний підхід до аналізу суспільних явищ. Тоді як завданням фахового історика є не моралізування, а з'ясування й пояснення причин, які завадили реалізації тих чи інших можливостей.

Особливо непокоять пошуки винного, наприклад, за періоди Руїни, визвольних змагань 1917–1920 рр. чи нинішньої кризи в країні. Складається враження, що мало хто зважає на появу в 70-і роки ХХ ст. у методології досліджень такої галузі, як синергетика, що вивчає явища в процесі їх самоорганізації в складних й динамічних нелінійних системах. Саме за допомогою синергетики сучасні дослідники намагаються подолати методологічні труднощі, які виникають при вивченні «крутих поворотів історії». Синергетика як нове світобачення тісно пов'язана з уявленням про єдність світу, про спорідненість живого і неживого, природного й людського, вселенського і мікроскопічного. За її основу взято ідею внутрішнього зв'язку «всього з усім», вона стирає грань між природою і суспільством, уважаючи їх складовими одного генотипу — складної системи. У цьому розумінні синергетика намагається подолати «обмеженість» дисциплінарного розчленування єдиного знання про світ і процеси самоорганізації.

Зосереджуючи увагу переважно на політичних процесах і характеристиках дійових осіб, ми часто забуваємо, що атрибутом складної нелінійної системи виступає емерджентність, коли властивості системи в цілому не можна звести до властивостей її підсистем і елементів. У цьому плані синергетичний стиль мислення забороняє історикові виводити властивості суспільства як системи зі специфічних властивостей її економічної, соціальної і політичної підсистем, а властивості надіндивідуальної історичної реальності — з властивостей індивідів чи особливостей їх локальної взаємодії. Часто не враховують того, що існують обставини, коли на чолі певного руху опинився лідер, який не відповідав ситуації (або ж група лідерів не досягла порозуміння) і не спроможний зарадити справі. Синергетика наголошує на тому, що еволюція суспільства — ритмічний процес, за основу якого взято перехід від нестійкого стану системи (хаосу) до відносно стійкого (порядку) і навпаки. Саме тому кризу й сталість потрібно розглядати як природно-історичний стан суспільства, а періоди «застою», «спаду» чи «підйому» не лише як наслідок керівництва, а як вияв самоорганізації соціальних систем у процесі їх еволюційного розвитку.

Складні системи — нелінійні. Їх особливістю є те, що однакове нарощування зовнішніх дій на систему може викликати різну реакцію. Процес керування складними системами неоднозначний: незначні зовнішні дії на систему можуть несподівано спричинити великі наслідки, тоді як потужні дії можуть виявитися в управлінському плані нікчемними. Знання цього ефекту допомагає науковцю зрозуміти, чому, наприклад, деякі реформи не приводили до бажаного результату, незважаючи на значні затрати, і, навпаки, незначні, здавалося б, події мали подеколи катастрофічні наслідки. Тоді зрозумілою стає й ситуація хаосу, або в контексті історичної науки «криза», коли перестають нормально функціонувати як блок керування, так і суспільна свідомість. У стані хаосу в суспільстві виникають альтернативні ситуації, що уможливають різні варіанти його подальшого розвитку. Суспільство досягає точки біфуркації, що містить цілий спектр вірогідних форм самоорганізації, які визначаються лише внутрішніми властивостями суспільного середовища загалом.

Однак у цьому «підвішеному» стані біфуркації незначні зовнішні дії (навіть випадковості) можуть суттєво вплинути на «вибір» варіантів цього розвитку, адже «біфуркація — це стан системи, коли її «траєкторія» може розгалужуватися і вибір нового руслу еволюційного розвитку стає неоднозначним, коли спадковість, тобто залежність нинішнього і майбутнього від минулого майже зникає — багато хто говорить, що в такій ситуації відбувається втрата системної пам'яті» (7, 30).

Проте цей процес розсіювання енергії упорядкованого стану в енергію неупорядкованого процесу в синергетиці розглядається не як «зло» і руйнівний чинник, а як важлива властивість самоорганізації, необхідна для виходу в «детермінований хаос» чи кризу, що є конструктивним «починком» для подальшого розвитку суспільства як складної системи.

Визначальна риса синергетики полягає в тому, що суспільні, зокрема історичні знання, широко запозичують результати досліджень інших наук — фізики, біології та ін. Сучасні дослідники порушують питання про уніфікацію наукового знання, про необхідність стирання межі між соціальними й природничими науками (як, наприклад, стерлися межі між хімією й біологією), оскільки наше розуміння навколишнього світу і самих себе визначається людською природою, що розвивається в постійній взаємодії генів і культури (8).

Зокрема, велика увага приділяється проблемі «довгих хвиль» в історії, її циклам і ритмам. У контексті «довгих хвиль» учення про буття виявляється двоскладовим: початковими виступають людські цілі, мотиви, інтереси, цінності, які накладаються на об'єктивні (з власними циклами і ритмами) умови життєдіяльності. У силу цього історичні події багатопричинні: вони породжені й людським чинником, і об'єктивними залежностями. Фазові переходи в історії передбачають також історичну мінливість (розвиток) та історичну стійкість (збереження). Отже, йдеться про два типи фазових переходів: по-перше, соціальні мутації — фаза виділення громадянської енергії й насильницьких катастрофічних змін форм існування під прапором революцій; по-друге, фаза соціальних трансформацій шляхом ненасильницьких перетворень за рахунок оздоровлювальних акцій і різноманітних реформ, які урівноважують співвідношення сил у суспільстві. І революційні, й еволюційні фази в суспільному процесі є рівноправними, жодна з них не заслуговує ні похвали, ні осуду, так само як і персоналії, що їх уособлюють.

У сучасних дослідженнях проблема «довгих хвиль» (циклів і ритмів) в історії вписується в так звану «немарківську парадигму», яку вважають основою однієї з наукових картин світу. У ХХ ст. під впливом насамперед фізики склалася наукова картина світу, основу якої становили «марківські процеси» — випадкові процеси без наслідків, для яких подальша еволюція системи не пов'язана з її станом у минулому, бо

все залежить виключно від сучасної ситуації. Нині під впливом біології уявлення про картину світу знайшло своє відображення в рамках «немарківської парадигми», що описує процеси, яким притаманна пам'ять. Так, у біологічних і соціальних явищах роль пам'яті дуже важлива, адже саме вона безпосередньо впливає на вибір шляху розвитку. Щодо історії це означає, що пам'ять про минуле (соціальна інформація, зафіксована в певних структурах) обумовлює не лише нинішній стан соціальної системи, а й картину її поведінки в майбутньому. Отже, наше майбутнє коріниться в нашому минулому, принаймні тому, що закарбувалося в соціальній пам'яті народу. Звідси — надзвичайна відповідальність істориків за кожне мовлене слово, за те, як репрезентоване наше минуле в дні сьогоднішнього.

У сучасних дослідженнях висловлюються думки про суспільство як про квазірівноважну систему, котра є величезною сукупністю структурних ритмів, обумовлених зворотним характером зміни системи, що визначається залежністю від минулого, від пам'яті. Саме тому вивчення минулого, спрямоване на встановлення в ньому різноманітних ритмів (історичних циклів), дає змогу пояснити й передбачити актуальну й майбутню поведінку соціальних систем.

Потрібно пам'ятати, що з позицій «немарківської парадигми» наступні фази історичних циклів не є точним повторенням попередніх і можуть неабияк відрізнитися від того, що було в минулому, водночас і поступальний рух суспільства далєбі не є найвірогіднішим. Деякі дослідники, наприклад, не виключають навіть сценарій поступового повернення від сучасного ліберально-демократичного суспільства до рабовласницького, але, певна річ, у видозміненій формі: якщо в давнину застосовувалися фізичні форми поневолення, то в майбутньому значно ефективнішою формою може виявитися безпосередній вплив на свідомість задля маніпулювання людьми. Ніхто, напевно, не знає, як буде з рабовласництвом, однак поведінка нинішніх олігархів в Україні надто вже нагадує поведінку козацької старшини XVII–XVIII ст., що разом з іншими чинниками призвело до перетворення Гетьманщини на губернії Російської імперії.

Розглядаючи суспільство як складну систему, синергетика разом з тим не ототожнює механізми природної й соціальної еволюції. Соціальна реальність є креативним світом з неповною інформацією й мінливими цінностями, тим світом, у якому майбутнє може бути представлене в багатьох варіантах. При цьому важлива роль належить культивованим у суспільстві соціальним цінностям, які є своєрідними духовними кодами життєдіяльності, що використовуються людьми, аби утримати соціальну систему на певній лінії розвитку, яка була обрана історією.

Про історичну «істину»

Дискусії щодо історичної тематики тривають в Україні, як правило, під прапором «з'ясування історичної істини». Постмодерністи, епатуючи академічне середовище й привертаючи до себе увагу громадськості, намагаються зобразити історичну реальність як суб'єктивну презентацію сучасності й проголошують принцип історизму віджилим.

Представники класичного історизму навпаки вважають історичну реальність тим, що «відбувалося насправді», а тому історик повинен нібито не виходити за межі досліджуваної історії й інтерпретувати минуле за його власними критеріями. Разом з тим неокласики, визнаючи незалежність минулого й поважаючи його, переконані, що спроби говорити голосом минулого, як того вимагає класична наука, не витримують перевірки практикою історичного дослідження. В їхніх аргументах є резон: нашому сучасникові вже не вдасться відчутти пульс певного моменту історії так, як відчували його люди того часу. Адже ми знаємо, що сталося потім, і наша оцінка тієї чи іншої події неминуче відображає ці знання. Так само з позиції сьогодення ми можемо судити й про

передумови, що спричинили певний результат, про які сучасники тих подій навіть і не здогадувалися.

Дослідник не може повністю відсторонитися від сучасності й діяти за принципом «історія заради самої історії». Практичне застосування історичних знань у навчальному процесі потребує відповіді на ті запитання, які хвилюють наших сучасників, і на які вони сподіваються отримати відповідь «тут і тепер». Тому й історик із безкінечного обсягу свідчень минулого з повним правом обирає коло певних проблем і періодів, які, на його думку, є актуальними й заслуговують на розгляд. А те, що цікаві з погляду сьогодення історичні проблеми найуразливіші для втручання з боку ідеологів і політиків, є лише спонукою для фахових істориків підвищити свою громадянську відповідальність за промовлене слово історичної правди.

Неокласики не відкидають принцип об'єктивізму, а лише претендують на нове розуміння історичної об'єктивності — діалог між дослідником-суб'єктом і досліджуванним предметом. Запорукою об'єктивності не може бути «нейтральність суб'єкта», оскільки ще нікому не вдавалося позбутися системи уявлень і цінностей власної свідомості. Саме тому історичне знання завжди є суб'єктивним відображенням епохи й індивідуальної культури дослідника. При підготовці підручника, який мав би містити консолідоване знання, у кожному тексті назавжди залишиться відбиток авторського бачення. Разом із тим автор підручника має чітко відрізнити минуле, що відбулося й змінило світ, від минулого як чинника, присутнього в нашому сьогоденні завдяки історичній пам'яті — своєрідному відбитку, котрий залишився в суспільній пам'яті після змін. Саме таке «сучасне минуле» й використовують для конструювання історичної перспективи та ретроспективи, тобто загальної картини історії.

Отже, завдяки діалогу між істориком і досліджуваною історичною реальністю формується історичний дискурс, у якому взаємодіють судження та висловлювання історика, з одного боку, й історична реальність — з іншого. Проблеми «історичної істини» і наукової об'єктивності набувають етичного забарвлення, а «етичною сутністю» професії історика стає переконання в тому, що його страдницький труд донесе до читача автентичну інформацію про минулі часи. Прагнення до об'єктивності й адекватності в зображенні минулого покладає велику відповідальність на фахового історика, який свідомий того, що викривлене тлумачення минулого може травмувати майбутнє — зробити його неістинним. Він розуміє, що істина минулого, утрачена на сьогодні, не зможе перейти в майбутнє, зберегтися для прийдешніх поколінь.

Сучасне трактування неокласиками принципу об'єктивізму через діалог між істориком (суб'єктом) і досліджуваною історичною реальністю (об'єктом) дає можливість зрозуміти не лише те, чому в історичній науці постійно конкурують різні погляди й підходи, а й чому кожне покоління «переписує історію». Звинувачення з боку політичних пропагандистів у «переписуванні історії» є безпідставними, вони ігнорують своєрідність історичного пізнання. Погляд на події минулого з віддаленої історичної дистанції дає змогу побачити нові зв'язки, яких не можна було помітити з ближчої відстані, з'ясувати нові відносини між подіями. До того ж зміна загальних уявлень про людину й суспільство спонукає нас по-іншому поглянути й оцінити значення тих чи інших фактів минулого, побачити в минулому те, чого не помітили наші попередники.

Тому «переписування історії» є нормальною практикою, яка задовольняє потребу кожного нового покоління вести діалог з минулим по-своєму, у термінах і поняттях, які є значущими саме для цього покоління, «при цьому від історика — кваліфікованого дослідника — не вимагається бути імперсональним пошукачем істини, який не бере до уваги себе, свій характер, свою національність, стать тощо. Усвідомлення одного цього — уже революція. Прагнення до наукової нейтральності й об'єктивності не повинно набувати форми релігії, а значить, і нового абсолютизму» (9, 432). Коли йдеться про

підручник для школярів, історики часто вдаються до такої форми оповіді, як історичний наратив. За його допомогою вони намагаються досягти ефекту безпосередньої присутності, відтворюючи через метафору духовну атмосферу й розставляючи історичні декорації. Звісно, історичний наратив може слугувати й свого роду розвагою, адже здатен тримати читача в напруженні й викликати сильні емоції. Наратив є важливим методом педагога, коли він викладає матеріал так, щоб учень нібито ставав учасником подій чи принаймні активним спостерігачем.

У дослідницькому процесі ніхто не може претендувати на формулювання «істини в останній інстанції». Наука, яка відображає об'єкт, створюючи ідеальні понятійні системи, має власну логіку побудови. Ця логіка відрізняється від досліджуваних об'єктів, саме це й визначає межі адекватності теоретичної моделі щодо свого об'єкта. Наявність теоретичного плюралізму в сучасній історичній науці обумовлена тим, що теорії – це різні інтерпретації історичних фактів. Кожна з них є реконструкцією й поясненням певної сукупності історичних фактів, і може суперечити іншим реконструкціям, а тому не спроможна претендувати на статус наукової істини за аналогією з математизованими природничими теоріями. У цьому контексті історія є наукою, хоча й відрізняється від природничих або точних наук. Її своєрідність полягає в тому, що тільки сумарна сукупність реконструкцій, які, з одного боку, відтворюють щоразу широкоформатнішу картину історичного минулого, а з іншого боку, включають це минуле в контекст проблем і дискусій дня нинішнього — саме вона може претендувати на статус історичної істини.

Нині і в наукових виданнях, і в ЗМІ трапляються справжні «штормові попередження». Звідусіль лунають застереження щодо неминучого лиха — деформованої свідомості підростаючого покоління через неправильне викладання історії в школі та неправильну методологію написання шкільних посібників. Ми переконані, що не варто звинувачувати тільки вчителів чи авторів підручників, яким просто не під силу методами дидактики нівелювати кризові настрої в середовищі дітей та підлітків, оскільки світогляд дитини формується насамперед обтяженими проблемами нашого щоденного життя. І знову хочеться апелювати до авторитету Ж. Делора: «З педагога багато запитують, часом навіть забагато, від нього вимагають виправити недоліки інших установ, які теж займаються питаннями освіти й професійної підготовки молоді. Від нього вимагають багато, тоді як зовнішній світ дедалі більшою мірою проникає в школу, зокрема через засоби інформації та комунікації» (1).

Як засвідчили соціологічні дослідження Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна, проведені влітку 2007 р. методом контент-аналізу вільного твору на тему «В якій країні я живу», загалом діти налаштовані патріотично. Коли ж ішлося про українську політику, відразу давався взнаки брак оптимізму: «У Києві революція, бандити борються за перемогу. А порядку немає» (Катерина З., 5 кл.); «Я живу в прекрасній країні Україні. Але в нас відбувається війна у Верховній Раді...» (Віталій Л., 5 кл.); «Мої батьки з дитинства привчили мене поважати рідний край, у якому я все своє життя буду рости, буду заробляти якісь копійки на хліб...» (Катерина Д., 6 кл.). Висновок дослідників — діти «переговорані» політикою, їхня психіка «відторгає» світ, де політизація переходить усі розумні межі (10, 1).

Звісно, це не знімає відповідальності з авторів шкільних підручників за якість навчального продукту. Однак автор навчального посібника чи підручника сам стає заручником ситуації, що склалася в царині історичних досліджень, насамперед у площині методології. Аби дискусія щодо шкільного підручника набула фундаментального характеру, потрібно зосередити увагу на методології, бо обговорення окремих випадків позбавляє діалог сутнісної основи й переводить його в площину прикладів, які самі нічого не стверджують і не заперечують.

Як відомо, криза методології у вітчизняній історичній науці виявила себе ще в 70-і роки ХХ ст., коли почала визрівати думка про те, що історична наука, перетворившись на ілюстративний матеріал історичного матеріалізму, ще не виходить на потрібний рівень теоретичних узагальнень, а сам методологічний потенціал «марксистсько-ленінського розуміння історії» вже не може претендувати на теорію, яка пояснює «усім і все». Проте відмова марксизму в «теоретичній універсальності» не привела автоматично до появи нової методології. Більше того, методологічна ситуація в сучасній історичній науці характеризується фрагментарністю й розірваністю. Конкурування безлічі пізнавальних парадигм, можливо, колись і приведе академічну науку до нових дослідницьких звершень, однак для шкільного підручника історії створює досить дискомфортну ситуацію. Не будемо говорити про європейську науку загалом, але у вітчизняних дослідженнях ми навряд чи досягли методологічного плюралізму. Швидше спостерігається відхід від «методологічного монізму» до «плюралістично дискретного монізму», який набув форми інтелектуального сепаратизму окремих авторів чи груп авторів з непевними світоглядними засадами.

З одного боку, в історичній науці достатньо сильні позиції утримують представники моністичної інтерпретації історичної реальності, які визнають можливість отримання такого історичного знання, яке б повністю відповідало досліджуваній історичній реальності й забезпечувало тим самим однозначність змісту «об'єктивно істинного знання». Це породжує в наукових колективах упевненість у можливості побудови єдино правильної історичної теорії, чії б доказові аргументи були остаточними й беззаперечними. За моністичної інтерпретації історії її можливості абсолютизуються, тоді як усі інші способи коментування вважаються обмеженими й неправдивими. Не впадаючи в полемічний раж, треба визнати, що за допомогою моністичних інтерпретацій історії було досягнуто значних успіхів в історичному пізнанні.

З іншого боку, прибічники плюралістичної інтерпретації історії (їхні позиції у вітчизняній науці ще не досить ґрунтовно представлені, хоча й епатажно задекларовані) сповідають принцип, що історія може сприйматись у багатьох варіантах. При цьому дослідник має право переходити від одного типу інтерпретації до іншого, змінюючи методологічні позиції залежно від специфіки досліджуваної сфери. Принцип плюралістичної інтерпретації відштовхується від концепції «багатошаровості соціальної реальності» й «багатолінійності соціального розвитку». Ця багатошаровість соціальної реальності пов'язана з тим, що кожний новий стан суспільства зберігає так чи інакше попередній стан зі специфічними інтересами, ціннісними настановами й рядами символів. Оскільки соціальна реальність поєднує різноманітні смисли, то й суб'єкт у своїй діяльності апелює до різних смислів і наповнює дійсність як своїм розумінням лінії розвитку суспільства, так і своїми діями. Таким способом знаходить своє втілення багатомірність історичного процесу як комплексного, що відображає багатошаровість людських суспільств, множинність локальних і універсальних, постійних і перехідних чинників, які впливають на них.

Щоправда, тут є й певна небезпека: за такого розмаїття річищ і чинників — складових історичного процесу — можна легко виокремити одне із цих русел чи гіпертрофувати його роль, залишивши в тіні інші, применшивши їхнє значення, зв'язки та взаємодії. Так уже сталося з «народницьким», «класовим», «державницьким» та «національно-визвольним під проводом ОУН—УПА» чинниками, так може статися і з «територіальним», «етнічним» чи «конфесійним» чинниками. Тут, як нині жартують, світосприймання «залежить від дози».

Отже, проблема вибору методологічного інструментарію залишається, оскільки жодна, навіть найпередовіша теорія нездатна охопити й пояснити увесь багатогранний історичний досвід. Крім того, вибір теоретичних засад залежить від позиції самих

дослідників, і ніхто не може заперечити право авторів підручників на вибір однієї чи комплексу теорій, які виявляться, на його думку, здатними надати реальну допомогу у вирішенні певної наукової проблеми.

Однак є ще одна пересторога. Сучасна історична наука стала своєрідним «ярмарком ідей», мультипарадигмальною науковою дисципліною з множинністю конкуруючих між собою парадигм історичного дослідження. Це перетворює історичне пізнання на «поле» різноманітних думок і «мовних ігор», у результаті яких історична реальність розчиняється в множинності теоретичних конструктів і ціннісних концептів, смислових і метафоричних значень. Те, що може бути продуктивним для академічної науки, стає сумнівним при написанні шкільного підручника, оскільки розмитість категорії істини в очах дитини ставить під сумнів сам професійний статус історії як навчального предмета і соціальну значимість вітчизняної історії. Отже, підручник має ознайомити з усією сукупністю реконструкцій історичного минулого, уможлививши введення минулого в контекст дискусій дня сьогоднішнього. Лише тоді підручник може представляти консолідований масив знань, який більш-менш адекватно відображає різні аспекти історичного минулого.

Відтак в історичній науці актуалізується проблема істини. Проблема ускладнюється ще й тим, що поняття наукової «істини» має співвідноситися з поняттям «правди», яке побутує в суспільній пам'яті народу й апелює до розуміння суспільної справедливості, до уявлень про можливі й бажані тенденції подальшого розвитку суспільства. Жодна інша «правда» не може спонукати людей до активної життєвої позиції, тим більше дітей з їхнім юнацьким максималізмом. Річ у тім, що в «істини» і «правди» різна онтологічна основа — «істина» апелює до об'єктивної дійсності, а «правда» — до світу суспільних відносин, створеного людьми. Тому «правда» завжди емоційно забарвлена, вона поєднує як пізнавальний, так і оцінювальний аспекти й компенсує своєю емоційною привабливістю відносність обґрунтування «істини» в процесі пізнання. Тим більше, що істинність історії відтворити майже неможливо, і не лише в силу її складності й багатоманітності, а й з причини її незавершеності й відкритості до майбутнього. А молодь схильна до пізнання «абсолютної правди», яка б стала дороговказом у житті.

Саме тому при написанні підручника доводиться користуватися двома джерелами інформації. З одного боку, це так звані емпіричні (історичні) джерела інформації, а з іншого — «позаджерельні знання», тобто комплекс теоретичних знань і система соціонормативних цінностей, які відповідають світоглядів історика. Зазначена система цінностей і є своєрідною «призмою», крізь яку історик розглядає як емпіричну джерельну інформацію, так і весь предмет дослідження загалом. Саме навколо цих «призм» і формуються наукові школи, для яких характерний: 1) пізнавальний інтерес до певної тематики історичного дослідження; 2) загальні принципи постановки й вирішення дослідницьких завдань; 3) спільність теоретичних уявлень.

Отже, коли ми висуваємо претензії до тих, хто виховує наших дітей, варто замислитися й над тим, хто ж виховує наших вихователів. Відповідь очевидна — це життя з усіма його успіхами, проблемами й недоречностями, те життя, в якому вчитель почувається соціально незахищеним, йому самому важко відповідати тій системі соціонормативних цінностей, яку він сповідує, бо життя часто-густо репрезентує йому зовсім інші параметри поведінки. Тому наша школа — і вчителі, й підручники — відповідає умовам і рівню нашого життя. Немає іншої ради, як усім гуртом удосконалювати своє сьогодення, переосмислювати своє минуле й прагнути до якогось спільного проекту в майбутньому.

Історія в часі і просторі

Виходимо з того, що минулі події суспільного розвитку назавжди залишилися позаду, і лише в тому самому минулому вони залишаються тим, чим були насправді. А сьогодні і в подальшому вони будуть описуватися і переписуватися багатократно, і щоразу з різних позицій. Взяти хоча б оповіді про події минулих війн. «Переможці» і «переможені» у них, як правило, мають різні уявлення про «історичну істину». Іншого досягти дуже важко, хоча в принципі можливо. Але коли мова йде про безпосередніх учасників війни чи їх прямих нащадків, то часто для старшого покоління це просто надлюдські можливості. Та й молоде покоління, як правило, всотує в себе емоції предків. Отже, хотілося б кому чи ні, але ми змушені виходити з того, що абсолютної тотожності між поняттями «історична реальність» і «знання реальності» немає і бути не може.

На визнанні цього факту й тримається історична наука, яка являє нам події минулого не як «універсальну історію» на всі часи, а як численні версії історії, де події минулого постійно переглядаються й знаходять інші інтерпретації. А тому й не дивно, що в конкретній ситуації нинішньої України ми часто маємо на практиці справу з локальними версіями історії, а всі спроби вийти на консолідований загальнонаціональний погляд поки що не дають очікуваних результатів. Навіть коли за цю справу береться така поважна державна установа, як Інститут національної пам'яті, що ставить перед собою завдання визначити та узаконити пантеон «національних героїв» та «національних лиходіїв». Події постпомаранчевого періоду нашої історії засвідчили, що Схід і Південь України не сприймає тих «героїв» і «лиходіїв», у ранг яких офіційно підносилися деякі досить-таки суперечливі постаті.

Залишається лише сподіватися, що «все минає, мине і це». А тим часом кожен сумлінний дослідник має самотійно, без понукання «згори», визначити свою позицію і міру своєї відповідальності за адекватну відповідь на виклик часу. Тут, очевидно, він має виходити як із сучасних загальнонаціональних інтересів народу, так і з відповідальності перед майбутніми поколіннями та пам'яттю предків, від яких ми успадкували цей світ. Ставлячи перед собою ті чи інші суспільні цілі, наші сучасники мають знати, який історичний досвід вони успадкували від своїх батьків та пращурів, а відтак – на що вони здатні в майбутньому.

За цих умов наша увага буде спрямована вже не лише на достовірність викладу «історії заради історії» – всього того, що в історії було і стало далеким від сьогодення. Навпаки – саме нинішнє стає витокom і метою історичного пошуку щодо переосмислення минулого з погляду актуальних проблем сьогодення, а також можливого наукового прогнозування перспектив на майбутнє. Однак у цьому пошуку дослідник має зважати на «фактор часу», навіть «кризу часу», що завжди супроводжувала дослідницьку роботу істориків (принаймні, починаючи з давніх греків), а нині знайшла своє відображення в концепції «презентизму».

У тому, що існує певний порядок часу, або, точніше, порядки, які змінювалися залежно від місця і часу, не сумнівається ніхто. Сьогодні в історіософській літературі досить поширеним є розуміння історичного часу у трактуванні німецького дослідника Рейнхарта Козеллека (див.: 11). Динаміка історичного часу, доводить він, створюється напруженою, що виникає між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань. Життя показує, що чим менше досвіду, тим більше очікувань. І навпаки – чим більше досвіду, тим обережнішим і більш відкритим стає наше очікування. Але це сучасне трактування.

В більш ранні періоди історії людської цивілізації усвідомлення фактора часу мало виняткове значення. Упорядкованість часу належить до тих основоположних аксіом мислення, які мають за своєю природою бути очевидними. Настільки самоочевидними, щоб будь-які спроби новаторів (в середні віки – еретиків) поставити під сумнів плин життя мали б відразу наштовхуватися на стіну відторгнення. Так, уже біблейські оповіді являли собою своєрідний сплав пророцтв і періодизацій, де у власних міркуваннях про

майбутнє їх творці (байдуже, віддавали вони перевагу циклічній чи лінійній перспективі) намагалися пізнати або хоч на підсвідомому рівні вловити механізм залежності між минулим і майбутнім. У V столітті Августин Блаженний використовував і популяризував модель семи часів світу, яка навіть ще в кінці XVII століття виступала як основа «універсальної історії»: початок першому віку поклав Адам, шостий вік відкриває Ісус, а оскільки цей вік відповідає шостому дню (що є також і віком старості), то він і має протягтися до кінця світу. Ось цей останній етап – одночасно і старість, і оновлення – є очікуванням відпочинку седмиці, яка й принесе вічний покій у спогляданні Бога.

Вся історія християнства аж до XVII століття є значною мірою історією очікувань, або, точніше – постійним очікуванням останньої години, з одного боку, і постійного запізнення кінця світу – з іншого. Безпосередній характер цих очікувань змінювався від ситуації до ситуації, однак вони виконували свою важливу стабілізаційну функцію: «Відсутність кінця світу надала церкві такого статусу, за якого їй – з огляду на загрозу кінця світу в будь-яку мить і у сподіванні на Друге Пришестя Христа – вдалося досягти стабільності» (12, 28). А в процесі очікування людям, між тим, відкривалася перспектива не лише покаяння, але й очищення й самовдосконалення, послуговуючись, зокрема, еллінською спадщиною Цицерона: «історія – учителька життя». Згідно з трактуванням цього мислителя, історія минулих часів виступає добіркою прикладів, за допомогою яких оратор чи проповідник повчає і наставляє свою аудиторію. Роботи Цицерона частогусто потрапляли до монастирських бібліотек, їх широко використовували як зібрання повчальних прикладів. Отже, минуле в ранні періоди історії завжди домінує над майбутнім і дає можливість людям зробити з історичного досвіду висновки на день сьогоднішній та на більш віддалене майбутнє заради порятунку душі. Власне й у наш час в історичній свідомості традиційних спільнот минуле ставлять попереду сучасного – маючи минуле за взірць, до якого належить максимально наблизитися.

Згодом світобачення з акцентом на минуле принципово змінилося, породивши нове сприйняття часу. З приходом доби гуманізму відбувся розподіл на Давні часи, Середні віки та Новий час. Замість очікування кінця світу прийшла ідея прогресу, удосконалення й прогнозованого майбутнього. Об'єктивний, лінійний, безперервний і незворотній час прогресу було покладено в основу бачення суспільства та його історії. Після Великої французької революції 1789 р. це нове, прогресивне, футуристичне сприйняття історичного часу виникало й співіснувало разом з ідеєю об'єктивного лінійного часу, що робило привабливою ідею єдиної історії людства. Плавне односпрямоване перетікання минулого в сучасне і в майбутнє забезпечувало сприйняття всесвітнього історичного процесу як єдиного цілого. Коли ця думка визріла, було започатковано нові принципи усвідомлення і відтворення універсальної історії, яка прийшла на зміну практиці безлічі локальних, не співвідносних між собою історій.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. виникають також базові історичні поняття нового часу, помітною рисою яких стала спрямованість у майбутнє, навіть домінування у них майбутнього. Зображення ходу прогресивного суспільного розвитку скріплювалося в цей час жорсткими причинно-наслідковими зв'язками, які дозволяли соціальним наукам пояснити минуле і викладати свою версію передбачень щодо майбутнього. Щоправда цей тип історичного мислення, розквіт якого припадав на XIX століття, привніс знецінення не лише минулого, але і сучасного: само собою розумілося, що все краще – попереду. Більше того, рівень очікувань помітно переважав над рівнем накопиченого досвіду для осмислення ситуації, а це лише посилювало абстрактний, загальний характер базових історичних понять, які не завжди могли передати своєрідність і складність поточного моменту. Але попри все – об'єктивність часу слугувала підставою для твердження про об'єктивність пізнання.

XX століття внесло радикальні зміни в це оптимістичне сприйняття часу і всеперемагаючого прогресу. З легкої руки фізиків-теоретиків, насамперед Альберта Ейнштейна, існуючий поза явищем «час Ньютона» втратив усякий сенс у фізиці за межами класичної механіки. Втрату категорією «часу» свого об'єктивного фізичного змісту стали ілюструвати посиланням на відоме місце з листа Ейнштейна: «Для нас, переконаних фізиків, різниця між минулим, сучасним і майбутнім є ілюзією, хоча й досить нав'язливою». Подальші уявлення про ідентичність простору і часу з погляду їх структури отримало розвиток у працях копенгагенської школи, де квантування простору-часу стало рутинною процедурою, що зробила «атоми часу» очевидністю, а перервність (дискретність) часу – важливим фізичним постулатом. Звичка розмірковувати навколо порушення усталених уявлень щодо плавної течії часу, або щодо розриву між минулим, сучасним і майбутнім – стала виходити за межі аудиторій інтелектуалів, перетворюючись в предмет масових уявлень. Найбільш показовим з погляду еволюції часу став такий висновок фізиків: замість абстрактного об'єктивного універсального часу виникло поняття суб'єктивного, власного часу спостерігача. Ідея суб'єктивного часу, що лежить в основі людської особистості, стала прямо протиставлятися об'єктивному часу світу. Зовнішній час світу почав вважатися безкінечним сучасним (одночасністю) і протиставлятися його суто внутрішній напруженості суб'єктивного часу (детальніше див.: 13).

Все це сприяло тому, щоб висунута фізиками-теоретиками ідея неперервності часу, яка перед цим не сприймалася соціальними науками серйозно, стала освоюватися істориками, соціологами й антропологами, підводячи врешті-решт до думки про існування такої фізичної величини, як «психологічний час кожного спостерігача». Положення про те, що темпоральність свідомості за своєю природою є суб'єктивною і має мало спільного з об'єктивним часом світу, – стало одним із центральних ідей феноменології Едмунда Гуссерля. Науковці звертали увагу на те, що уявлення деяких народів Океанії і Полінезії щодо часових форм принципово відрізняються від європейських – їм навіть важко уявити собі як можна вибудовувати хід подій у певній часовій послідовності (Люсьєн Леві-Брюль, Клод Леві-Стросс). Ідея про те, що час є конструктором свідомості, котрій одночасно дано минуле, сучасне і майбутнє потужно увійшла в науковий обіг і стала важливим етапом у процесі розпаду об'єктивного часу, пророкуючи сучасну понятійну революцію. В останній третині XX століття, коли великі фізичні відкриття міцно увійшли в шкільну програму, а дослідження «темпоральності» у соціальні науки, переворот у сприйнятті часу став незворотним. «Квантування часу» в культурі XX століття вцент порушило ідею зовнішнього часу, що існує поза явищем, поза спостерігачем.

Крім досягнень природничих і точних наук, на сприйняття часу вплинули й результати соціальних і гуманітарних наук. Насамперед слід відзначити, що ще на початку XX століття оптимістичний еволюціонізм став змінюватися песимістичними теоріями смерті цивілізацій (Освальд Шпенглер) (14). І для цього були підстави. Суспільний розвиток демонстрував не лише успіхи освіти, науки й індустріалізму, але був, одночасно, й добою підйому численних фундаменталістських течій, у тому числі й нацизму та більшовизму. XX століття стало не так пограниччям між двома ерами (модерної і постмодерної), як простором між безоднями двох світових воєн – з їх злочинами, масовими вбивствами й жахливою індустрією смерті. Так само й інші фактори – розпад Радянського Союзу, який історики в своїй масі не передбачали; поява демократичних сил там, де їх не сподівалися побачити; введення авторитарних режимів там, де очікували демократії – все це стало ще одним свідченням варіативності й непередбачуваності історії людства.

Можна припустити, що сучасна криза сприйняття часу набула б у Європі інших форм, якби Голокост і ГУЛАГ не порушили образ світу, виплеканий ідеалом епохи Просвітництва. Ці дві події уособлювали в собі той драматичний психологічний злам, що розірвав необхідний зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім, чим підготував прискорення розпаду старого сприйняття часу. Так само дві події в Україні – Голодомор і Чорнобиль – стали тим психологічним зломом, який привів до думки, що «далі так жити неможливо»: ніякі світлі ідеали грядущої «загірної комуни» не можуть виправдати незчисленні жертви України. Проект революційної перебудови світу «мы рождены, чтоб сказку сделать былью» був настільки дискредитованим в особистому досвіді величезної маси людей, що в 1991 році об'єктивно постало питання радикального цивілізаційного розриву з минулим. Другою спробою подолання інерції минулого став Майдан як прояв духовного самоусвідомлення й самовиявлення нації, ще одна спроба вписатися в логіку світових процесів. Однак дискредитація гасел Майдану з боку правлячого класу України знову порушила зв'язок часів, принесла розчарування й сплеск назовні всього латентного й маргіналізованого, що залишилось з минулих часів. Об'єктивна «стріла часу» втратила свої зримі контури, а яскрава впевненість у неминучому прогресивному поступі поблякла. Це знову брутально порушило звичний порядку часу, більше того – серед певних верств населення поширилося розчарування щодо «помаранчевого міфу», а з боку Європи стала відчуватися «втома від України».

Чи не в цьому переході – від розуміння об'єктивності часу до сприйняття часу як чогось внутрішнього, не відділеного від суб'єктивних переживань людини – і полягає головна сутнісна риса тієї доби, яку ми переживаємо? Розчарування в раціональності й можливості наукового осмислення того, що відбувається, стало межувати з ідеєю «кінця історії», принаймні відсутності якоїсь зримої історичної перспективи. Реальна практика виживання поступово, але безперервно переорієнтовує розчаровані верстви населення до повсякденності й буденності життя «тут і сьогодні». Німота інтелектуалів, їх нездатність придумати нові способи пояснення суспільних зрушень, які зачіпають основи уявлень про правду і справедливість у сфері облаштування життя, посилюють розрив між набутим досвідом і здатністю його осмислити й описати, тим більше піднести до нового рівня соціальних очікувань. Тим самим з суспільного організму висотується той, описаний Козеллеком, динамізм історичного часу, що створюється напругою між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань. Набутий гіркий досвід і пережите розчарування призвело до більш тверезого й обережнішого ставлення щодо сприйняття потенціальних можливостей дня прийдешнього.

Історія дає нам приклади виходу з подібних ситуацій. Так, по закінченні Другої світової війни в Європі з'явилися мислителі (Люсьєн Февр, Ханна Арент, Поль Рікер) (15; 16), які стали приділяти особливу увагу проблемі часу не стільки в контексті неперервності історичного процесу, скільки його неочікуваним розривам, зламам, лакунам. Усі вони, кожен на свій лад намагалися створити новий образ історії, відмовляючись від ідеї неперервності і поступального розвитку на користь уявлень про її перервний, зламаний поступ. Дискретність у їх роботах перетворюється чи не в головну категорію роздумів про час, а розрив стає головною подією історії. Врешті-решт, друга половина ХХ століття ознаменувалася усвідомленням того, що не існує ні «єдиного часу» (школа «Анналів»), ні «єдиної культури» (Клод Леві-Стросс). А звідси й висновок: підходи у ставленні до таких універсальних категорій, як минуле, сучасне і майбутнє, в різних культурах і на різних соціальних рівнях відрізняються.

Наступним етапом перетворення часу в антропологічну категорію стала ідея «чужої свідомості» – джерела шкідливих ідеологій, неврозів і ілюзій, що заважають «прогресивному розвитку суспільства». Тут спадає на думку ідея Михайла Драгоманова про «пропавший час» в історії України, котрий супроводжувався поширенням серед

українців «неістинної свідомості» іншого народу – міфологічної, релігійної, побутової, масової: «Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом, що жило без науки, – то царська самоволя зайла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, так тихо, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вільним же думкам, котрі росли вже в Європі у купі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А якби тепер серед українського народу з'явилася думка та заміри стати проти зросту неволі, то вже тепер вони мусіли б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то й об народ, котрий зрозумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають «нашого царя» і т.д.» (17, 37). Ця позиція, висловлена М. Драгомановим перегукується з роботами Еміля Дюркгейма та Марселя Мосса, які міцно увійшли в науковий обіг. Важливим елементом у їх соціальних парадигмах стала, зокрема, ідея «чужої» - релігійної, міфологічної, примітивної свідомості, що протистоїть «науковій свідомості» самого дослідника.

Однак усі ці інновації так і не змогли кардинально змінити сприйняття суспільного поступу наприкінці ХХ століття, а майбутнє так і не стало уособленим образом надії. Більше того – воно почало сприйматися як джерело загрози. Суть моменту полягає в тому, що глобалізаційні процеси у світі дали новий поштовх активізації сучасних фундаменталістських рухів, характерною рисою яких стало змішування архаїки й сучасності. Своєрідним образом цього може бути таліб, озброєний ракетною «Стінгер». Фундаменталістські групи майже повсюдно вдаються до широкого застосування новітніх комунікаційних технологій. Так, наприклад, перед тим, як Аятолла Хомейні прийшов до влади в Ірані, поширювалися відеозаписи й касети із його проповідями. Другий приклад – бойовничі групи індуїстів широко використовують Інтернет та електронну пошту з метою викликати «відчуття індуїстської ідентичності».

Проте традиції, до яких апелюють фундаменталісти, не дають відповіді на виклики сьогодення, не висвітлюють реальної перспективи переходу із минулого в майбутнє. А методи терору, до яких вони вдаються, свідчать про їх небажання шукати вихід для розв'язання проблем на шляху діалогу.

Отже, залишаючись вагомим сегментом нашого життя, фундаменталістські рухи продукують відчуття «закритості майбутнього» взагалі.

Фундаменталізм – явище порівняно нове – навіть наприкінці 50-х років ХХ ст. у великому Оксфордському словнику англійської мови була відсутня стаття про слово «фундаменталізм». До загального обігу воно увійшло вже з 60-х років. В трактуванні директора Лондонської школи економіки Ентоні Гіденса, фундаменталізм – це не те ж саме, що фанатизм або авторитаризм. Фундаменталісти вимагають повернення до засадничих писань або текстів за умови їх точного прочитання і пропонують, аби доктрини, які вводяться на підставі такого читання, впроваджувалися у соціальному, економічному і політичному житті. Фундаменталізм надає новій життєвій снаги й значущості охоронцям традиції. Більше того: «фундаменталізм – це з усіх боків замкнена традиція. Це традиція, яку захищають традиційним способом – шляхом зіставлення із ритуальною істиною – у глобалізованому світі, який дошукується причин. Тому фундаменталізмові нічого робити із контекстом переконань – релігійним чи яким іншим. Що далєбі має вагу, – то це те, яким чином істину переконань захищають і обстоюють. Подібно до традиції на загал, фундаменталізм не стосується того, у що люди вірять, а того, чому вони вірять і яким чином вони це виправдовують» (18, 39-40).

Хоч би якої форми фундаменталізм не набрав – релігійної, етнічної, націоналістичної або безпосередньо політичної – до нього слід ставитися як до явища

проблематичного. Він упритул межує з насильством та є ворогом космополітичних цінностей. Фундаменталізм – дитя глобалізації, на яку він відгукується і водночас використовує, хоч початкова суть фундаменталізму, на думку Гіденса, не пов'язана зі спротивом більш традиційних культур вестернізації. Фундаменталізм може вирости на ґрунті будь-якої традиції, зокрема й західної. Він не має часу для двозначності, численних інтерпретацій або ідентичностей; його сутність – це заперечення діалогу в світі, від якого залежить лад і цілісність життя.

Підсумки

Відсутність чіткої перспективи на майбутнє, неусвідомлення того, що діється на наших очах, а що відбувається за кулісами – все це стоїть на заваді не лише осмисленню сьогодення, а й переосмисленню нашого історичного минулого. Не зв'язавши докупи «розірваний ланцюг часів» минулого, сучасного й майбутнього, ми будемо без кінця борсатись у буденщині, втрачаючи останні залишки оптимізму і бачення перспектив. І вина тут лежить не на науковцях, бо тут йдеться насамперед не так про кризу історичної науки, як про кризу реальності сьогодення і нашу здатність до її осмислення. Того самого сьогодення, яке в умовах України, впродовж 20 років незалежності представляє нашу державу як торжество простору і часу самоутвердження олігархічно-бюрократичного середовища, яке, не вдовольняючись одним сьогоденним і претендуючи на увіковічення, ініціює час від часу замовлення на кон'юктурні переписування історії «з урахуванням поточного моменту».

Вихід, очевидно, лише в одному – історична наука і освіта мають бути полишені на науковців і освітян. Саме про це йдеться в рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЕ) 1996 року щодо вивчення історії в Європі: «Історична освіта має бути вільною від політики. Історія для істориків, а не для політиків і ідеологів». Виходячи з того, що основні виклики дня грядущого на європейському континенті назрівають саме в галузі освіти і культури, Комітет міністрів Ради Європи опрацював у 2001 році «Рекомендацію Rec(2001)15 Комітету Міністрів Державам-членам з питань викладання історії в Європі в 21 столітті», де застерігається: «викладання історії не повинно перетворюватися в інструмент ідеологічних маніпуляцій».

Натомість, наголошується в документі, викладання історії має переслідувати такі завдання: виховання активних і свідомих громадян; стати вирішальним фактором у примиренні, визнанні, розумінні та взаємній довірі між народами; відігравати основну роль у розповсюдженні основних цінностей, таких як толерантність, права людини і демократія. Відповідно ставиться й завдання: розвивати в учнів критичний погляд на речі, незалежне й об'єктивне мислення; допомогти учням зрозуміти чорні плями в історії Європи і світу; осмислити злочинні ідеології та засоби щодо їх упередження. В документі зазначаються недопустимі речі – фальсифікація історичних фактів, підтасовка статистики, підробка в зображувальних засобах, виділення однієї події для виправдання чи замовчування інших, надання націоналістичного забарвлення минулому тощо.

Одночасно в документі наголошується на необхідності «вивчення всіх вимірів Європи, тобто не лише політичного, але й економічного, соціального, культурного». На наш погляд, у площині культури мислення історики мають усвідомити й те, що криза часу, яка знайшла своє відображення домінуванням суб'єктивного сприйняття часу в культурі сучасності, вимагає перегляду самої системи понять, що сформувалися колись в епоху Просвітництва з їх прогресивним, футуристичним сприйняттям історичного часу. Зрозуміло, що формування нових понять не може відбутися притьмом. Можливо, що це станеться впродовж цілої епохи, і нинішня німота науковців завершиться новим інтелектуальним вибухом, що перетворить світ. Щоправда тут є небезпека того, що

стрімкі зміни сучасності не залишають дослідникам досить часу для того, щоб подолати інтелектуальний хаос.

1. Делор Ж. Образование: необходимая утопия // <http://www.diaghilev.perm.ru/g11/media/sotrud/inf1.htm>
2. Зарецкий Ю. История, память, национальная идентичность // <http://magazines.russ.ru/nz/2008/3/za4-pr.html>
3. Лубский А. В. Альтернативные модели исторического исследования. — М., 2005.
4. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упоряд. Н. Яковенко. — К., 2008.
5. Мицик Ю. Нове чи призабуте старе? // Дзеркало тижня. — 2009. — 7 лютого.
6. Яковенко Н. Лікнеп для професора // Дзеркало тижня. — 7 березня.
7. Моисеев Н. Н. Проблема возникновения системных свойств // Вопросы философии. — 1992. — № 11.
8. Уилсон Э. Возобновляя поиски, начатые Просвещением // Интеллект. форум. — 2001. — Вып. 5 // if.russ.ru/2001/5/20010626_gross.html
9. Бордюгов Г. А. Вместо заключения. Каждое поколение пишет свою историю // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. — М., 1996.
10. Українських дітей перегадують політикою // «День». — 2007. — 5 липня. - №107.
11. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. — К., 2006.
12. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. — К., 2005.
13. Хапаева Д. Время собственное // <http://ec-dejavu.net/t-2/Time-2.html>
14. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. — М., 1993.
15. Арндт Х. Джерела тоталітаризму. — К., 2005.
16. Рікер П. Ідеологія та утопія. — К., 2005.
17. Драгоманив М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876). — Львів, 1909.
18. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. — К., 2004.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЗА ДЕНІКІНЩИНИ

Г.Ф.Турченко

(доктор історичних наук, професор,
Запорізький національний університет)

В статье проанализированы основные направления эволюции политики белогвардейского режима Деникина по вопросу о национальном характере и территориальной принадлежности Юга Украины. Определены особенности антиукраинской политики деникинского режима в регионе.

In the article the basic directions of evolution of policy of a White Guard mode of Denikin concerning national character and a territorial accessory of the South of Ukraine are analyzed. Features of the anti-Ukrainian policy of Denikin's mode in region are certain.

Південноукраїнський регіон, залишаючись у 1917–1920 рр. важливим ареалом Української революції, в той же час був стратегічним регіоном російської громадянської війни. Обидві сторони внутріросійського протистояння – білогвардійці та більшовики – прагнули використати людські і матеріальні ресурси українського Півдня в своїх інтересах. Ця обставина надзвичайно ускладнила перебіг подій у регіоні. На нашу думку, всебічне дослідження історії Півдня України неможливе без урахування, загальноросійського, зокрема, білогвардійського чинника у революційних подіях 1917–1920 рр.

Як свідчить аналіз історіографічної спадщини, Білий рух узагалі та його прояви в південноукраїнському регіоні є маловивченою проблемою, хоча загальна, різко негативна його оцінка в літературі склалася досить давно. Тенденцію до такого оцінювання руху започаткували безпосередні учасники революційних подій 1917–1920 рр. – лідери Української революції. Так, В.Винниченко називав А.Денікіна "каторжаном українського народу", а його політику – "україножерською" (1, 448-449). Радянські історики акцентували увагу на соціально-економічній політиці Денікіна, підкреслювали реакційний, реставраторський характер білогвардійщини, яка не мала широкої соціальної бази й була відірваною від народу. Денікінський уряд звинувачували у прагненні відновити царат (2; 3; 4). Радянських істориків особливо приваблювали сюжети, пов'язані з боротьбою проти денікінщини робітників і селян, у тому числі і на Півдні України (5; 6).

Національну політику денікінського уряду радянські історики спеціально не розглядали. Поза їх увагою перебував і аналіз місця південноукраїнського регіону в системі адміністративно-територіальних змін за часів денікінщини.

Сучасні історики зосереджують свою увагу переважно на аналізі соціально-економічної програми білогвардійських урядів в Україні, трагедії єврейських погромів за денікінщини (7; 8). Вивченню національної політики Добровольчої армії в Україні присвятив своє дослідження А.Процик (9). У статті В.Крупини досліджується оцінка Української революції головним командуванням Збройних сил Півдня Росії у 1919–1920 рр. (10).

Мета нашої статті – проаналізувати вплив адміністративно-територіальних змін, що відбувалися в південноукраїнському регіоні в період денікінщини на загальний процес інтеграції Півдня України в єдиний загальноукраїнський масив.

Політична програма російської білогвардійської контрреволюції – офіцерства і політиків, які не визнали більшовицьку Раду Народних Комісарів, з самого початку містила тезу про відновлення територіальної єдності Російської держави. Один із засновників Добровольчої армії генерал Л. Корнілов заявив, що очолювана ним сила намагатиметься зберегти державну єдність Росії. З поглибленням громадянської війни питання територіального устрою у політичній програмі Добровольчої армії – Збройних сил Півдня Росії змін не зазнавало. Навіть за умов фронтальних поразок та загального відступу білогвардійських сил на південь наприкінці 1919 р. положення про “Єдину, Велику, Неподільну Росію” не було відкинуто. Максимум, на що могли розраховувати новопосталі державні утворення, це – “обласна автономія і широке місцеве самоврядування”. Якщо територіальна цілісність майбутньої Російської держави визначалася білогвардійським офіцерством безумовно, то вирішення питання про форму майбутнього державного устрою відкладалося до скликання Всеросійських установчих зборів.

Історики пробували пояснити цю позицію А. Денікіна політичним консерватизмом білогвардійців і відсутністю достатніх легітимних повноважень у Головного командування Збройних сил Півдня Росії. Твердо відстоювана А. Денікіним позиція “не визнання наперед” та “ухиляння” від декларативного проголошення принципів майбутнього державного устрою дозволяла зберігати офіцерський корпус у відносній цілісності. В результаті відкладення на потім питання про принципи майбутнього державного будівництва обмежувало коло потенційних союзників добровольців у антибільшовицькій боротьбі.

Основним програмним документом, що декларував ставлення головного командування Збройних сил Півдня Росії до України, є відозва генерала А. Денікіна “До населення Малоросії”, котра була оприлюднена 12 серпня (25 серпня за новим стилем) 1919 р. У документі автором свідомо ігнорується політично і юридично впроваджена назва “Україна”. Звернення, підготовлене за допомогою одного із засновників партії кадетів, члена Центрального комітету проф. Новгородцева, залишало “Малоросію” органічною частиною Великої Росії, а населення краю оголошувалося “малоросійською гілкою російського народу” (10, 157).

Назва “Малоросія” була загальноприйнятою серед командування Збройними силами Півдня Росії. Зокрема, Головнокомандувач Катеринославської, Харківської, Курської та Полтавської губерній генерал В. Май-Маєвський та інші генерали вживали щодо України лише цю назву. Розуміння назви “Малоросія” в загальних рисах розкрито в брошурі Савенка “Украинцы или Малороссы? Национальное самоопределение населения Южной России”, опублікованій у 1919 р. Призначення брошури полягало у ідеологічному забезпеченні бойових дій добровольців в Україні. Вона повинна була переконати громадську думку у відсутності будь-яких підстав для політичної самостійності українського народу. На думку автора, (українця за походженням, який називав себе “малоросом”), термін “українці” вживається не в національному, а в провінційно-територіальному смислі.

Українські визвольні змагання в очах командування Збройних сил Півдня Росії не були природним виявом прагнення українського народу до створення власної держави. Вважалося, що український народ (“малороси”) був підбурений до визвольної боротьби штучно. “Сценарій” української революції розроблено за кордоном у Німеччині. А. Денікін у “Очерках русской смуты” цитує зарозуміле висловлювання начальника штабу Східного фронту генерала Гофмана: “...В дійсності Україна – це справа моїх рук, а не плід свідомої дії руського народу. Я створив Україну для того, щоб мати можливість укласти мир хоча б з частиною Росії...”. Як зазначає А. Денікін, ця “самовпевненість німецького генерала... перебувала у повній відповідності з військово-політичним станом. Німецький уряд поспішно визнав незалежність України і правомочність Ради, уряду Голубовича й посольства на

конференції нікому не відомих панів Севрюка, Любинського та Левицького, що мали по суті такий самий легальний титул, як Рада комісарів та її делегати...”. За переконанням А. Денікіна, Україна та її уряд були маріонеткою німців. Під їх повним контролем перебувала і зовнішня політика Української держави (11, 129-131).

Але назва “Малоросія”, “малороси”, якими охоче послуговувалися білогвардійці, не поширювалося на територію і населення Півдня України, що визначалися як “Новоросія”. В 1919 р. у захопленій денікінцями Одесі кадет М. Могилянський опублікував брошуру “Прошлое и настоящее Новороссии. (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию)”, у якій ще раз виклав погляди місцевих прибічників територіальної автономії на майбутнє Півдня України. Головні висновки автора зводяться до визнання краю досить своєрідним регіоном, який не має відношення до України (Малоросії) і є частиною єдиної Росії. Автор писав: “Населення Новоросії склалося протягом XVIII–XIX століть з різноплемінної колонізації. Зустрівши тут нову степову природу і нові умови праці, воно швидко пристосувалося і втратило свої національні риси, усвідомлює себе жителями Новоросії і синами єдиної великої Росії”. Таким чином, М. Могилянський повторював домінуючу в російському суспільстві думку щодо Півдня. Але головне – висновки, які він робив. Майбутнє Півдня Могилянський бачив не в інтеграції Півдня до України чи повному злитті з етнонаціональним і політичним організмом “єдиної і неподільної” Росії. Це майбутнє він пов’язував з реалізацією ще дореволюційного проекту південноукраїнських кадетів – самоуправління краю у складі Російської держави: “Всі особливості Новоросії – історія, особливе географічне положення, кількість і склад населення, його розміри і природні багатства краю – дають йому право на провінційну автономію у Великій Росії” (12, 34-35).

Особливо рельєфно політика білогвардійців щодо України проявилася в їх підході до адміністративно-територіального устрою південноукраїнських земель. Розробці проектів адміністративно-територіального устрою українських земель багато уваги приділяв Малоросійський відділ підготовчої комісії з національних справ, яка функціонувала при уряді. Ця комісія на чолі з В. Шульгіним була створена ще у січні 1919 р. в окупованій французами та білогвардійцями Одесі. При комісії діяли білоруський, бессарабський, великоруський відділи. Функціонувала також комісія з національного питання народів Кавказу та Закавказзя. До складу малоруського відділу входили діячі крайньоправих поглядів – професори Новоросійського університету І. Лінніченко та М. Ляпунов, член Державної думи та співробітник газети “Киевлянин” Савенко, співробітник “Киевлянина” О. Билимович та інші. Головним провідником української політики був В.В. Шульгін, підходи до вирішення українського питання якого базувалися на засадах “істинно-руського” патріотизму (2, 240).

Уявлення про проекти щодо місця України взагалі, та південноукраїнських земель зокрема, в загальній схемі устрою Росії, що розроблялися Малоросійським відділом підготовчої комісії з національних справ, дає книга співробітника цього відділу професора О. Билимовича. Автор детально проаналізував праці дореволюційних дослідників з питань економічного районування Російської держави. В обох проектах, підготовлених комісією, українські землі названо Південною Росією. Ця територія повинна була поділятися, на думку автора, на три області.

Перший проект передбачав такий розподіл: 1) Південно-Західний край, або Правобережна Малоросія з центром у м. Києві, до цього краю, крім Київської губернії (але без Радомишльського повіту), включалися Подільська та частина Волинської губернії, причому Балтський повіт відходив до Одеської губернії, а Волинська губернія розподілялася на дві – Житомирську з центром у м. Житомирі та Волинську – з центром у м. Рівному; 2) Лівобережна Малоросія з центром у м. Харкові мала складатися з трьох губерній: Харківської, Чернігівської та Полтавської; 3) Новоросія (або Південна степова

область) з центром у Одесі мала складатися з Одеської, Херсонської та Катеринославської губерній (до якої приєднувався Криворізький район з Херсонської губернії), а також дві губернії, створені на основі існуючої Таврійської – Мелітопольська (три континентальні повіти Таврійської) та Таврійська (землі півострова).

Таким чином, південноукраїнські землі мали увійти до складу Новоросійського краю й складатися з п'яти губерній. Обговорювалося, що у разі повернення Бессарабії до Росії вона складатиме окрему губернію й буде прилучена до Новоросії.

Інший варіант мав певні відмінності, хоча і передбачав таку ж кількість областей: 1) Київську, або Малоросійську; 2) Одеську, або Новоросійську; 3) Харківську, або Гірничопромислову. До Київської прилучалася Чернігівська та частина Полтавської губернії, а до Харківської – Катеринославщина та Мелітопольська губернія (тобто три повіти Таврійської). І хоча в одному зі звернень головнокомандуючого військами Півдня Росії говорилося, що мета проведення реформи “децентралізація влади шляхом встановлення обласної автономії і широкого місцевого самоврядування”, навряд чи ці перекроювання земель могли бути на користь Україні (13, 211; 14, 122).

Якщо хоча б поверхово порівняти обидва проекти, то стає зрозумілою їх відмінність. Згідно з першим проектом планувалося об'єднати всі південноукраїнські землі в єдину адміністративну одиницю, а за другим – Південь України мав бути розподілений між Харківською та Новоросійською областями.

Опис адміністративного устрою на осінь 1919 р., наведений А. Денікіним в “Очерках русской смуты” є близьким до другого проекту. Це яскраво ілюструє уявлення самого автора про місце південноукраїнських земель у складі Російської держави – рядові губернії у складі типових адміністративних одиниць – областей, що складають єдиний державний російський організм. Таким чином, новий адміністративний поділ мав на меті розчленування українських земель за новим районуванням без натяку на врахування бодай якої самостійності України як держави, де проживають українці.

Зазначимо, що всі землі, котрі безпосередньо підлягали головному командуванню Збройними силами Півдня Росії, поділялися на такі адміністративні одиниці: 1) Північно-Кавказька область: Дагестан, Осетія, Інгушетія, Кабарда, Чечня, Ставропольська губернія, південна частина Астраханської і Терська область; 2) Кубань; 3) Чорноморська губернія – на правах області зі своїм головноначальником; 4) Дон; 5) Командувачу Донською армією на правах головноначальника була підпорядкована південна частина Воронежської губернії; 6) Командувачу Кавказькою армією на правах головноначальника була підпорядкована частина Саратовської губернії; 7) Харківська область включала в себе Харківську, Катеринославську губернії, частину Курської й Орловської губерній (головноначальником був командувач Добровольчою армією); 8) до складу Київської області входили частина Київської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній; 9) Новоросійська область включала в себе Херсонську, Таврійську губернії та частину Подільської (11, 191).

А. Денікін в “Очерках русской смуты” назвав причини, що спонукали його до змін в адміністративному устрої територій, які підлягали його управлінню. Це – стратегічні умови, випадкові зміни лінії фронту, котрі не збігалися з адміністративними кордонами, територіальні кордони між фронтами. Все це, на його думку, вимагало відступу від прийнятих схем (11, 190). Безумовно була ще одна причина, яку не назвав генерал – це його власні уявлення та переконання щодо місця українських земель у складі єдиної Російської держави. В них чітко проступають великодержавні нотки й відсутність бажання визнати за українським народом право жити у національній самостійній державі.

Отже, коли у вересні 1919 р. територія України виявилася зайнятою військами Денікіна, вона була поділена на три області – Київську, Харківську та Новоросійську.

Головноначальником Київської області було призначено генерала Драгомирова, Харківської – В. Май-Маєвського, Новоросійської – М. Шиллінга (3, 205).

На чолі областей було поставлено “головноначальників”, які мали необмежені права і поширювали свою компетенцію на всі ділянки політичного, громадського, економічного, культурного життя й органи управління, суду, правопорядку та безпеки. А території, де безпосередньо відбувалися воєнні дії, підпорядковувалися головному командуванню, й перехід тут влади від напіввійськової до цивільної, тобто до “головноначальників”, затягувався (11, 191).

Щодо південноукраїнського регіону, то його навіть не було включено до складу єдиної області, він був розподілений між Харківською та Новоросійською областями. Знову повіяло реакційними царськими порядками, що закреслювали всі надбання Української революції в регіоні. Ці дії мали звести нанівець процес інтеграції південноукраїнського регіону в єдиний український національний масив.

Денікінський режим на ділі впроваджував своє бачення місця південноукраїнських земель в нових умовах. Тут проводилась активна антиукраїнська політика. Гоніння на українство проявлялося в усіх сферах життя.

Сам Денікін у своїх численних публіцистичних та мемуарних працях, опублікованих в еміграції, наголошував на тому, що ніколи не був монархістом; його політичне кредо полягало в придушенні більшовизму і збереженні єдності Росії. Але об’єктивно ідеї єдності і неподільності Росії були суголосними з ідеями монархічної Росії чи, принаймні, не суперечили їм. Тому, хотіли того керівники білого руху чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався зі старою дореволюційною Росією.

Політика білогвардійців в Україні посилювала антиденікінські настрої населення південноукраїнського регіону і викликала опозицію його курсу з боку деяких генералів. Відчуваючи важливість українського чинника у антибільшовицькій боротьбі, навіть адмірал О. Колчак – Верховний правитель Росії – бив тривогу у зв’язку з непоступливою лінією А. Денікіна щодо України. Уряд О. Колчака рекомендував Денікіну проводити більш виважену політику й використовувати С. Петлюру в боротьбі з більшовиками (2, 241). Для цього слід було розпочати з українцями лояльну співпрацю. Він пропонував також встановити з українськими військами демаркаційну лінію по смузї територій, окупованих обома арміями. Однак до цих рекомендацій Колчака Денікін не прислухався.

Важливість українського чинника у антибільшовицькій боротьбі так і не була визнана Денікіним навіть у 30-х роках в еміграції. У брошурі “Кто спас советскую власть от гибели” колишній Головнокомандувач не згадує серед причин поразки Збройних сил Півдня Росії український фактор (10, 160; 15). Піднесення революційних рухів серед українського населення, на його думку, було спричинено німецькою чи більшовицькою пропагандами. Недооцінка Денікіним національного питання на Півдні України спричинила фатальні наслідки для долі білогвардійського руху взагалі.

Таким чином, з установленням влади Денікіна на Півдні України був поставлений під загрозу процес інтеграції південноукраїнських земель у єдиний український територіальний організм. Відбувалася реставрація всіх політичних принципів з українського питання, що панували в російських політичних та військових колах ще за часів монархічної Росії. Наріжним каменем нової влади на Півдні України стала теза про відновлення “єдиної, великої, неподільної Росії”. Максимум на що могли розраховувати українці це – “обласна автономія і широке місцеве самоврядування”. Український національний рух у регіоні за доби Української революції в очах командування Збройних сил Півдня Росії не розглядався як природний вияв прагнення українського народу до розбудови власної держави. Вважалося, що український народ був підбурений до

визвольної боротьби штучно, а сценарій української революції розроблено за кордоном – у Німеччині.

Такі ідейні постулати підготували ґрунт для активної антиукраїнської політики на Півдні України. Гоніння на українство розпочалися в усіх сферах життя. В деклараціях і наказах Денікіна не було навіть згадки про будь-які автономні права України. Саму назву “Україна” урядом було заборонено. На зміну їй знову прийшла “Малоросія”. В ході адміністративно-територіальної реформи, проведеної на територіях, що перебували під владою генерала Денікіна, землі південноукраїнського регіону навіть не були включені до складу єдиної області й підлягали поділу між Харківською та Новоросійською областями. На правах області створювалася окрема Чорноморська губернія. А назва “Новоросійська область” сама говорить за себе: південноукраїнські землі як “Новоросія” знову проголошувалися лише частиною “Великоросії”. Це яскраво ілюструє погляди самого А. Денікіна на місце південноукраїнських земель у складі Російської держави – рядові губернії у складі типових адміністративних одиниць – областей, що становлять єдиний державний російський організм. Таким чином, новий адміністративний поділ мав на меті розчленування українських земель за новим районуванням без натяку на врахування бодай якоїсь самостійності України як держави, де проживають українці. Знову повіяло реакційними царськими порядками, що закреслювали всі надбання Української революції в регіоні. Ці дії мали звести нанівець процес інтеграції південноукраїнського регіону в єдиний український національний масив.

Об’єктивно ідеї єдності і неподільності Росії були суголосними з ідеями монархічної Росії чи, принаймні, не суперечили їм. Тому, білогвардійська армія перетворювалася на серцевину монархічних сил, а білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався зі старою дореволюційною Росією. Така антиукраїнська політика обмежувала коло потенційних союзників-добровольців у антибільшовицькій боротьбі.

Недалекоглядна політика генерала Денікіна в Україні викликала критику з боку інших білих генералів. Поразки на фронті змушували командування Збройних сил Півдня Росії переглядати деякі політичні принципи. Генерал Денікін погодився на утворення органу з законодавчими функціями. Відносно України змін фактично не сталося. Це було величезною помилкою генерала Денікіна, яку він, до речі, так і не визнав до кінця свого життя.

1. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – Київ; Відень, 1920. (Репринтне відтворення 1920 року: К., 1990).
2. Кин Д. Деникинщина. – Л., (Б. г.).
3. Супруненко М.І. Національний гніт і нищення української культури в часи денікінщини // Наукові записки Академії наук УРСР. Інститут історії та археології. – Кн. II. – К., 1946.
4. Щетенко Л.А. Воєнно-політичне становище та співвідношення класових сил на Півдні України влітку 1919 року // Український історичний журнал. – 1981 – № 2.
5. Владимирцев В.С. Партия – организатор разгрома контрреволюции на Юге. – М., 1971.
6. Міщенко С.О. Боротьба трудящих України проти білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород, 1963.
7. Корновенко С.В. Білогвардійський рух в Україні: теорія та практика вирішення аграрного питання // Український селянин. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Черкаси, 2003.
8. Козерод О.В., Бриман С.Я. Деникинский режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. – Харьков, 1996.
9. Procyk A. Russian nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during Civil War. – Edmonton, Toronto 1995.

10. Крупина В.О. Українська революція в оцінці командування Збройних сил Півдня Росії (лютий 1919 – березень 1920 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Випуск 6. – К., 2002.
11. Деникин А.И. Очерки русской смуты. – М., 1991.
12. Могилянський М. Прошлое и настоящее Новороссии (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию). – Одесса, 1919.
13. Билимович А. Деление Южной России. – Екатеринбург, 1919.
14. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX –початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск VI. – К., 2003.
15. Деникин А., фон Лампе А.А. Трагедия Белой армии. – М., 1991.

БЕССАРАБСЬКА ГУБЕРНСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ АРХЕОГРАФІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

В.М.Хмарський

(доктор історичних наук, професор,
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

Стаття посвячена археографічеській діяльності Бессарабської губернської ученої архівної комісії в кінці ХІХ – началі ХХ вв. Діяльність комісії по пошуку, описанню і публікації історических істочників показана в контексте розвитку археографії на Юге України і діяльності других археографіческих учреждений края.

The article deals with the archaeographic activity of the Bessarabia province Scientific Archive Commission (turn of the 20th century). Its activity in the field of acquisition, preservation and publication of historical sources is shown in the context of the development of archaeography at the south of Ukraine and the activity of other scientific archaeographic institutions.

У час 20-ї річниці незалежної України є нагода переосмислити не тільки той шлях, що його пройшло наше суспільство упродовж цього часу, але й досягнути становлення цього феномена протягом століть. Історичній науці, очевидно, тут належить особлива роль. Говорячи про таку складову України, як Українське Придунав'я, думаємо, що інкорпораційні зусилля в інтелектуальному полі тут перманентно залишатимуться актуальними. В історії історичної науки у Бессарабії ще залишаються певні прогалини, ліквідація яких дозволила б додати свою лепту до цих зусиль. Йдеться про інтеграцію діяльності Бессарабської губернської ученої комісії (БУАК) і її співвіднесення з контекстом розвитку археографії на півдні України на межі ХІХ – ХХ ст.

Свого часу, працюючи над проблемою археографічної діяльності наукових установ на півдні України і зокрема губернських учених комісій, автор статті (який мав честь у 2004 році захистити докторську дисертацію у присутності вельмишановного ювіляра) (1) не наважився приєднати доробок БУАК до всього здійсненого цими установами у царині археографії. Не робить цього і А.Є.Заяць – автор навчального посібника з археографії, де у розділі про історію археографії цілий пункт одного з параграфів, присвячений археографічній діяльності губернських учених комісій (2, 77-85). Вирішивши повернутися до цієї проблеми, ще раз зупинимося на тому контексті, про який йдеться у назві статті.

Загалом у розвитку археографії на півдні України можна виділити, якщо брати за основу процес інституціалізації, чотири періоди. Становлення археографії у краї відбувалося протягом другої чверті ХІХ ст. Процес цей складався з двох фаз. Перша – час спорадичної діяльності окремих археографів (М.Н.Мурзакевич, архієпископ Гавриїл (В.Ф.Розанов), А.О.Скальковський та ін.). Історичні джерела вони публікували у періодичній пресі та своїх творах. Друга – виникнення і початок діяльності Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС), у якому археографія посіла помітне місце і набула систематичності. Наступний період (друга половина 50-х – середина 80-х рр. ХІХ ст.) характеризується тим, що основним репрезентантом археографічної діяльності у краї було ОТІС. Ця наукова установа здійснювала, хоча й не часто, пошукові експедиції, залучала до своєї роботи власників рукописних колекцій, збільшувала власне зібрання манускриптів і, врешті, значно розширила коло опублікованих історичних джерел.

Від середини 80-х рр. і до початку ХХ ст. розпочалася трансформація центрів

археографічної діяльності у регіоні. Монополія ОТІС на півдні України в цій царині завершилася з виникненням у 1887 р. у Сімферополі Таврійської ученої архівної комісії (ТУАК). А це призвело до інтенсифікації пошукової роботи в архівах, сприяло дбайливішому збереженню архівних матеріалів і більш енергійному введенню їх до наукового обігу. Заключний період пов'язаний з виникненням у 1903 р. ще одного потужного наукового осередку – Катеринославської ученої архівної комісії (КУАК). Тоді до археографічної діяльності в Одесі, Сімферополі, Катеринославі було залучено близько ста науковців, котрі представили на достатньо високому науковому рівні кілька сотень археографічних публікацій, в яких було оприлюднено тисячі документів і наративів. Через події 1917-1920 рр. було припинено діяльність усіх установ, що провадили археографічну роботу на півдні України (3).

Саме на останній із зазначених періодів і припадає поява БУАК. Виникнення губернських учених архівних комісій – це прояв процесу подальшого організаційного розвитку історичної науки в Російській імперії. Вони стали місцевими історичними товариствами, які спрямували свої зусилля переважно на вивчення писемних джерел. Діяльність учених архівних комісій велась у трьох основних напрямках: архівному (створення історичних архівів шляхом накопичування документів), археографічному (описування та публікація історико-юридичних актів) та археологічному (розкопки, вивчення старожитностей краю тощо). По суті, вони також не уникнули синкретизму, як і ОТІС, і виконували функції одразу кількох наукових товариств.

Не була винятком, наприклад, ТУАК. Хоча найбільше кримчани упоралися з першим основним завданням: ними переглянуто й упорядковано понад 150 тисяч архівних справ у відомчих архівах губернії і створено спеціальний Сімферопольський губернський історичний архів, до якого було відібрано понад 10 тисяч справ. Комісія спромоглася, за скрутних фінансових обставин, розпочати й успішно видавати протягом 33 років «Известия» (у 1887-1920 рр. побачило світ 57 випусків). За цей час було проведено понад 250 засідань, де виголошено понад 400 доповідей. Багато з них були представленням історичних джерел, підготовлених до друку. Серед 150 авторів понад 40 виявили себе археографами. Найактивнішими були Ф.Ф.Лашков та А.І.Маркевич, публікації яких становлять третину археографічного доробку ТУАК.

З приблизно 450 опублікованих на сторінках «Известий» матеріалів четверту частину складають археографічні публікації. Важливою рисою у діяльності ТУАК було те, що члени комісії обговорювали теоретичні проблеми археографії. Під час підготовки до друку пам'яток дипломатичних зносин Кримського ханства з Московською державою, а за тим і ордерів Г.Потьомкіна і П.Зубова, постало питання про принципи публікації історичних джерел. Після жвавої дискусії було вирішено друкувати документи без змін, тобто некритично, не побоюючись «увічнити малограмотність писарчуків» минулого.

Активна археографічна діяльність ТУАК тривала й у перші десятиліття ХХ ст. Це контрастувало з ситуацією в ОТІС. Перше десятиріччя нового століття виявилось плідним на видання – вийшло шість томів «Записок», а у другому – п'ять. Систематично археографічні публікації з'являлися лише у секретаря О.І.Маркевича. Після його смерті (1903) процес публікації історичних джерел став стихійним. Тематика публікацій характеризувалася розпорошеністю. Географічно вона звузилася до меж турецької Очаківської області (до кінця ХVІІІ ст.) або Херсонської губернії (у ХІХ ст.) чи навіть Одеси, якщо торкалася персоналій. Зникла зі сторінок «Записок» і козацька тема. Все це свідчить про маргінальний характер археографічних досліджень в ОТІС на той час (4).

Найближчими до Одеси були губернські центри у Херсоні, Катеринославі та Кишиневі і саме там варто було б чекати зусиль, що сприяли заснуванню губернських учених архівних комісій, адже у самій Одесі через наявність ОТІС таку комісію відкрити

не дозволили (5, 109-110). Дійсно, як свідчить справа «Про заснування Херсонської ученої архівної комісії», котра зберігається у фонді «Департаменту загальних справ міністерства внутрішніх справ» у Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург), Херсонський губернський статистичний комітет у своєму засіданні від 11 вересня 1897 р. зніціював створення такої комісії у Херсоні. Після узгодження всіх процедур цю комісію було відкрито 31 травня 1898 р. (6). Утім у подальшому розгорнути роботу у Херсоні не вдалось і її існування тривало лише на папері (7).

У названому вище фонді наявна невеличка справа «Про заснування Бессарабської ученої архівної комісії у місті Кишинів», що містить кілька засадничих документів, нині відомих переважно з друкованих матеріалів БУАК. Ключовим документом, звичайно, є лист бессарабського губернатора О.П.Константиновича до міністра внутрішніх справ І.Л.Горемікіна від 23 березня 1898 р., в якому він вказує на те, що відбувається «велика справа збудження у губерніях любові до їхніх історичних пам'яток і вжиття заходів щодо повідомлення про них, описання й запобігання від псування та знищення». Характерно це й для Бессарабії – «багатої країни історичною долею й різноманітними пам'ятками, важливими у багатьох відношеннях, й історичними особами. З іменами й діяльністю яких пов'язана доля цього краю, що слугував протягом сторіч ареною життя і боротьби багатьох народів і племен, різноманітних як за національністю, так і за вірою, вдачею, звичаями та побутом». Комісію було відкрито менш ніж через півроку – 23 серпня 1898 р. Тоді її головою обрали директора Кишинівського реального училища М.Д.Кодряна, помічником голови (заступником) – директора народних училищ О.Л.Крилова, а секретарем («діловодом») – помічника інспектора Кишинівської духовної семінарії І.М.Халіппу (у тексті – Халепу) (8). Питання заснування та основних напрямків діяльності БУАК уже ретельно опрацьовано в історіографії (9; 10), і тому не будемо спеціально зупинятись на цьому.

Комісія, як відомо, спромоглася видати три томи «Трудов» (1900-1907). Доробок цілком пристойний з огляду на непростий час, у який довелося діяти комісії, та скромні наукові сили провінційної околиці. Якщо не брати до уваги оприлюднених протоколів та звітів, то там нараховується 23 публікації, що належать усього п'яти авторам. З них І.М.Халіппа є автором і упорядником 15 матеріалів, які становлять 95 % обсягу «Трудов» (і це без урахування того, що переважно саме він є укладачем звітів, протоколів і покажчиків до кожного з томів). Серед названих публікацій до суто археографічних можемо віднести дев'ять: три – у першому томі, одна – у другому, п'ять – у третьому. Разом вони становлять чверть обсягу «Трудов». З них вісім відносимо до проявів едиційної археографії, одну – до камеральної археографії.

Спеціальних археографічних завдань БУАК перед собою не ставила, як це прямо не передбачалось і для інших комісій, призначення котрих бачили у заснуванні історичних архівів «для зосередження і вічного зберігання архівних справ і документів, що були не потрібні для поточного ведення справ, але більш або менш важливих в історичному відношенні», а також для збирання й упорядкування названих документів, укладання відповідних описів і покажчиків задля зручнішого використання їх науковцями (11, 11). «Лазівка» містилась у передостанньому пункті міністерського циркуляру: «Учені комісії, незалежно від прямого свого обов'язку, зважаючи на місцеві обставини, включають до кола своїх занять розшук, опис і пояснення всіляких інших пам'яток старовини» (11, 12).

Проте поступове накопичення у розпорядженні БУАК значної кількості історичних джерел мало об'єктивно «наштовхнути» її археографічну діяльність, як це було в інших комісіях. Так, уже на четвертому засіданні БУАК (вересень 1898 р.) було запропоновано розглядати досвід ТУАК у виданні праць, взявши для розгляду один з випусків її «Известий» (12, 377). У серпні 1902 р. на засіданні БУАК виникла дискусія, коли один із

членів комісії запропонував змінити її назву, перетворивши на «Товариство історії і статистики». І.М.Халіппа заперечив, вказавши, що «статистика є лише один із методів розробки історії» і тому, якщо перейменувати комісію, то ліпше було б її назвати «Товариство історії і старожитностей», але «для того потрібен солідний учений персонал, якого Кишинів не може поки мати» (13, 515). Очевидна аналогія з Одеським товариством історії і старожитностей.

З огляду на це не дивно, що вже на перших загальних зборах БУАК (січень 1899 р.) І.М.Халіппа, говорячи про численні матеріали родових архівів, зазначив: «Наш обов'язок, звичайно, розшукувати і публікувати все найцікавіше з цих документів, здатне дати нові дані з історичної географії й етнографії краю» (10, 397). Наступного місяця під час обговорення першого тому «Трудов» О.Л.Крилов наполягав на такому його змісті, який би відповідав головним цілям і завданням комісії, а саме – на першому плані мало «стояти опублікування архівних матеріалів» (12, 387).

Не чужим для БУАК було саме слово «археографія», зокрема похідні від нього. Так, І.М.Халіппа, наполягаючи на збереженні всіх документів у відомчих архівах, посилався на європейський досвід: адже «іноземні археографічні учені товариства на основі всебічної систематизації навіть цілком розрізнених старовинних документів, і відомостей, що в них містяться, розв'язують важливі філологічні, етнографічні й історичні проблеми» (12, 385-386). Готуючись до Археологічного з'їзду у Києві у БУАК вирішили створити підкомісію для складання проекту правил щодо розгляду архівних справ і для цього мали намір запросити спеціалістів зі слов'янської археографії (12, 391). Очевидно, що в обох випадках це було не сучасне тлумачення терміна, а архаїчне – у першому випадку у сенсі архівознавства, а у другому – опису старожитностей. Загалом важливо те, що комісія залишалася небайдужою до опрацювання й оприлюднення архівного матеріалу, виконуючи своє основне завдання – створення Історичного архіву через відбір «важливих» матеріалів у місцевих архівах, насамперед губернського правління та духовної консисторії. Щоправда матеріали, які там зберігалися, були не раніше початку ХІХ ст., і тому члени комісії, як зазначалося вище, особливу надію покладали на родові архіви, які могли б дати матеріали значно раніші. Тому БУАК звернулася «до окремих представників бессарабського дворянства з проханням записатись в число членів комісії і посприяти її діяльності тим, щоб надсилати документи і предмети старовини» (12, 396). Такий метод був ефективним: і в ОПС, і в ТУАК він виявився найпліднішим для археографії.

Втім, обидва шляхи дали свої результати. У жовтні 1898 р. І.М.Халіппа повідомив комісії про три грамоти господарів, що зберігалися в архіві духовної консисторії, а вчитель з Болграда С.Потоцький – про зібрання місцевих старожитностей, в т.ч. й шістьох документів (12, 380-381; 384) У грудні секретар повідомив про чотири документи господарів, а фабричний інспектор Ю.І.Левінський надіслав ще одну грамоту (12, 384). Накопичені актові матеріали (19, в т.ч. грамоти господарів, патріарха, рішення дивану, розпорядження, свідоцтва, записи, донесення тощо) було опубліковано у тематичній добірці (14). У невеличкій післямові упорядник (І.М.Халіппа) висловив побажання, щоб до комісії надсилали подібні документи, адже «лише через видання старовинних актів, які стосуються нашої території, можливо буде скласти ономастикон найдавніших наших поселень і розв'язати заплутані проблеми історичної етнографії краю» (14, 233).

Нагромадження подібних історичних джерел тривало надалі й уже з родових архівів. 12 документів, зокрема три грамоти господарів було здобуто на початку 1899 р., і вони з'явилися на сторінках «Трудов» завдяки співпраці з З.Ф.Доніч (уродженої Карп-Руссо) (15). Восени наступного року І.М.Халіппа повідомив про перші три грамоти щодо вотчини села Боюкан у передмісті Кишинева (16, 427). Розгортання нових придбань

призвело до появи у другому томі «Трудов» найбільшої добірки актових матеріалів (понад чотири десятки, серед яких 29 грамот господарів) (17). На початку 1903 р. він працював у родовому архіві І.В.Дическула і віднайшов ще три грамоти першої половини XVII ст., які було опубліковано у третьому томі «Трудов» (18). Там само побачили світ майже три десятки документів з вотчини Грушка, що належала місту Кишиневу – опубліковано всього дві грамоти, а переважають різноманітні господарчі «записи» (19).

Отже, половина археографічних публікацій стосувалася тематично середньовічної та ранньомодерної історії Молдавії. Друга група – три публікації належать до історії XIX століття і пов'язані з різноманітними персоналіями. Так, випадкове придбання Д.В.Щегловим листа колишнього архієпископа Могилівського Анатолія Мартиновського невідомій особі, написаного між 1868 та 1872 рр., про шанування і значення ікон знайшло свою реалізацію у публікації (20). С.М.Аснаш представив комісії лист князя А.І.Горчакова до свого брата О.І.Горчакова – на той час військового міністра Російської імперії (1812 р.) (21), а П.Т.Коломойцев з Ізмаїла – добірку з 10 документів про діяльність генерал-майора С.О.Тучкова й ушанування його пам'яті у названому місті (1812-1886 рр.) (22).

Відзначилася БУАК і проявами камеральної археографії. Так, у лютому 1899 р. І.С.Фрацман, одержавши у тимчасове користування «Зведення указів і розпоряджень обласного та єпархіального начальства» (10-30-ті рр. XIX ст.), що належав церкві містечка Вад-Рашков Сорокського повіту, умістив у протоколах опис 48 документів з неї (12, 388-390). В ухвалі зазначено намір звернутися до єпископа Кишинівського і Хотинського Іакова за сприянням, «щоб священники, описуючи наявні в церквах рукописи, старовинні друковані видання і предмети, надсилали такі описи через консисторію до комісії» (12, 390).

Найбільшим камеральним проектом став опис документів з колишнього родового архіву Худобашевих, частини якого потрапили свого часу до Бессарабського обласного архіву, а тоді зберігалися губернським правлінням (23). Ця публікація вигідно відрізняється від решти докладною, хоча й не розлогою передмовою. В ній упорядник (І.М.Халіппа) розповів про родину власників архіву, як скористався допомогою при перекладі з вірменської мови ректора Ечміадзінської духовної академії К.І.Костанянца та принцип розташування документів у описі. Так з'явився реєстр з 60 документів, котрі засвідчують листування представників згаданої родини з місцевою церковною адміністрацією (10-30-ті рр. XIX ст.). Важливо, що перелік не «глухий», а з зазначенням змісту й навіть стислим переказом чи вказівкою на найважливіші фрагменти.

Методика видання історичних джерел у БУАК не була на дуже високому рівні. Як уже зазначалося, часто-густо відсутня передмова, хоча примітки наявні як текстуальні, так змістові. Важливо відзначити, що молдавські грамоти друкували майже завжди двома колонками – мовою оригіналу та переклад. Археографічний доробок БУАК у цілому значніший, оскільки межі статті не дозволяють зупинитися на огляді джерел, опублікованих посеред текстів історичних розвідок, а таких набирається кілька десятків.

У перші роки XX ст. діяльність БУАК почала «видихатися». Симптоматичним стало зменшення кількості членів. Якщо у 1898 р. внески здали (а це вважалось основною умовою членства) понад 180 осіб, у 1899 р. – 103, то у 1900 р. – всього 73, а у 1901 р. – ледве 60 (16, 444). Гадаємо, певною мірою відтягнуло на себе і без того скромні наукові сили створене у 1904 році Бессарабське церковне історико-археологічне товариство, проект статуту якого ще у січні 1903 р. І.М.Халіппа представив на засіданні БУАК (13, 509). Але найслабкішим місцем у діяльності БУАК було те, що вся її діяльність трималася на одній особі – І.М.Халіппі. Очевидно, з його від'їздом у середині десятиліття інспектором народних училищ до Катеринославської губернії робота комісії

різко загальмувалась, і третій том «Трудов» став останнім.

Для того щоб контекст був повним, зазначимо, що за перших симптомів приглушення діяльності БУАК на європейському півдні Російської імперії у межах України виник ще один центр археографічної діяльності у Катеринославі. Зусиллями місцевих науковців у 1903 р. було створено Катеринославську учену архівну комісію (КУАК). Її виникнення було підготовлено розвитком краєзнавства на тодішній Катеринославщині. Найкращі місцеві сили гуртувалися навколо газети «Екатеринославские губернские ведомости». Ідея створення архівної комісії виникла там ще у середині 90-х рр. XIX ст., але реалізувати її вдалось пізніше (24). Наукове обличчя установи визначала творчість В.О.Біднова, О.Г.Богуміла, Д.І.Яворницького, Д.І.Дорошенка, Я.П.Новицького, В.І.Пічети та А.С.Синявського. У висхідних світоглядних засадах цієї комісії чітко простежувались «українофільські» сюжети, що відбивалося в археографічних публікаціях і цим відрізняло її від інших осередків у регіоні.

Основними завданнями новоствореної комісії було виявлення, обстеження й упорядкування архівів, складання описів архівних справ і видання документів. Сприяв розгортанню діяльності КУАК XIII Археологічний з'їзд, який відбувся 1905 р. у Катеринославі. Там працювала секція археографії й архівознавства, на якій головував А.С.Синявський. Науковці КУАК проводили дослідження архівів відомчих установ на Катеринославщині (25). Друкованим органом КУАК були «Летописи». За 12 років (1903-1915) опубліковано 10 випусків, котрі увібрали в себе основний науковий доробок комісії. До складу комісії в різні роки входило від 50 до 70 чоловік. Про розмах археографічної діяльності в КУАК свідчить те, що з 22 осіб, чії праці публікувалися, 18 виступили як археографи. Вони представили понад 80 археографічних публікацій, котрі загалом становлять понад 60 відсотків обсягу «Летописей».

Відомий український історик Д.І.Дорошенко писав: «архівні комісії згуртували біля себе місцевих дослідників історії і їх видання чимало прислужилися для української історіографії розробкою історії окремих українських земель» (26, 202-204). Утім, маємо констатувати, що ця сентенція у своїй завершальній частині навряд чи слухна щодо Бессарабської ученої архівної комісії. Адже це скромне наукове співтовариство існувало не тільки поза межами сучасної України, а його археографічний доробок, уміщений у трьох томах, що вклався б в одну книжку, в основному торкався сучасної Молдови, частково Румунії і дуже опосередковано Південної Бессарабії. Однак, з огляду на те, що комісія існувала в одному творчому полі з усіма подібними установами і найближче з південноукраїнськими, то її будь-який доробок не можна не уявляти без інтегрованого погляду як на археографічну, так і на всі інші сфери її діяльності.

1. Хмарський В.М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст.: Автореф. на здоб. наук. ступ. д.і.н. – Одеса, 2004.
2. Заяць А.Є. Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 1. Археографія : Навчальний посібник. – Львів, 2010.
3. Хмарський В.М. До питання про періодизацію історії археографії на півдні України (XIX – початок XX ст.) // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. – Т.11. – К., 2005.
4. Хмарський В.М. Основні тенденції розвитку археографії на Півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 2. – Чернівці, 2004.
5. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету (Одеса). – Одеса, 1998. – Вип.6.
6. Російський державний історичний архів. – Ф.1284. – Оп.185. – Спр.2. – 21 арк.
7. Сінкевич І.Ю. Херсонська губерньська архівна комісія // Заселення Півдня України:

- проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді міжнародної науково-методичної конференції (21-24 травня 1997 р.). – Херсон, 1997.
8. Російський державний історичний архів. – Ф.1284. – Оп.186. – Спр.183. – 7 арк.
  9. Бутакова О. Діяльність Бессарабської губернської вченої комісії у світлі її «Трудів» // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 18.
  10. Циганенко Л.Ф. Бессарабська губернська вчена архівна комісія: до історії створення // Часопис української історії. – Вип. 20 / Кафедра української історії та етнополітики Київського національного університету. – 2011.
  11. Халиппа И.Н. Идея губернских архивных ученых комиссий по Н.В.Калачеву, И.Е.Андреевскому и А.Н.Труворову и учреждение комиссии в г. Кишиневе // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т.І.
  12. Протоколы и журналы Бессарабской губернской архивной комиссии / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т.І.
  13. Протоколы и журналы Бессарабской губернской ученой архивной комиссии (с 12-го января 1902 года по конец 1903 года) // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
  14. Материалы для истории Кишинева XVI-XVIII вв. / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т.І.
  15. Коллекция старинных документов из фамильного архива г-жи З.Ф.Донич, урожденной Карп-Руссо / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т.І.
  16. Протоколы заседаний Бессарабской губернской ученой архивной комиссии (с 4-го марта 1900 года по 22-е декабря 1901 года) // // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1902. – Т.ІІ.
  17. Документы XVII-XVIII вв., касающиеся вотчины села Боюкан, ныне предместия гор. Кишинева / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1902. – Т.ІІ.
  18. Три влахо-болгарских грамоты (1624-1629 гг.) / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
  19. Дополнительная серия документов XVI-XVIII вв., относящихся к истории города Кишинева / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
  20. Письмо Анатолия Мартыновского, бывшего архиепископа Могилевского / Сообщ. Д.В.Щеглов // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1900. – Т.І.
  21. Письмо князя Андрея Ивановича Горчакова князю Алексею Ивановичу Горчакову (1812) / Сообщ. С.М.Аснаш // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
  22. Документы, выясняющие заслуги генерал-майора Сергея Алексеевича Тучкова по устройству и заселению измаильского предместья «Тучкова» и переселению задунайских некрасовцев в Бессарабию / Сообщ. П.Т.Коломойцев // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
  23. Описание 60-ти армянских документов из бывшего фамильного архива Худобашевых / Сообщ. И.Н.Халиппа // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1907. – Т.ІІІ.
  24. Ковальский Н.П., Абросимова С.В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903-1916 гг.) // Археографический ежегодник за 1988 год. – М., 1989.
  25. Журба О.І., Абросимова С.В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. Вип.1. – К., 1992.
  26. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1995.

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ БЕССАРАБСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Л.Ф.Циганенко

(доктор історичних наук, професор,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статье рассматривается история создания Бессарабского церковного историко-археологического общества и его деятельность в 1904 г.

In article the history of creation of the Bessarabsky church istoriko-archaeological society and its activity in 1904 is considered.

Пожвавлення інтересу до історії Бессарабії наприкінці ХІХ ст. сприяло виникненню товариств, які ставили за мету дослідження та збереження історичних пам'яток у регіоні. Так, 23 серпня 1898 р. було відкрито Бессарабську губернську вчену архівну комісію, в діяльності якої поряд з цивільними особами активну участь брали представники православного духовництва.

Відомо, що ще в 1895 р. редакцією «Кишинівських епархіальних відомостей» була здійснена спроба зібрати за допомогою духовництва епархії матеріал для історико-статистичного опису бессарабських парафій. Однак на тому етапі цю справу завершено не було.

Певні зрушення відбулися восени 1901 р., коли 21 листопада на сторінках газети «Бессарабець» (№ 302) було опубліковано статтю «До уваги любителів батьківщини» С.П. Шелухіна – на той час заступника прокурора Кишинівського окружного суду. Автор статті зазначав, що Бессарабія в історичному відношенні практично не досліджений край, який вирізняється своєю самобутністю та специфічними рисами в архітектурі, церковному співі, усній народній творчості. «Чи багато ми знаємо про нашу рідну «молдавську» архітектуру церков, – пише С.Шелухін, – а наші будинки, фортеці, замки – хто і коли їх досліджував? Де наші збірки народних пісень, казок? ... Поряд з нами мешкає велика сім'я мов і народів: молдавани, малороси, великороси, євреї, німці, болгары, серби ... Хто у кого і що запозичив, як це відбилося на народному дусі – всі ці питання не мають жодної відповіді, а між тим вони надзвичайно цікаві й серйозні» (1, ІV).

Практично через кілька днів, 28 листопада 1901 р., відбулася зустріч І. Халіппи (історик-краєзнавець, один із керівників Бессарабської губернської вченої архівної комісії) з єпископом Кишинівським і Хотинським Іаковом, де останній заявив про бажання створити в Кишиневі церковне історико-археологічне товариство і запропонував І. Халіппі скласти проект статуту. В основу документа вирішили покласти затверджений Св. Синодом у 1900 р. «Статут Калузького церковного історико-археологічного товариства», додавши до нього необхідні параграфи, з урахуванням специфіки регіону.

У той же день у газеті «Бессарабець» надрукували звернення до членів духовно-навчальних закладів м. Кишинева, міського духовництва з інформацією про утворення «Бессарабського церковного історико-археологічного товариства». Основним завданням товариства було дослідження місцевих церковних старожитностей і написання історії Кишинівської епархії. Звернення закінчувалося пропозицією для тих, хто цікавиться історичними долями християнства в краї та бажає допомогти в справі збирання й опису старожитностей і книг християнського богослужіння, вступати до означеного товариства.

До січня 1902 р. усі необхідні документи (проект статуту, список членів-засновників) були підготовлені та невдовзі передані на розгляд бессарабському губернатору генерал-лейтенанту Р.С. фон-Раабену, а на початку липня цього ж року – Синоду.

У супроводжувальному листі зазначалося, що «... з метою охорони та вивчення місцевих церковних старожитностей та розробки історії Кишинівської єпархії, ... деякі церковні діячі та світські особи... на чолі з правителем справ Бессарабської губернської вченої архівної комісії ... звертаються з проханням дати дозвіл на відкриття в Кишиневі «Бессарабського церковного історико-археологічного товариства» (1, VIII).

19 грудня 1902 р. було підписано царський указ про дозвіл на заснування означеного товариства та затвердження його статуту. Перше засідання членів історико-археологічного товариства було призначено спочатку на 26 січня 1903 р., пізніше перенесено на квітень 1903 р., однак через соціальну нестабільність та єврейські погроми у місті знову було відкладено. І лише 4 квітня 1904 р. в актовій залі Кишинівської духовної семінарії відбулося урочисте відкриття Бессарабського церковного історико-археологічного товариства.

Як згадує сучасник, на 14-ту годину до семінарії прибули преосвященний Іаков, єпископ Кишинівський та Хотинський, преосвященний Аркадій, єпископ Акерманський, губернатор князь С.Д. Урусов, начальник 14-ої піхотної дивізії генерал-лейтенант В. Сендецький, начальник губернського жандармського управління генерал-майор І.Г. Чарнолуський, Кишинівський міський голова Л.Є. Сіцинський, директор народних училищ Бессарабської губернії дійсний статський радник О.Л. Крилов, директор 1-ої чоловічої гімназії статський радник С.Г. Квітинський, ректор духовної семінарії протоієрей А.В. Яновський, більше 50 членів-засновників Бессарабського церковного історико-археологічного товариства з числа представників місцевих навчальних закладів і міського духовництва, багато інших осіб (2, 3-8).

Після урочистого молебню преосвященний Іаков надав слово секретарю консисторії О.П. Стратилатову для озвучення Наказу Синоду від 2 грудня 1902 р. за № 9471-м про заснування в Кишиневі Бессарабського церковного історико-археологічного товариства та про утвердження його статуту. З привітаннями до товариства виступив губернатор князь С.Д. Урусов.

Вітальну промову виголосив також І.М. Халіппа, який зазначив: «розробка історії обласної помісної церкви не менш необхідна, ніж розробка загальної церковної історії» (1, XV), тим більше, що історія церков Бессарабії є дуже цікавою для істориків. У своєму виступі Іван Миколайович наголосив, що історія місцевої церкви розпочалася ще з апостольських часів, це підтверджується легендою про проповіді св. Апостола Андрія у Скіфії та існуванням на Дунаї з перших століть так званої Томайської єпископії. У XIV ст. у межах регіону, в Акермані, знаходилася резиденція першого молдавського митрополита Йосифа Мушата, який з успіхом відстояв незалежність митрополії від Константинопольського патріарха. У XVII – XVIII ст. бессарабські міста Акерман, Кілія, Хотин неодноразово згадуються як місцеперебування митрополитів. На час приєднання краю до Російської імперії тут налічувалося 40 монастирів та скитів і 775 церков, де зберігалося багато пам'яток минулого церковного життя краю.

На жаль, констатує І. Халіппа, багато з цих документів з різних причин зникли назавжди, частина з них знаходиться у дуже поганому стані. Тому одним із головних завдань Бессарабського церковного історико-археологічного товариства і буде збереження та публікація цих пам'яток.

Крім того, перед товариством поставало ще одне завдання статистико-практичного спрямування. До початку XX ст. Кишинівська єпархія не мала не лише історичного нарису, а й статистичного опису парафій, що спричинило певні труднощі у повсякденній

роботі. Тому складання такого опису розглядалось як одне з першочергових завдань товариства.

Наприкінці своєї промови доповідач наголосив, що успіхи діяльності товариства будуть цілком залежати від того, наскільки його роботі нададуть сприяння та допомогу місцеві любителі старовини, особливо з місцевого духівництва. Погодьтеся, думка актуальна і для нашого часу!

До складу членів-засновників товариства увійшли 53 особи. Більшість склали священнослужителі – 36 осіб або 68%. Найбільш повно були представлені священники Кишинєва – 10 осіб або 28%. З бессарабських повітів узяли активну участь у заснуванні товариства церковнослужителі Бельцького (9 осіб або 25%), Сорокського (6 осіб або 16%) та Бендерського (4 особи або 14%) повітів. Найменша кількість членів товариства була від Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів – по 2 особи. Взагалі не був представлений Оргеєвський повіт.

Крім священнослужителів, у заснуванні товариства активну участь взяли представники місцевої інтелігенції – чиновники та викладачі – 17 осіб, що становило близько 32%. Серед найбільш відомих ми зустрічаємо прізвища Д.М. Дмитрієва (викладач Кишинівського єпархіального жіночого училища), М.Д. Кодряна (директор Кишинівського реального училища), О.Л. Крилова (директор народних училищ Бессарабської губернії), М.В. Лашкова (вчитель І-ої Кишинівської чоловічої гімназії), О.І. Філатова (викладач Ізмаїльського духовного училища), І.М. Халіппи (правитель справ Бессарабської губернської вченої архівної комісії) (1, XI-XIV), Н.І. Глебова (генерал-майор) та інших (1, 43). Цікаво, що практично всі з названих осіб були також членами Бессарабської губернської вченої архівної комісії, що свідчить про їх неабиякий інтерес до історії рідного краю.

На цьому засіданні було зачитано затверджений «Статут Бессарабського церковного історико-археологічного товариства», в якому були визначені: мета його діяльності, права і обов'язки членів, організаційні аспекти (зібрання, рада товариства, видавничі діяльність, звітність тощо). Щодо діяльності товариства, то статут передбачав наступні напрямки:

- пошук, охорона та дослідження пам'яток, що відносяться до облаштування церков і каплиць, виникнення парафій, утвердження єпископської кафедри, релігійно-морального життя священників і мирян, виникнення церков розкольників у краї тощо;
- зібрання відомостей про стародавні церкви, цвинтарі, ікони, предмети церковного вжитку;
- фотографування видів усіх пам'яток, що відносяться до історії місцевої церкви;
- пошук та публікація церковно-археологічних, історичних, етнографічних матеріалів, що зберігаються в органах місцевої влади або у приватних осіб;
- створення особливого сховища для старожитностей під назвою «Кишинівське єпархіальне», в якому потрібно зберігати всі зібрані речі церковної старовини та фотографії, з перспективою утворення на базі останнього бібліотеки й архіву.

До складу ради товариства мали увійти голова єпархії як покровитель товариства, його заступник – почесний голова, старшина товариства, його заступник, секретар (правитель справ), завідувач сховища та бібліотеки, скарбник.

Таємним голосуванням за участю всіх 28 осіб, що були присутні на зборах, обрано більшістю голосів старшину товариства – ректора духовної семінарії, протоієрея А.В. Яновського (15 голосів), заступника старшини – статського радника А.М. Пархомовича (15 голосів), правителя справ – надвірного радника В.М. Халіппу (15 голосів), скарбника – статського радника І.М. Пархомовича (7 голосів), який водночас

погодився виконувати обов'язки завідувача Кишинівського єпархіального сховища, а також майбутньої бібліотеки та архіву.

За пропозицією Халіппи збори постановили – розробити до травня програму щодо написання історії Кишинівської єпархії та питання для збору відомостей, необхідних для створення історико-статистичного опису парафій єпархії. Були розглянуті також пропозиції щодо порядку ведення справ, іншого майна, облаштування сховища, бібліотеки, архіву, щодо звітності та внутрішнього благоустрою товариства.

Перше засідання ради відбулося 13 квітня 1904 р. 17 травня 1904 р. пройшли чергові загальні збори БЦАТ, на яких розглянули складений правителем справ проект програми «Історія Кишинівської Єпархії у зв'язку долями християнства в межах Бессарабії зі стародавніх часів». Програма мала чотири розділи. Перший був присвячений історії християнства в Бессарабії, він охоплював період від найдавніших часів до створення в 1812 р. Кишинівської єпархії. У другому розділі розглядалась історія місцевого єпархіального управління в XIX ст., у третьому – історія церковного життя Бессарабії в XIX ст., у четвертому – історична статистика парафій, церков і монастирів Кишинівської єпархії.

Старшина товариства Яновський заявив про намір закінчити складання систематичного покажчика статей, що були вміщені у «Кишинівських єпархіальних відомостях» з початку їх видання. Д.В. Щеглов обіцяв зайнятися складанням довідника історичних матеріалів, що були надруковані в місцевих обласних, а потім губернських відомостях, а правитель справ товариства В.Н. Халіппа заявив про намір зайнятися розробкою історії християнства в межах давньої Дакії на основі румунських джерел.

Історію місцевого єпархіального управління вирішили писати у вигляді окремих нарисів про діяльність ієрархів. Історію повсякденного життя Бессарабії у XIX ст. відкласти до закінчення підготовчих робіт з розробки історії Кишинівської єпархії, а історичну статистику приходів, церков і монастирів – до виходу «Довідкової книги Кишинівської єпархії».

Останні загальні збори товариства у 1904 р. відбулися 24 жовтня. На них обговорювали питання про те, як залучити членів товариства до активної участі в розробці історії Кишинівської єпархії. І. Халіппа та В. Пархомович висловилися за видання «Довідкової книги Кишинівської єпархії» (за проектом колишнього архіпастиря Бессарабії, преосвященного Іакова), яка, на їх думку, пожвавить інтерес до історії християнства. Головною перешкодою на цьому шляху була відсутність необхідних коштів.

І.М. Халіппа ознайомив присутніх зі складеними ним «Відомостями про стан 775-ти церков Бессарабії у 1812–1813 рр.» та висловився про необхідність залучення парафіяльного духовництва єпархії до дослідження цих стародавніх церков Бессарабії.

У наступні роки Бессарабське церковне історико-археологічне товариство продовжувало свою роботу з популяризації місцевої церковної історії. За період з 1909 по 1914 рр. було випущено 9 томів праць Бессарабського історико-археологічного товариства за редакцією В. Кудриновського.

Увага до національної історії на початку XX ст. сприяла бурхливому розвитку археографії, археології та історії, викликала до життя чисельні наукові товариства, які об'єднали зусилля місцевої еліти та духовництва в справі збору відомостей про старожитності з метою їх збереження. Парафіяльні священики, як і єпархіальна влада, були залучені до роботи з метою вивчення історичних пам'яток. Змістовний бік діяльності товариства включав чотири основні напрями: збирально-охоронний, який полягав у виявленні, описі та збереженні матеріальних і письмових пам'яток з архівів монастирів, духовно-навчальних закладів, єпархіальних установ; дослідницький – вивчення церковного життя регіону, місцевих релігійних звичаїв, обрядів;

пропагандистський, що передбачав пропаганду історико-археологічних знань серед духівництва та парафіян; видавничий – публікація найбільш важливих джерел з історії регіону. Бессарабське церковне історико-археологічне товариство відіграло вагомую роль у справі дослідження та збереження історичних джерел, популяризації історичних знань серед місцевого населення.

1. Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества / под ред. В. Кудриновского. – Кишинев, 1909. – № 1.
2. Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества / под ред. В. Кудриновского. – Кишинев, 1909. – № 2.

СКОВОРОДИНІВСЬКЕ КОЛО: РОДОВІД МИХАЙЛА КОВАЛЕНСЬКОГО

Т.С.Шевчук

(доктор філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

Предлагаемый историко-литературный очерк содержит сведения о семье первого биографа и друга Григория Сковороды Михаила Коваленского. Освещаются аспекты карьеры Михаила Коваленского и его братьев на имперской государственной службе, а также прямых наследников в контексте их прямого или опосредованного отношения к украинскому философу. В поле зрения попали и некоторые факты из жизни писателя Василия Нарежного (1780 – 1825).

The offered historical and literary essay contains information about the family of Grigory Skovoroda first biographer and friend Michael Kovalensky. The aspects of Michael and his brothers career on the imperial government service, as well as his inheritors are lightened up in the context of their direct or indirect relation to Ukrainian philosopher. Some facts from the life of the writer Vasiliy Narezhny (1780 – 1825) were analyzed too.

Михайло Іванович Коваленський (1745 – 1807) залишився відомим в історії і цікавить нас у ХХІ столітті виключно через його дружні стосунки з видатним українським мислителем ХVIII ст. Григорієм Савовичем Сковородою (1722 – 1794). Знайомство майбутнього філософа на початку 1760-х років з іще безвусим студентом Харківського колегіуму спонукало його повернутися на викладацьку посаду, незважаючи на відверто вороже до нього ставлення з боку адміністрації закладу. Збережені листи Сковороди до Михайла Коваленського є не тільки джерелом безцінної інформації про Сковороду-педагога, але й залишаються унікальним епістолярним зразком ХVIII століття, який і нині вражає щирістю і чистотою почуттів, глибиною естетичних міркувань, розумінням і добротою, широким діапазоном ерудиції у поєднанні з дохідливістю і простотою викладу думок. Опікування допитливого хлопчика надихало його вчителя на написання численних поезій (розміщених прямо у листах) і творчі переклади, насамперед, з Горация. «...Всю повноту своєї душі, весь свій багатющий життєвий досвід і квінтесенцію своїх знань Сковорода розкривав Михайлові Коваленському, в якому знайшов чутливу, розумну, щирю людину...» (1, 177), – писав Леонід Махновець, а їх листи пізнього періоду є чи не єдиним документальним свідченням про спосіб життя, пересування й місця перебування Сковороди в останні роки його життя.

Відразу після смерті свого вчителя Михайло Коваленський написав наблизений до агіографічного жанру нарис «Жизнь Григория Сковороды» (1795), який дотепер залишається основним джерелом наших відомостей про нього. Він уперше був опублікований майже через сто років у «Київській старовині» (№ 9, 1886) та передрукований у ювілейному випуску зібрання праць мислителя («Збірник Харківського історико-філологічного товариства», 1894, т. VII) включно із листуванням під загальним редагуванням і коментарями Дмитра Багалія. Нарис Коваленського й нині обов'язково супроводжує всі академічні видання творів Сковороди, що виходили впродовж ХХ – ХХІ ст.ст. (1963, 1973, 2010 рр.). На основі викладених у ньому свідчень ученими-сковородинознавцями кінця ХІХ – сер. ХХ ст.ст. (Микола Петров, Дмитро Багалій, Леонід Махновець, Анастасія Ніженець) та дослідниками його біографії останніх років (Микола Бородій) було виявлено низку архівних матеріалів, що підтвердили такі яскраві

факти з життя Сковороди, як навчання у Києво-Могилянській академії, перебування в півчій капелі при дворі імператриці Єлизавети та у складі Токайської комісії в Угорщині, робота у Переяславському і Харківському колегіумах.

Незважаючи на шанобливе ставлення до нарису Михайла Коваленського «Жизнь Григорія Сковороды», сквородинознавці, однак, ніколи не приділяли особливої уваги особі автора цього твору. У вступній статті до ювілейного видання праць Сковороди 1894 року історик Дмитро Багалій писав: «На жаль, наші відомості про Коваленського мізерні і ми навіть не знаємо, коли він помер» (2, XIX). У ХХ ст. уявлення про друга і біографа Сковороди та його родину поповнилися не набагато: статтею Степана Шевирьова з деякими фактичними помилками* та інформацією про його роботу у Харківському колегіумі, яку розшукав Леонід Махновець. Про Михайла Коваленського і нині бракує інформації, зовсім немає персональних публікацій, котрі розкривали б цю особистість з аналізом динаміки його відносин з учителем. Між тим, апелюючи до образу Сковороди, не всі замислюються, що наші уявлення про нього сформовано крізь призму сприйняття Михайла Коваленського, і саме його влучні характеристики й безцінні свідчення біографічного порядку «канонізували» портрет мислителя для нащадків. Безсумнівна наявність у цьому життєписі рис певної ідеалізації, що була викликана тугою за померлим наставником і бажанням якнайкраще окреслити його образ, безперечно, не виключає можливості його міфологізованого відтворення. Мабуть, саме тому на всіх скульптурних зображеннях і портретах, створених напередодні або вже після смерті Сковороди**, він без винятків вражає своєю скромністю, постає уособленням вченості й простоти, сором'язливості й невибагливості. А яким був зовнішній вигляд самого Михайла Коваленського? Знайшовся тільки стислий опис портрета Михайла, що залишив його правнук Сергій-Соловйов-молодший (1885 – 1942) у своїх «Спогадах» (1928): «смугляве, дещо африканське обличчя з виразними скулами і чорними очима, зі стрічкою і зіркою на грудях» (3, 67). Це – образ інтелігента ХVIII ст., блискучого кавалера катерининської доби... Сам портрет вочевидь не вцілів, оскільки садиба Соловйових у Дєдове, де він зберігався, згоріла у 1917/1918 роках під час революційних заворушень.

2022 року на нас чекає 300-річний ювілей з дня народження Григорія Сковороди. У найближче десятиліття актуальними проблемами сквородинознавства є не тільки висвітлення аспектів світоглядних і творчих орієнтирів мислителя, але й занурення у деталі його біографії, де й нині існує ще багато «білих плям», та з'ясування додаткових відомостей про його близьке оточення. Оскільки Михайло Коваленський відіграв найзначнішу роль у житті Сковороди, то він і його найближчі родичі насамперед постають об'єктом зацікавлення у науковій «ревізії» сучасних уявлень про коло особистих знайомих любомудра. Портрет улюбленого (без перебільшень!) вихованця Сковороди був складений автором цієї розвідки на основі даних, що фігурують у дослідженнях істориків ХІХ – ХХ ст.ст. Семена Венгерова, Олександра Половцова, Степана Шевирьова, викладених у Російському бібліографічному словнику та енциклопедії Фрідріха Брокгауза й Іллі Єфрона; архівних довідниках; документах з журналу Петра Бартенєва «Русский архив»; працях сквородинознавців Дмитра Багалія і Леоніда Махновця; студіях співробітників ІРЛІ РАН (Пушкінський Дім), присвячених культурі ХVIII ст.; мемуарах очевидців та істориків кавказьких воєн початку ХІХ ст., матеріалах рязанських краєзнавців, листуванні Сковороди та Михайла Коваленського.

* Степан Шевирьов помилково вказав 1757 рік роком народження Михайла Коваленського (1745 – 1807).

** З листа слобожанського поміщика А. І. Ковалівського від 2 квітня 1794 року дізнаємося, що «живописець здешний Лукьянов» написав єдиний прижиттєвий портрет Г. Сковороди, якому на той час було сімдесят два роки. На портреті ж Г. Лук'янова образ Г. Сковороди представлений приблизно у тридцятирічному віці.

Сподіваємося, що цей матеріал поглибить наші уявлення про особистість друга і першого біографа Сквороди і допоможе, наскільки це можливо, висвітлити ставлення його родини до видатного українського філософа.

***

Михайло Коваленський народився 16 (27) лютого 1745 року в сім'ї священника Івана Коваленського, що мешкала в Олексіївській фортеці Харківської губернії. Леонід Махновець у книзі «Григорій Скворода. Біографія» (1972) наводить такий запис про нього з відомостей учнів Харківського колегіуму за 1762/63 навчальний рік: «Алексеевской крепости, священника Николаевской церкви Иоанна, 18 лет» (1, 177).

Російський знавець генеалогії дворянських родів Рязані Ігор Риндін, автор випусків «Матеріалів з історії і генеалогії дворянських родів Рязанської губернії»: 2006 (А – Б); 2007 (В – Г); 2008 (Д – И); 2009 (К); 2010 (Л – М) виводить генеалогію роду Коваленських, оскільки Михайло Коваленський деякий час пробув правителем Рязанського намісництва. Згідно з його фактами, Коваленские є російським дворянським родом, що йде від київського ловчого Станіслава Коваленського, який 1670 року брав участь у сеймі миру з Росією. Друге коліно цього роду представлено синами Вікторіном, Михайлом та Іоакімом; третє – козачим полковником і членом державної воєнної колегії Антоном Михайловичем Коваленським, який мав двох синів – Петра та Іоанна (4).

Батько героя цієї розвідки, священник Іоанн мав чотирьох синів – Михайла, Григорія, Івана та Петра Коваленських. У малоросійських джерелах XVIII ст. їх прізвище традиційно прочитувалося як Ковалинські. Однак на певному етапі (вже у відомостях Харківського колегіуму) його носії визнали за краще вимовляти його на польський манер, як Коваленські, звідки пішли існуючі й дотепер різночитання, що без успіху намагався подолати Леонід Махновець. Через те, що в усіх архівних свідченнях воно йде саме в такому варіанті, ми також будемо використовувати форму, яку обрали представники цього роду. Біографії братів Коваленських торкнемося дещо пізніше, а зараз відтворимо картину життя героя цієї розвідки, долучаючи й інші джерела.

Історик російської літератури середини XIX ст. Степан Шевирьов у біографічній довідці про Михайла Коваленського, котрого той цікавив як четвертий куратор Московського університету (5), повідомляє, що свою освіту він отримав у Харківському колегіумі, після закінчення якого впродовж 1766 – 1769 років там же й викладав курс поезії, після чого переїхав у Петербург до сім'ї гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського (1728 – 1803) як вихователь його дітей. Свій перший переклад повісті популярного у Росії тих часів французького письменника-енциклопедиста Жана-Франсуа Мармонтеля (1723 – 1799) «Випробувана дружність», що входить у збірку «Повчальні оповідання» («Nouveaux Contes Moraux», vol. III), він присвятив Сквороді* (СПб., 1771) (6).

Михайло Коваленський став супутником і наставником графа Олексія Кириловича Розумовського (1748 – 1822) під час його подорожування Європою 1772 – 1775 роками, унаслідок чого зміг завершити свою освіту в Страсбурзькому університеті. У цей період він написав дві оди: «Ода на новий 1774 год Екатерине II» (СПб., 1774 г.), «Ода на день рождення Екатерины II, 21 апреля 1774 г.» та переклав з французької російською мовою твір «Записка Христини, королеви шведської, с примітками Д'Аламбера» (1774).

Після повернення з-за кордону Михайло Коваленський робить воєнну кар'єру: у 1780-х роках служить прокурором та секретарем Воєнної Колегії у чині генерал-майора. «Я

* Переклад цієї повісті підписаний ініціалами «М. К.».

имѣю, – пише він у листі до Сковороди від 7 жовтня 1785 року, – загородный дом от Питербурха на восьмой верстѣ, по Петиргофской дорогѣ, над морем, с рошею, с садом, с ранжереями, – гдѣ и живу всю весну, лѣто и часть осени, ѣздя в недѣлю раза два в город к должности, по утрам; а к деревенскому своему обѣду всегда возвращаюсь домой. Итак, в один день бываю в первѣйшей столицѣ русскаго міра и в самом глубоком уединеніи» (7, 479). Знаємо також із листування Михайла Коваленського зі Сковородою, що 1787 року помер його єдиний семирічний син. Ігор Риндін повідомляє про двох синів Михайла Коваленського – Севастіана й Ілля. Ілля Михайлович залишився продовжувачем роду, тож у семеричному віці, імовірно, помер Севастіан, а Ілля був народжений уже в 1790-х роках. Зі своєю дружиною Надією Михайлівною в нього склалися близькі і дружні стосунки, засновані на взаємопорозумінні й повазі: «Я имѣю друга в жене – сіе много. Имѣю человека мыслящего со мною – сіе утѣшительно», – писав Михайло своєму наставникові 1779 року (7, 477).

1793 року, невдовзі після смерті президента Воєнної Колегії князя Григорія Потьомкіна (1739 – 1791), вибухнув скандал: Катерина II звільнила Михайла Коваленського від службових обов'язків з формулюванням «за крадіжки і хабарництво», як то видно з листа державного діяча та головнокомандувача у Москві графа Федора Ростопчина (1763 – 1826) до графа Семена Воронцова (1744 – 1832) від 22 лютого 1796 року (8, 299). З цього ж джерела відомо, що Адріан Грибовський (1767 – 1834), також виходець з Малоросії, котрий на той момент був головою канцелярії Платона Зубова (1767 – 1822), клопотав про скасування цієї судової справи, після чого Михайло Коваленський був призначений правителем Рязанського намісництва з переводом із чину генерал-майора у таємного радника. За часів перебування на цій посаді, як свідчить російський учений Михайло Лепехін, 1797 року він керував придушенням бунту працівників заводу Петра Хлебнікова Іст'їнського чавуноливарного заводу на Рязанщині (9). Завдячувати клопотанню Михайло Коваленський мав своєму братові Григорію, що приятелював з Адріаном Грибовським. Граф Федір Ростопчин вважав, що останній надмірно зловживає на своїй посаді, адже, як і решта секретарів Зубова (Альтесті і Рібас), був «рідкісним негідником». Слід визнати, що головнокомандувач мав рацію у своїх негативних оцінках: 1798 року Адріан Грибовський сам потрапить під суд за звинувачення у крадіжках естампів, картин, антикваріату з колекції Таврійського палацу та інших злочинах (присвоєння казенних земель і кріпосних на 31780 рублів) і до смерті Павла I буде знаходитися під наглядом поліції (10).

Імператор Павло I, який намагався позбутися оточення і фаворитів своєї матері Катерини II, відкликав Михайла Коваленського з Рязані (якого міг знати через Олексія (Кириловича) Розумовського (1748 – 1822), свого друга років юнацтва) і 25 квітня 1801 року призначив його на посаду четвертого куратора Московського університету* (11). Але невдовзі, в листопаді 1803 року, при нез'ясованих обставинах, уже наказом імператора Олександра I, Михайло Коваленський був звільнений із посади куратора разом з іншими членами правління університету: князем Олександром Голіциним (1773 – 1844), Павлом Голенищевим-Кутузовим (1767 – 1829), директором Іваном Тургенєвим (батьком декабриста Миколи Тургенєва) і членами університетської канцелярії (12, 321). Можемо припустити, що рішення імператора було пов'язане з масонською діяльністю керівництва університету, боротьба з якою знову починала набирати обертів на початку XIX століття. Належність Михайла Коваленського до масонської ложі зафіксував Степан

* Дата призначення відома із джерела: ОР РГБ. Ф. 178. © 4771, л. 77.

Шевирьов, а входження до неї решти представників правління університету не приховується у документах епохи.

Останні три роки Михайло Коваленський провів у відставці у своїх маєтках під Петербургом, Дедове (Харківської губернії) та Хотетове (під Орлом). Відомий російський мемуарист і письменник Степан Жихарев, виходець із Данківського повіту Рязанської губернії, залишив у своєму щоденнику від 4 лютого 1805 року такий спогад про останні дні учня й друга Сковороди: «Їздили з Хом'яковим до М. І. Коваленського, що був за покійного государя нашим рязанським губернатором. Я бачив його малим і тепер був радий познайомитися з ним ближче. Він розумна, приємна і привітна людина, хоча коли він був губернатором і не те про нього казали; але інші часи – інші звичаї. Він, здається, схильний до містики. Обіцяв із часом позичити мені твори Сковороди, який був його наставником. Манускрипт цих творів постійно в нього на столі перед очима. Я просив дозволу подивитися кілька сторінок у той час, як він розмовляв з іншими й натрапив на якусь статтю під назвою «Потоп Зміїн». Нічого не зрозумів» (13, 45) (Тут і далі переклад з рос. мови наш. – Т. III.).

До кінця своїх днів Михайло Коваленський залишався відданим Сковороді як духовному наставникові, зберігав і популяризовував його праці. Михайло Лепехін небезпідставно вважає, що саме через його посередництво твори Сковороди набули поширення у масонському середовищі Санкт-Петербурга й Москви, оскільки список укладеної ним біографії мислителя «Жизнь Григорія Сковороды» входив до складу четвертої книги масонського рукописного зібрання «Дзеркало світу» як частина масонської «Герметичної бібліотеки» (9)*. За життя Михайла Коваленського були також уперше надруковані окремі сквородинівські роботи: діалог «Наркісс» (анонімно, при посередництві наближеного до масонських кіл російського письменника, історика і перекладача малоросійського походження Михайла Антоновського (1759 – 1816)) у книзі «Бібліотека духовная, содержащая в себе дружеские беседы о познании самого себя» (1798) та уривки з лекційного курсу «Начальная дверь ко христіанскому добронравію» в журналі «Сионский вестник» (Ч. 3, 1806) з короткою запискою від редактора і засновника цього видання масона-мартиніста Олександра Лабзіна (1766 – 1825).

Михайло Коваленський помер 6 (18) червня 1807 року у Москві, де, як пише Михайло Лепехін, був похований у Симоновім монастирі. Мусимо констатувати, що його біографічний портрет далекий від традиційних уявлень про «хорошого хлопчика», «успішного випускника» Харківського колегіуму. Імперський державний діяч інколи не вистоявав перед спокусами світу, гонитвою за наживою і був, за його власним зізнанням, – «птопляем бурею житейскою і вовлечен в бездну сует и міра» (7, 478), «удручен, изможден, изтощен волненіями свѣта» (7, 467), дарма, що його вчителем був Сковорода, якого він не припиняв поважати все життя.

Homō sum et nihil humani a me alienum puto** – все людське було властиве і Сковороді, особливо за часів юнацтва, в період становлення його як особистості. У молодості він не ігнорував студентські вечірки, в чому й зізнається у ранніх листах до Михайла Коваленського (у перекладі з лат. Петра Пелеха): «знаю, який спокусливий шлях юності», «мені відома вдача юнаків», «Ах! Skorистайся хоч моїм досвідом!», «О, який я був дурний, що завдав таку шкоду своєму здоров'ю, піддавшись у молодому віці впливові дуже розбещених товаришів», – писав він (7, 250; 252; 290), а стан глибокого непробудного сну, в якому його було доставлено в Каврай під час вимушеного повернення, як припускає Леонід Махновець, найімовірніше був викликаний алкогольним сп'янінням (1, 129). Слідування ж античному принципіві *perforce te!*

* У своїй електронній публікації М. П. Лепехін посилається на таке джерело: РГБ, ф. 237, № 46.

** Я людина, і ніщо людське мені не чуже (Теренцій).

(удосконалюючи себе!) сприяло формуванню і становленню образу мислителя таким, як ми його знаємо, – овіяного романтичним ореолом мандрівного мудреця і високоморальної людини, що дотримувалася прекрасного вислову Платона «Для мене немає нічого важливішого, ніж бути чи стати кращим» (7, 259)...

Після смерті Сковороди 29 жовтня (за старим стилем) у с. Іванівка (нині Сковородинівка) Харківської губернії вже 8-го листопада Михайло Коваленський, який перебував у своєму маєтку Хотетове під Орлом, дізнається про смерть учителя і складає епітафію. 9 лютого 1795 року (тобто через чотири місяці після події) він завершує вже згадану біографію «Жизнь Григорія Сковороды», що до останніх часів залишалася єдиним джерелом наших уявлень про обставини життя і творчості українського мудреця та безцінним провідником інформації для шукачів документальних свідоцтв про нього. Михайло Лепехін підкреслює, що ця праця багато в чому забезпечила інтерес до особистості й творчості Сковороди: «В кінці XIX ст., – пише вчений, – біографія Сковороди почала розглядатися чи не як більший прояв духовних шукань, ніж його власні праці. Якщо для Л. М. Толстого і твори Сковороди, і його життєпис, укладений К.[Коваленським], мали однакову цінність <...>, то для наступних поколінь життєтворчий досвід наслідування Христа вже уявлявся більш значущим. Через родинну спадкоємність (нащадком К. був поет С. М. Соловйов) учення Сковороди у викладі К. значно вплинуло на Андрія Белого й В. Ф. Ерна, що жили в Дєдове» (9).

Як зазначалось, обставини життя і творчості Сковороди стали предметом наукового інтересу майже століття по його смерті. Вони стали надбанням суспільної думки після передачі онуками Михайла Коваленського Московському Публічному і Румянцевському музеям дідової колекції автографів і листів Сковороди. За життя твори мислителя знало обмежене коло близьких людей, а його філософські діалоги, вірші та байки розповсюджувалися у списках по Слобожанській Україні. Частково зібрання праць Сковороди побачило світ 1861 року (СПб., друкарня І. Лисенка), яке вийшло з невеликою передмовою без жодних коментарів. До того ж з'являлися друком лише окремі твори та розрізнені й суперечливі відомості біографічного характеру в періодичних наукових виданнях. Вибірково з ними знайомилися у Санкт-Петербурзьких салонах через посередництво Михайла Коваленського.

***

Про життя братів Михайла Коваленського вдалося з'ясувати кілька цікавих фактів, які, на жаль, не всіх їх характеризують з кращого боку.

Ім'я Григорія Коваленського кілька разів зринає у перших листах Сковороди до Михайла: маленький Грицько виконував роль листоноші. «Саме коли кінчив писати про сміх, – пише Сковорода у листі від вересня 1762 року (у пер. Петра Пелеха), – прибув наш тричі жаданий Гриць, якого я з охотою обійняв» (7, 234). В інших листах цього ж періоду Сковорода часто передає свої вітання маленькому Грицькові або просто згадує про нього (листи № 43, 96 у виданні 1973 р.).

Після закінчення своєї освіти Григорій Коваленський також просувається кар'єрними сходинками при царському дворі, що у другій половині XVIII ст. без особливих труднощів робили високоосвічені вихідці з України. Адріан Грибовський, Платон Зубов – таким було відоме нам коло його знайомств, що свідчить про освоєння Григорія в інституті фаворитизму, який склався при дворі Катерини II. Він став власником земельних наділів у Таганрозі та Ростовській області. На офіційному сайті селища Ряженське Таганрогського округу Ростовської області повідомляється, що воно було засноване 1776 року воєнним комісаром і надворним радником (що відповідало воєнному чину підполковника) Григорієм Івановичем Коваленським. Селище займало 34 десятини землі, а за переписом 1782 року налічувало 162 мешканці. На сайті розміщений витяг із

«Матеріалів для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії» (1880), в якій значиться: «...Урочище Ряженое, на просторанстве 3300 десятин околичной земли, около 1776 года, получил в ранговую дачу Кригс-комиссар Коваленский и осадил здесь село Ряженое...» (14). Сам Григорій Коваленський, йдеться далі, проживав у Таганрозі, а вздовж берега Азовського моря отримав ще 30 десятин землі. Ігор Риндін у витягу про родовід Коваленських відзначив, що Григорій Іванович Коваленський був «Коллежский ассессор. Предводитель дворянства Мариупольского уезда Екатеринославского наместничества» (4).

1781 року Сковорода гостював у Григорія у Таганрозі, про що свідчить написаний звідти лист (№ 109) до Степана Курдюмова. Мудрий старчик повчав свого вихованця й пізніше – 1788 року він надіслав йому листа у Таганрог (№ 114), в якому закликав втримуватися від тілесних спокус і пам'ятати про важливість духовного спокою. Григорій і Михайло Коваленські піклувалися про свого наставника до кінця його життя. Вони листувалися з ним, постійно запрошували до себе і неодноразово передавали йому гостинців: скрипку (у 1779 році), флейттраверс «слоновой кости» (у 1785 році), флейту (після 1787 року), окуляри, трубку, сир, рибу, вино, табак тощо, як то видно з їх листування. Сковорода до кінця життя зберіг дружнє і прихильне ставлення до Григорія Коваленського, про що свідчать такі звернення до нього, як «найжаданіший для мене Григорію» (№ 114), «найдорожчі для мене в господі особи» (№ 115).

Про третього брата Михайла – Івана Івановича Коваленського відомо небагато: у виписці Ігоря Риндіна значиться, що той був «Коллежский ассессор. Мариупольский городничий» (4). А от про Петра Івановича Коваленського, який почав кар'єру як «премьер-майор Харьковского легкоконного полка» (19), знайшлося багато історичних свідчень, пов'язаних з його діяльністю у Грузії в період приєднання цієї країни до Російської імперії. Саме Петро Коваленський невдовзі після смерті грузинського царя Георгія Іраклійовича у смутний 1801 рік волею долі прийняв на себе керування країною, замість його законного наслідника, царевича Давида Багратіона, якому на початку таємних переговорів між Георгієм XII та Павлом I про повноцінне входження Грузії до складу імперії передбачалася як мінімум посада генерал-губернатора грузинської провінції зі збереженням титулу царя. Викладаючи деталі цього призначення, зазначимо, що ми не беремося судити російсько-грузинські стосунки тих років. Сучасні російські історики давно визнали помилки імперської політики у грузинському питанні, які зумовили затяжний і виснажливий характер кавказьких війн XIX ст. Нас у цьому контексті цікавлять лише дії Петра Коваленського, до рук якого перейшло повновладне управління новоствореною Грузинською губернією. Однак, щоб зрозуміти мотивацію його вчинків, довелося зануритись у найдрібніші деталі тих історичних подій, долучаючи щоденники російських генералів кавказьких війн (Сергій Тучков), праці воєнних істориків XIX ст. (Микола Дубровін, Василь Потто), іншу інтерпретаційну літературу (Зураб Авалов, Яків Гордін, Семен Есадзе й ін.).

Обставини прибуття восени 1799 року довгоочікуваного в Тифлісі посольства представників Російської імперії, яке явилось для затвердження грузинського царя Георгія XII на престолі, передаємо за свідцтвами воєнних істориків XIX ст. Миколи Федоровича Дубровіна (1837 – 1904) та Василя Олександровича Потто (1836 – 1911). Вони детально описують місію прибулих для постійного перебування у Грузії командувача Кавказькою лінією генерал-лейтенанта Карла Федоровича Кноррінга, генерал-майора Івана Петровича Лазарева зі своїм сімнадцятим егерським полком та повноважного міністра Російської імперії статського радника Петра Івановича Коваленського. Делегація везла новому грузинському царю Георгію Іраклійовичу, який законно вступив на грузинський престол після смерті свого батька 1798 року,

імператорську інвеституру, котру, за трактатом 1783 року* держава-сюзерен мала надіслати на підтвердження своєї подальшої підтримки. По прибуттю довгоочікуваного посольства, – пише Василь Потто, – «полк зробив при цьому, як доносив Коваленський, – “фігуру преизрядную”, і вступив у Тифліс під грім гармат і радісний передзвін. Увесь шлях, яким просувався полк, і самі вулиці міста заповнила маса народу, а вікна і дахи тифліських будинків були наповнені глядачами. Народ радів сердечно і щиро» (15).

Для ілюстрації плачевного стану, в якому перебувала Грузія після набігів персів, турок і лезгинів, згадаємо враження від тогочасного Тифлісу російського генерал-майора Сергія Олексійовича Тучкова (1767 – 1839), який, до того ж, був очевидцем подій тих років, прибувши зі своїм полком у місто навесні 1801 року. У своїх «Записках 1766 – 1808» він відзначив: «... Тифліс видався мені купою каміння з двома вулицями, якими ще можна було проїхати. Але будинки і на них переважно були розорені. Від палацу царського залишилися одні лише ворота, решта зруйнована вщент. Нашестя Агі Магомета-хана, шаха персидського, наприкінці царювання Катерини II <...> було причиною цього нищення» (16, 186). Слід зауважити, що мемуарист напише і про неабияке уміння, хист і смак місцевих архітекторів і будівельників, які в короткий строк споруджували будинки і палаци із довершеністю, перейнятою від грецьких майстрів.

Прийом російської делегації 5 грудня напередодні офіційної коронації останнього грузинського царя Георгія XII** відбувся з небаченою розкішшю. Прибула сторона влаштувала презентацію дорогоцінних подарунків, якими розпоряджався міністр Коваленський: малиновий оксамитовий трон з масивним золотим оздобленням, царське крісло, горностаєва сукня для цариці із діамантовою прикрасою, державний штандарт із зображенням двоголового російського орла, царська порфіра із розшитими на ній грузинськими та російськими гербами, оздоблена золотом шабля, корона, скіпетр й держава***, дорогоцінні персні, годинники, хрести тощо для усіх членів царського дому. Найпершим із них були пожалувані й діамантові ордени: святого апостола Андрія Первозванного царю Георгію Іраклійовичу; святої великомучениці Катерини цариці Марії Георгіївни та орден святої Анни 1 класу для цесаревича Давида. Після дев'яти гарматних пострілів почалася парадна хода повноваженого представника російського імператора. Петро Коваленський тримав у руках кредитивну грамоту Павла I, їхав у парадному одязі, на багато вбраному коні, у супроводі царських церемоніймейстерів, тифліської влади, хору музикантів та блискучого конвою (17, 253 – 255). Він урочисто оголосив, що Всеросійський імператор Павло I приймає Грузію під свій височайший кров, затверджує Георгія XII законним властителем грузинського царства, а його старшого сина, світлішого царевича Давида Георгійовича, – майбутнім його наслідником...

12 грудня 1799 року грузинський цар присягнув на вірність російському імператору із визнанням його верховних прав над царями Кахетії та Картлі. «Не зайвим буде додати, – пише Василь Потто, – що долучена до Росії Грузія включала в себе на той час Картлі, Кахетію, частину Сванетії, що поділялася на Тріолетську і Барчалінську області; Грузії належали ж тоді Казахська, Бомбакська і Шамшадальська провінції, населені татарами, і землі гірських народів: осетин, тушин, пшавів і хевсурів» (15).

* Мається на увазі Георгіївський трактат 1783 року: дружній договір Росії та грузинського царства Картлі-Кахетії, підписаний у м. Георгієвську. На умовах повної внутрішньої автономії грузинський цар Іраклій II визнавав покровительство Росії, відмовлявся від проведення самостійної зовнішньої політики, зобов'язувався служити своїми військами російській імперії. Катерина II зобов'язувалася зберігати цілісність кордонів Картлі-Кахетинського царства.

** У записках Сергія Тучкова та Василя Потто грузинський цар іменується Георгієм XIII.

*** Власні царські регалії грузинського царя були викрадені під час останнього нападу персидського Агі Магомета-хана.

Як російський міністр, Петро Коваленський представляв у маленькій розореній країні, яку не втомлювалися спустошувати і грабувати з усіх боків ворожі іновірці, велику і непохитну імперію, гаранта безпеки і майбутнього процвітання Грузії. Відтак довір'я і пошана до нього не знала меж з боку царя і його наближених. Однак далеко не таким було ставлення до них російського міністра. «Коваленський, – пише Микола Дубровін, – як представник політики і внутрішнього управління царством, був людиною честолюбною і владолубною <...> Він їхав у Тифліс не як посередник, а як губернатор або хазяїн. Слабкість країни, м'якість характеру Георгія давали видам Коваленського канву, на якій він думав вишивати свої візерунки. Знаючи, що не зустріне жодної перешкоди з боку туземців до приведення у виконання своїх честолюбних видів, він побоювався лише стороннього впливу будь-якої особи» (17, 259). Такою особою став, за свідченням істориків, генерал Лазарев. Штатський чиновник постійно ворогував з генерал-майором, на фоні якого виглядав людиною незначною і корисливою: «Його [Коваленського] характер, – зазначає Василь Потто, – ясно характеризується таким фактом: дізнавшись, що цар призначив Лазареву однаковий з ним оклад столових грошей, по десять рублів на добу, він зважив за можливе вказати царю на невідповідність подібного призначення і наполегливо вимагав для себе, як представника государя, подвійного окладу. Лазарев, очевидно обурений такою нахабною і дріб'язковою претензією, зовсім відмовився від свого утримання, і Коваленський вже не мав більше приводу скаржитися й мав залишитися при своїх десяти рублях» (15).

Коваленський робив усе, щоб розсварити Георгія XII і генерала Лазарева, усіляко підкреслюючи свою над ним першість. Щоб задовольнити свої амбіції, він також вимагав, аби йому, як представнику Росії, війська віддавали честь, у чому йому рішуче відмовив генерал-майор Іван Лазарев. Останній, пишуть історики (Дубровін, Потто), «високо і чесно тримав російський стяг на чужій землі», задовольнявся малим, за що його неабияк поважали грузини. Коваленський, навпаки, активно втручався у питання внутрішнього керування державою, в усі розпорядження царя, інтригував, виходячи зі своїх особистих інтересів. Цікаво, що генерал Сергій Тучков, який, на відміну від процитованих істориків, був свідком описуваних подій, навпаки, був далекий від ідеалізації Івана Лазарева: «Він був доволі хоробрий, чесний та добрий, але мав дещо у характері своєму, що багатьом не подобалося. Він був надто підозріливим, при цьому не в міру принижував себе перед начальниками, чого навзаєм вимагав і від підлеглих. Прагнув підпорядкувати собі частини справ, що не належали йому, втручався інколи в них, не терпів тих, кому такі зокрема були доручені. <...> По прибуттю моєму в Тифліс, знайшов я його вже у незгоді з царевичем Давидом, з яким до того він був у дружбі. А також зробився він і великим неприятеlem бувшого там міністром г. Коваленського, виключно через те, що головнокомандувач Кноррінг мав до нього довіру» (16, 187 – 188). Про Петра Коваленського, навпаки, Тучков пише спокійно і стримано.

Грузія активно шукала протекторату Росії за складних часів державної смуги в імперії і повного безладдя у власній країні. Справжня криза наступила після смерті царя Георгія XII 28 грудня 1800 року. Вкрай невдоволені втратою прав на престолонаслідування зведені брати й дядьки грузинського царя, які після його смерті оскаржували право царевича Давида на грузинський престол, увійшли у зносини з турками та персами, після чого в листопаді 1800 року збройними силами генералів Івана Лазарева та Василя Гулякова були блискуче розбиті війська Омар-хана Аварського. Однак високий авторитет російських військ, утримання яких, до речі, було вкрай злиденним через неорганізованість і зловживання грузинської адміністрації, постійно підривався через загарбницьку діяльність чиновного апарату, представники якого думали лише про самозбагачення.

Георгій XII передбачав такий розвиток подій. Країна його була зруйнована, армія не озброєна, населення бідувало, повний розбрат спостерігався й у царському домі. Тому єдиним виходом він бачив не васальну залежність від Росії, а повноцінне входження в її склад. Розуміється, за умов збереження царської гідності династії Багратидів. Серед цієї головної вимоги, яку цар просив йому письмово підтвердити імператором, ним було сформульовано ще 17 «прохальних пунктів» стосовно перспектив організації внутрішньої та зовнішньої політики, як-от: залишити престол і царські титули правлячої династії та затвердити царевича Давида наслідником; перехід царя на «жалованье» із передачею доходів грузинського царства у казну імперії; воєнне облаштування країни; перспективи розробки срібних і золотих рудників; чеканка монет із зображенням гербів Росії та Грузії; проекти зовнішньої політики тощо.

Тасмні переговори велися з вересня 1799 року. Наприкінці квітня 1800 року повноважні послы Георгія XII князі Герсеван Чавчавадзе, Георгій Авалов та Еліазар Полавандов прибули у Санкт-Петербург для офіційних переговорів. Їх результатом стало укладання договору на умовах Росії, який необхідно було підписати Георгію XII, після чого мала відбутися легітимна ратифікація. Однак послы прибули у Тифліс вже після смерті свого царя, а відтак офіційна двостороння угода не була підписана. Між тим, Павло I ще 18 грудня 1800 року поспішив укласти маніфест про возз'єднання Грузії та Росії, який так і не був ратифікований грузинською стороною, та незважаючи на це, був проголошений 18 січня 1801 року. Від імені імператора міністр іноземної політики граф Ростопчин об'явив перебуваючому в Петербурзі Герсевану Чавчавадзе, що, на знак своєї милості, той призначить старшого з царського дому Багратидів правителем Грузії під іменем намісника або царя (17, 357), але кого він мав на увазі – не ясно. У листопаді 1800 року Карл Кноррінг отримав від Павла I наказ, «чтобы до получения отъ Насъ соизволения даже не было приступаемо къ назначению преемника на царство Грузинское» (18, 312) а у рескрипті до Кноррінга від 20 січня 1801 року імператор писав так: «Я хочу, щоб Грузія була губернією, і так в той же час поставте її у зносини з сенатом, а у духовній частині з синодом, не торкаючись їх привілеїв. Губернатором нехай буде хтось з царської крові, але під вами, і хай буде шефом тамошнього гусарського полку» (17, 359). Як бачимо, Павло I не думав вводити радикальні зміни, реформувати грузинську церкву, але його зневажливе «хтось з царської крові» свідчить про відповідне ставлення до умов грузинської сторони. Решта представників династії мала виїхати на службу в Росію зі збереженням усіх почесностей, належних їх високому роду.

Далекий від інтриг імператорського двору і заклопотаний лише визнанням своїх прав на грузинський престол у династичному конфлікті Багратидів, який загострився після його одруження з вірменкою, Давид Георгійович відразу ж по смерті свого батька у січні 1801 року приступив до управління царством. 30 грудня 1800 року він передав генералу Лазареву лист, підписаний 22 кахетинськими князями та некресським митрополитом, в якому підтверджувалося їх бажання бачити Давида своїм царем (17, 354). Після оголошення в Тифлісі маніфесту Павла I про приєднання Грузії до Росії на «вічні часи» Давид поспішив відправити грамоту подяки імператорові, підписану його прихильниками. Новина була прийнята народом радісно, з урочистою хресною ходою, яку очолювали генерал Лазарев і царевич Давид. Брати останнього – Іван, Михайло та Баграт 9 березня виїхали на службу в Росію, 15 березня до них приєднався царевич Міріан Іраклійович, а 12 травня вони дісталися Петербурга. Між тим, Карл Кноррінг офіційно представив у Петербурзі проект майбутнього політико-адміністративного уряду країни, в якому «з міркувань здорової політики» не знайшлося місця для посади грузинського царя. Як свідчать історики XIX ст., саме він заявив про небажання грузинського народу взагалі мати над собою царя, на що отримав схвалення новоствореної Державної ради на подальші у цьому напрямку дії. Він прибув у Тифліс 24

травня 1801 року, відсторонив від влади Давида й утворив тимчасовий уряд із грузинської знаті під головуванням генерал-майора Лазарева.

Царевич Давид на той момент мав чин генерал-лейтенанта, був командувачем Преображенського полку російської гвардії (16, 186 – 187), тож накази головнокомандувачів звик виконувати. Однак у захваті від цього він, звісно, не був. Карл Кноррінг нічого не хотів і чути від Давида, що усе зроблене його батьком для возз'єднання мало єдину мету збереження права наслідувати грузинський престол його старшим сином. «Ти бачиш, що робиться з Грузією, – казав Давид ереванському хану, який також надумав був шукати російського покровительства – так і тебе виженуть» (17, 404), після чого генерал Лазарев заборонив йому втручатися у справи зовнішньої політики. Обурювало Давида й те, що він та усі члени царського дому мають у примусовому порядку назавжди залишити свій рідний край.

Відсутністю офіційного двостороннього акту добровільного приєднання Грузії на умовах Росії або акту зречення від престолу грузинського царя пояснюються вагання імператора Олександра I прийняти Грузію у склад імперії під час численних засідань Державної ради весни-літа 1801 року, на які грузинських послів не допускали. Однак, незважаючи на різку критику цього проекту орієнтованими на європейську законодавчу практику міністрів Віктора Кочубея, Семена Воронцова, Адама Чарторижського, Державна рада прийняла позитивне рішення 8 серпня 1801 року, на основі чого Олександр I підписав відповідний маніфест 12 вересня 1801 року. У підготовленому Платоном Зубовим «Положенні про управління Грузією» серед розлогіх рекомендацій до проведення адміністративних реформ зі створення округів і повітів у Грузинській губернії, способу керування ними та характеру проведення зовнішньої політики, згадується й Петро Коваленський, якого «за здатності його і за місцеву того краю мови знання» було призначено правителем Грузії. В цьому ж документі міститься й розпорядження «для заспокоєння краю» відправити усіх членів царського дому в Росію, де вони, зі збереженням усіх почестей, належних їх високому роду, отримають пенсію, який відповідає їх доходам у Грузії.

Князь Андронніков писав у листі від 12 жовтня 1801 року, що коли грузинським посланцям був оголошений зміст маніфесту, то усі вони, не погодившись із ним, подали звернення до імператора, в якому просили щонайменше отримати згоду на ратифікацію цього документу членами царського дому Грузії, що перебували у Петербурзі (17, 420). «Становище країни, – коментує цей факт Микола Дубровін, – уявлялося таким відомим і ясним, що влада наша не знайшла за необхідне поставити якоесь питання» (17, 420). Князь Чавчавадзе з жалем писав у листі до своїх родичів, що жодне доручення Георгія XII не було ними виконано: «Царство знищили, та і в піддані нас не прийняли*. Ніякий народ так не принижений, як Грузія...» (17, 432). Марно царевич Давид восени 1801 року збирав у Тифлісі печатки грузинських князів на підтвердження їх бажання мати його своїм царем. Безрезультатно збирала підписи й інша група князів на затвердження духовного заповіту царя Іраклія II з надією бачити царевича Юлона Іраклійовича правителем Грузії.

Як міг вплинути міністр Коваленський на рішення Георгія XII відрядити послів із нотою прохань щодо входження Грузії до складу Російської імперії? Здається, ніяк. За твердженням Миколи Дубровіна, через його відверте інтриганство цар перестав йому довіряти і готував чергове посольство до відправки без звичних із ним консультацій (17, 266 – 268). З наведених документів у фундаментальній праці цього воєнного історика видно, що через численні скарги та протирічливі донесення Петра Коваленського наказом від 11 червня 1800 року Павло I ліквідував посаду міністра у Тифлісі та

* Як свідчить Микола Дубровін, усім членам царського дому призначили пристойне утримання, але жити запропонували у будь-якому губернському центрі на вибір: Калузі, Курську, Києві, Харкові тощо.

відкликав свого дипломата з апаратом його чиновників у Санкт-Петербург. Ще у серпні 1800 року після передачі справ Івану Лазареву той покинув Грузію, але не на завжди, а для того, щоб повернутися переможцем... Як уже зазначалося, у маніфесті від 12 вересня 1801 року він був офіційно призначений губернатором Грузії, куди і прибув з іншими чиновниками наступної весни.

12 квітня 1802 року в Тифлісі було проголошено маніфест Олександра I, приведено грузинський народ до присяги, а невдовзі й проведено офіційне відкриття роботи нової грузинської влади. Ці сухі факти набувають зовсім іншого змісту з висвітлення обставин відбуття тих подій.

Микола Дубровін пише, що зібрані навколо церкви князі, знатні особи та інші жителі Тифлісу були оточені військами «аки штурмом», і у такому стані здійснювати присягу (17, 444). Василь Потто не приховує свого жалю від цих дій: «На жаль, – пише він, – Кноррінг не належав до числа тих людей, що мають дар викликати до себе довіру народу і відразу ж спаплюжив самий смисл добровільного приєднання Грузії, надав йому вигляд якогось насилля. <...> Ця груба міра і перестороги, нічим не викликані з боку народу, глибоко образили грузинів, які не захотіли присягати під загрозою багнетів і розійшлися по домівках. Тоді, за наказом Кноррінга, значніші грузинські князі й дворяни були заарештовані, і ці ув'язнення ще більше обурили грузин» (15). Генерал-майор Тучков, який керував безпекою на церемонії проголошення маніфесту Олександра I, натомість пише, що обряд присяги на вірність і підданство престолу Російському, де були присутні усі члени царського дому і найзначніші мешканці, «окончився без мал'їшого зам'шательства» (16, 191), хоча факти арештів та обставини проведення присяги жваво обговорювалися у листах російських міністрів того часу.

Невдовзі відбулося урочисте відкриття нового правління Грузинською губернією. За свідченням Сергія Тучкова, Петро Коваленський вдруге прибув із Санкт-Петербурга як офіційний правитель Грузії не один, а зі своїм *братом*, призначеним на посаду віце-губернатора краю. Хто це був – Михайло, Григорій чи Іван Коваленський, автор цього дослідження напевне не знає. Михайло перебував тоді на посаді четвертого куратора Московського університету (нагадаємо, що він пробув на ній з 25 квітня 1801 до листопада 1803 року); Іван «засвітився» в історичних документах лише як «маріупольський городничий»; залишається Григорій, близький до кола досвідчених у грузинських справах Платона і Валеріана Зубових.

У день офіційного відкриття роботи Верховного Грузинського Правління брати Коваленські мали стати свідками дивного природного явища, яке Сергій Тучков описав у найдрібніших деталях. З ранку того дня перед проведенням урочистих заходів, він почав розташовувати війська з обох сторін дороги від міських воріт до дому головнокомандувача. За умов «найяснішої» погоди генерал-майор відчув під землею глухий удар з ревом. Земля поблизу лівого флангу батальйону, охопленого панікою, піднялася з камінням і глиною у повітря не менш, як на десять сажень. За цим послідував такий же ж заввишки водомет на всю ширину отвору. Вода миттєво упала у створене нею провалля шириною з п'ять футів, звідки ще деякий час було чути її рев. Разом із Кноррінгом, який усе бачив через вікно, Тучков зібрав усе мотуззя, яке купно становило не менш ніж сто сажень і спустив його у прірву, прив'язавши каміння. До дна урвища, пише він, – вони так і не змогли дістатися (16, 191)... Природна аномалія, що сталася на території Тифлісу в той день, коли малоросійські вислугувуванці приступили до управління Грузією у присутності прямих нащадків династії Багратидів (що півтора тисячоліття правила Грузією), принижених бідністю, послабленням країни і діями союзника, не могла не вразити обурених грузин, а то й змусити перехреститися природно

схильних до містики братів Коваленських... Втім, як свідчать очевидці, урочисті заходи пройшли спокійно і скінчилися обідом, балом та вечерею у головнокомандувача.

Події у Грузії йшли своєю чергою. У приміщенні Верховного Грузинського Правління в перші часи зберігалися знаки царської інвеститури, подаровані колись Георгію XII. Відібрати їх у цариці Марії Георгіївни було доручено делікатному Сергію Тучкову, що він і зробив, як зізнається, не без труднощів етичного порядку. Цей наказ розлютив усі прошарки грузинського суспільства. Вдова останнього грузинського царя відмовилася повернути шаблю і два ордени, пожалувані колись її чоловікові, на володіння якими вона пізніше отримала дозвіл на височайшому рівні. З дарованими грузинському дворянству орденами вийшов й інший казус. Ще у листопаді 1801 року Кноррінг повідомив царевичу Давиду, що йому був пожалований орден святого Олександра Невського, але Давид не отримав його через свою відставку. Натомість царевичу Вахтангу Іраклійовичу влітку 1802 року був представлений орден св. Анни, але супровідна грамота була виписана на орден св. Олександра Невського. Царевич Вахтанг, – констатує Микола Дубровін, – «прийняв це за своє приниження та як відчутну образу» (17, 446).

Росія вкладала величезні гроші у розбудову нової губернії. Кошти знаходились у розпорядженні губернатора краю та його помічника. Як пише Микола Дубровін, Коваленські виклопотали собі право змінювати інструкції з облаштування губернії згідно з ситуацією і не мали над собою «прокурора»-аудитора. Але такі довгоочікувані російські інвестиції та відчутні зміни на краще у благоустрої краю довго не могли примирити патріархальну свідомість традиційного суспільства Грузії з новим способом управління. До справи про бунт було долучено звернення 69 грузинських дворян до імператора, в якому вони від імені усіх кахетинських жителів, духовних і світських, «на колінах стоячи» молили Олександра I повернути їм царя замість встановленого «республіканства на французький лад». Інше прохання, підписане 21 червня 1802 року, грузинські дворяни адресували генералу Василю Гулякову, очевидно, втративши повну довіру до головнокомандувача Кноррінга, генерала Лазарева та обох Коваленських. Воно сповнене обурення діями управлінців із наведенням прикладу перебування Грузії під владою Туреччини, Персії чи Дагестану, впродовж якого завойовники ніколи не відміняли в них царського звання, князівства й архієрейства, незважаючи на те, що покорителі були язичниками. Наслідком цієї діяльності став новий сплеск ініційованих губернатором Коваленським суцільних арештів верхівки грузинської знаті.

З такими складнощами проходив визначально омріяний і в цілому прогресивний для грузинського народу процес воз'єднання Грузії з Росією, що вів до розбудови відсталого аграрної країни, економічного розвитку, подолання феодальної роздрібненості тощо. Оскільки ж характер російської державності передбачав рівне підкорення усіх її частин владі, тому надії грузинської верхівки на збереження традицій власної державності та привілеїв не могли збутися. Сучасний російський історик Яків Гордін підкреслює, що задана ще Петром I завойовницька свідомість Росії була заснована на прагненні жорстко включати долучені території в єдину регулярну систему при повному ігноруванні органіки процесу. Для порівняння він наводить характер дій англійців при колонізації земель, основною стратегією яких було залишення місцевої влади під наглядом англійських емісарів і регулярних військ та невтручання у місцеві культи, що зумовило прийняття й затвердження англійського права на завойованих територіях. Примирення давало змогу *поступово* вводити необхідні владі адміністративні реформи, які й так проходили не без проблемних ситуацій. Не здатні ж проводити гнучку політику і раціональну тактику під впливом стійкої інерції імперської експансії, російські генерали не розбиралися хто правий, а хто винний і завжди зверталися до випробуваної методи тотального придушення (19). Англійський історик Моше Гаммер стверджує, що головна проблема Росії в завоюванні Кавказу носила психологічний характер і містилась,

насамперед, у зверхньому ставленні до горців як до «басурманів», «азіатів», «татар», що завжди були у росіян бранними словами (20).

Таким чином, при величезному кредиті довір'я, який мала Росія, хвиля розчарування прокотилася Грузією. Головною проблемою при цьому було відсторонення від управління країною нащадка Багратидів і депортація членів царського дому в Росію. В ніч примусового від'їзду вдова останнього грузинського царя Марія Георгіївна у відчай зарізала кинджалом генерала Івана Лазарева, який прибув за нею*... Діти престарілої цариці Дарії тікали хто куди: в Імеретію, Туреччину, Персію чи йшли простонеба в гори.

В. Т. Наріжний
(1780 – 1825)

Після підписання маніфесту від 12 вересня 1801 року у новий штат чиновників, що відряджалися з Коваленським у Грузію, потрапив ще один наш земляк, майбутній російський письменник українського походження Василь Трохимович Наріжний (1780 – 1825). Він залишився відомим в історії російської літератури як «перший романіст». Однак цей насправді високий титул ніяк не вплинув на гідне визнання цього письменника за його життя і в сучасності. Видання його творів вийшло невдовзі по смерті автора, але впродовж XIX ст., крім добірки рецензій та праці Надії Білозерської (21), воно залишилося поза науковим інтересом. У XX ст. йому було присвячено кілька академічних розвідок (Юрій Манн, Павло Михед, Валеріан Переверзєв, Микола Степанов та ін.), проте без монографічного студіювання. Сплеск зацікавленості творчістю Василя Наріжного на початку XXI ст. обумовлений потужним сатиричним контекстом його

творів, бароковими та бурлескними традиціями національної літератури, описами українського побуту кінця XVIII – XIX ст.ст. тощо. Василь Наріжний працював в управлінському апараті губернатора Грузії впродовж 1802 – 1803 рр. Під впливом кавказьких вражень він написав свій перший роман «Чорний рік, або Гірські князі», який був опублікований лише після його смерті. Основний пафос історичного роману самовидця становить викриття антигуманного характеру політики найвищої адміністрації грузинської губернії тих років, зневаги її представників до культури, звичаїв, особливостей національного характеру місцевих жителів, нехтування їх людською гідністю.

Між тим, у Петербург летіли численні скарги на губернатора та головнокомандувача Грузії. За рішенням імператора, восени 1802 року для наведення порядку в Грузії був призначений князь Павло Дмитрович Циціанов, який прибув у Тифліс 1 лютого 1803 року (22, 48). Як свідчить Сергій Тучков, він почав свою діяльність з переслідувань обох Коваленських: «Гоніння його проти Коваленських посилилися. Він шукав будь-яких способів їх погубити. Врешті-решт, без усяких на те причин, він відсторонив одного від посади губернатора, а іншого – віце-губернатора, віддав під суд і вислав із Грузії» (16,

* В публікації білгородського журналіста й історика Анатолія Олексійовича Танкова «Грузинська цариця в Білгороді» («Історичний вісник», № 3, 1901) містяться витримки з архівних джерел, що мають відношення до факту й обставин утримання цариці Марії Георгіївни у Білгородському жіночому монастирі впродовж 1803 – 1811 років. На заслання виїхала вся царська родина, кілька грузинських дворян і дворянок, священник, дякон і прислуга. З донесення білгородського городничого: «Царица на вид довольно свежа, 34-х лет от роду, царевичам: Жебраилу 18 лет, Илию 14, Окропилу 10, Ираклию 6; царевне Тамаре 17 лет, а Анне 3 года. Жебраил имеет два горба — спереди и сзади». Незважаючи на тяжкий характер злочину, Олександр I виділив на утримання цариці та її свити суму в розмірі 11053 рублів на рік, а після її скарг на злидарство збільшив до 14 000. Марію Георгіївну офіційно титулували «її високістю», старші сини Михайло і Давид перебували на військовій службі у Санкт-Петербурзі, Баграт – у Москві, а пізніше й молодші сини були прийняті до кадетського корпусу. У Білгороді опальну грузинську знать побоювалися і навіть дозволили певний час усій свиті разом із чоловіками жити при цариці у келіях жіночого монастиря, що було заборонено його статутом. Місцеві жителі ходили дивитися на христоробивих екзотичних в'язнів, завжди одягнених у національні костюми, у монастирську церкву. Згодом цариця отримала змогу проводити загородні прогулянки під наглядом конвою, а 1811 року – переїхати в Москву.

206). Можливо, раптова відставка стала їх щастям, оскільки, за свідченням Сергія Тучкова, відразу після від'їзду опальних правителів країну вразила масова епідемія чуми, що забрала три чверті її населення. Імовірно, з Коваленськими були відправлені й набрані ними чиновники, серед яких – Василь Наріжний, що також повернувся в Росію 1803 року. «Мотиви виїзду Наріжного на таку незвичну службу, рівно як і майже раптового звільнення, знов-таки, невідомі», – писав про нього Юрій Манн, автор однієї з найдокладніших на сьогодні праць про життя і творчість Василя Наріжного (23, 9). У світлі окреслених у пропонованій розвідці подій, принаймні питання причин раптового звільнення майбутнього письменника зі служби у Тифлісі, нині прояснено.

Ще 1785 року Григорій Сковорода у листі до свого улюбленця Григорія Коваленського благав його не захоплюватися надто гонитвою за мирськими багатствами й чинами, очевидно, відчуваючи в ньому потенціал людини амбіційної та владної: «Сія проклятая жажда (Auri Sacra Fames) – лихолубіє, лихвоиманіє. Излишняя зѣльность и злая излишность нарицается у премудрых sicca ebrietas, сирѣчь душевное п'янство, горѣ телѣсного. <...> Скажи, молю: может что быть горѣ, как пить и раздражать жажду? Умилосердися, сыне мой! Не разжигай себѣ день от дне адскія жажды. Пощади душу твою. Дай покой и ослу твоему. Бѣсная душа изнуряет, аки скотину, и скотскую нашу часть. Почто убѣгаеши скудости, да погрузиши себе в горшее всегубительство? <...> Зри! Колико люблю тебе, яко обличаю тя!» (24, 1282). Григорій Коваленський любив свого наставника і вельми поважав його, але вочевидь, не дуже дослуховувався до його порад...

Цей невеличкий історичний екскурс в обставини життя родини Михайла Коваленського дозволив з'ясувати ще одну цікаву деталь. Дослідники творчості Василя Наріжного цілком справедливо вбачають в образі алегоричної фігури Івана Особняка з роману «Російський Жільблаз...» прообраз Григорія Сковороди. Звідки автор міг знати про спосіб життя і думання на ту пору локально відомого слобожанського любомудра? Швидше за все, від Григорія Коваленського, за часів роботи під його керівництвом у Верховному Грузинському Правлінні.

***

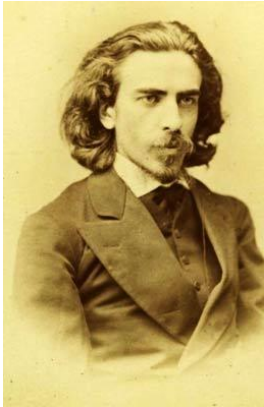

С. М. Соловійов
(1885 – 1942)

Подальше дослідження генеалогії роду Михайла Коваленського пов'язане з висвітленням долі й філософської спадщини його прямих нащадків, найбільш відомим із яких став поет, філософ і священник греко-католицької церкви Сергій-Соловійов-молодший. Саме його бабусі, дитячій російській письменниці Олександрі Григорівні Кареліній-Коваленській (1829 – приблизно 1912), що вийшла заміж за онука Михайла Івановича Коваленського, належала ідея передачі сквородинівського архіву діда Московському Публічному і Румянцевському музеям, що відомо з бібліотечного напису на першій сторінці знаменитого зошита (25) у шкіряній оправі, 131 аркуш якого складають автографи та списки творів і листів Григорія Сковороди до Михайла Коваленського й інших осіб. Олександра Григорівна розуміла, яке значення ці рукописи мають для історії. Після її благородного вчинку науковий загал отримав можливість масштабного студіювання творчого доробку й епістолярію Григорія Сковороди. Про своїх предків за материнською лінією – роду Коваленських, Сергій Соловійов наводить багато цікавих фактів.

Питання крові є найтемнішим питанням у світі, – казав один із героїв булгаківського роману «Майстер і Маргарита». Сергій Соловійов-молодший відзначив у біографії свого

дядька Володимира Соловйова, що мати російського велетня духу, дружина видатного російського історика Сергія Соловйова-старшого (1820 – 1879) Поліксена Володимирівна Романова походила з україно-польського роду Вржеських і мала відношення до роду Григорія Сковороди (26, 5). Якщо Поліксена була двоюрідною онукою Григорія Сковороди, то він і самому Сергію Соловйову доводився двоюрідним прапрадідом. Хто була дружина морського офіцера Володимира Романова, що жив на межі XVIII – XIX століть (мати Поліксени Володимирівни), і чи зійшлося в одній особі генеалогічне древо Сковороди – Коваленських – Соловйових ще треба з'ясувати, щоб підтвердити або спростувати родинну легенду стосовно належності Поліксени до роду Сковороди.

В. С. Соловйов
(1853 – 1900)

Так чи інакше, праці Володимира Соловйова написані у сквородинівській манері – як синтез художньої літератури, християнської публіцистики і філософії. Україно-польським корінням свого роду Сергій Соловйов пояснює тяжіння Володимира Соловйова до католицизму і критики візантизму, а в його портретах раннього періоду вбачає відчутні етнічні українські риси (26, 7). Про сквородинівський вплив на формування метафізичної концепції Володимира Соловйова, включно з концепцією вічної жіночості, чітко вказав філософ початку XX ст. Володимир Ерн як на «глубочайшую основу новой чисто русской метафизики» у своїй ґрунтовній праці «Григорій Сковорода» (1912), яка й нині не втратила свого значення. Незважаючи на те, що це твердження рішуче відкинули такі поважні дослідники російської філософської думки, як Густав Шпет, Дмитро Філософов, Борис Яковенко у

своїх негативних рецензіях на книгу Ерна, вважаємо, що це питання також варте спеціального дослідження фахівців-філософів.

Додаток.

Портрет Поліксени Володимирівни Романової-Соловйової, матері видатного російського філософа XIX ст. Володимира Сергійовича Соловйова (1853 – 1900), демонструє виразну генетичну схожість із Григорієм Сковородою. Надається у порівнянні з єдиним прижиттєвим портретом Сковороди, написаним слобожанським художником Г. Лук'яновим 1794 року. Передрукований з видання: Соловьев С. М. Мои записки для детей моих, а если можно, и для других. Съ портретами. – СПб.: Кн-во «Прометей» Н. Н. Михайлова, 1877. – 174 с.

1. Махновець Л. Є. Григорій Сковорода. Біографія. – К., 1972.
2. Багалий Д. И. Издание сочинений Г. С. Сковороды и исследования о нем (историко-критический очерк) // Сковорода Г. С. Сочинения, избранные и редактированные проф. Д. И. Багалием. Юбилейное издание (1794 – 1894). – Харьков, 1894.
3. Соловьев С. М. Дневники. Воспоминания / Под ред. А. М. Кузнецова // «Новый мир». – № 8, 1993.
4. Рындин И. Ж. Коваленские / История, культура и традиции Рязанского края // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.history-ryazan.ru/node/10706>.
5. Шевырев С. П. История императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею. 1755 – 1855. – М., 1855.
6. Дружество (испытанное), нравоучительная сказка [Соч. г. Мармонтеля; перевод с Французскаго]. – СПб., 1771.
7. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 т. / Під ред. В. І. Шинкарука, В. Ю. Євдокименка, Л. Є. Махновця. – К., 1973. – Т. II.
8. Русский архив. – М., 1876. – Кн. 1.
9. Лепехин М. П. Коваленский Михаил Иванович / Словарь русских писателей XVIII века [Под ред. А. М. Панченко] // Электронные публикации института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=1106>
10. Кочеткова Н. Д. Грибовский Адриан Моисеевич / Словарь русских писателей XVIII века [Под ред. А. М. Панченко] // Электронные публикации института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskiydom.ru>.
11. Лепехин М. П. Коваленский Михаил Иванович / Словарь русских писателей XVIII века: [Под ред. А. М. Панченко] // Электронные публикации института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=1106>
12. Шевыревъ С. П. Коваленский М. И. // Русский биографический словарь: В 25 т. – Т. VIII. – СПб., 1903.
13. Жихарев С. П. Записки современника. – Л., 1989. – Т. I: Дневник студента. – 312 с.
14. Офіційний сайт с. Ряженое Ростовской области РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rjzhenoe.ru/history.html>.

15. Потто А. В. Кавказкая война: В 5-ти т. – Т. I: От древнейших времен до Ермолова [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/26.html>
16. Тучков С. А. Записки Сергея Александровича Тучкова: 1766 – 1808 / Ред., вступ. ст. К. А. Военского. – СПб, 1908.
17. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. – СПб. – Т. III, 1886.
18. Рескриптъ генералу Кноррингу отъ 15-го ноября 1800 г. // Авалов З. Д. Присоединение Грузии къ Россіи. – Изд. 2-е. – СПб., 1906.
19. Гордин Я. А. Кавказ: земля и кровь. Россия в кавказкой войне XIX века. – СПб., 2000.
20. Гаммер М. Шамилъ. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана [Пер. с англ. В. Симакова]. – М., 1998.
21. Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный. – Изд. 2-е. – СПб., 1896.
22. Очерки истории Грузии: В 8-ми т. / АН ГССР, Ин-т ист., археол. и этнографии. – Тбилиси. – Т. 5: Грузия в XIX веке [Ред.: М. Гаприндашвили, О. Жордания], 1990.
23. Манн Юрий. У истоков русского романа // В. Т. Нарезный. Собрание сочинений в 2 томах. – Т. 1. – М., 1983.
24. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2010.
25. Відділ рукописів Інституту літератури НАН України, ф. 86, № 24.
26. Соловьев С. М. Биография Владимира Сергеевича Соловьева // Владимир Соловьев. Стихотворения. – 7-е изд., доп. / Под редакцией и с предисловием С. М. Соловьева. – М., 1921.

**«СВЯТОЙ ВЛАДИМИР» ЗА ДУНАЕМ:
РОССИЙСКИЕ НАГРАДЫ НИКОЛЫ ПАШИЧА***

А.Л.Шемякин

(доктор исторических наук,

Институт славяноведения Российской Академии Наук, Москва)

У статті розглядається історія російських нагород Ніколи Пашича – видатного державного діяча незалежної Сербії та Королівства сербів, хорватів і словенців, одного з головних творців «Першої Югославії».

The history of the Russian rewards of Nicolai Pashich is examined – prominent statesman of the independent Serbia and Kingdom of Serbians, Croats and Slovenci, one of the main creators of «First Yugoslavia» in the article.

Среди сербских политиков, общественных и военных деятелей XIX – начала XX в. немало кавалеров российских орденов. Вспомним хотя бы портрет Карагеоргия кисти В.Л. Боровиковского, на котором вождь инсургентов Первого Сербского восстания изображен с Анненской лентой через плечо. Известны фотографии Вука Караджича с «коронованой» Анной на шее. «Отец» сербской независимости Йован Ристич «обрел» Станислава, Анну и Александра Невского. Митрополит Михаил – воспитанник Киевской духовной академии – прибавил к ним Владимира 2-й степени. За блестящие победы над австрийцами в 1914 г. Верховный главнокомандующий, принц-регент Александр Карагеоргиевич, уже имевший Андрея Первозванного, был пожалован Георгием 3-го класса. Кстати, высшим орденом Российской империи ранее награждались и его отец король Петр I (получивший в 1914 г. к нему мечи), и лютый враг династии Карагеоргиевичей – князь Милан Обренович. Но это были венценосцы!

В связи с вручением сербским подданным российских орденов случались и казусы. Так, посланник в Петербурге Алимпие Васильевич, по окончании своей миссии в 1893 г., отказался принимать Станислава 1-й степени, полагая, что ему, как «дипломатическому представителю первого ранга, пристало получить Белого Орла или хотя бы Св. Анну». По воспоминаниям дипломата, «он швырнул орденскую коробку на стол товарища министра иностранных дел Н.П. Шишкина и ушел». Назавтра серба насилу уговорили взять орден с обещанием исправиться. Васильевич принял «оскорбительного» Станислава, поклявшись никогда его не носить (1, 162). Но... тщеславие крестьянского сына оказалось сильнее принципов – сохранилось его фото в парадном мундире с треуголкой в руках и красно-белой лентой во всю грудь.

На фоне увешанных крестами и звездами сербских деятелей выделяется фигура Николы Пашича. Многолетний премьер и лидер Народной радикальной партии, наиболее последовательный русофил во всей Сербии, он осыпан наградами из Петербурга особенно щедро. Пашич многократно бывал в российской столице, добился полного доверия к себе со стороны властей и накрепко привязал, как тогда говорили, «маленький

---

* Пашич Никола (1844-1926) – виднейший государственный деятель независимой Сербии и Королевства сербов, хорватов и словенцев. По образованию инженер-строитель: в 1872 г. окончил Высшую политическую школу в Цюрихе. Во время пребывания в Швейцарии сблизился с русской революционной эмиграцией. Основатель (1881) и бессменный шеф Народной радикальной партии – самой влиятельной политической организации в Сербии. В 1891-1926 гг. 22 раза занимал посты премьер-министра Сербии и Королевства СХС. Один из главных творцов «Первой Югославии».

сербский плот к могучему русскому кораблю», понимая, что без помощи России его страна не выполнит своих национальных задач...

Но начинал Никола с барабанным боем, как заговорщик и бунтарь. Друг русских нигилистов, он взял от них идею *неповторения* пути Западной Европы, чреватого для его земляков разрушением традиционной культуры и отчуждением от национального бытия. Защита исконных начал по формуле: «сербский народ – сообщество равных»; общинного, коллективистского духа (в противовес идущему с Запада агрессивному индивидуализму), – объявлялась главной задачей. Сама по себе эта традиционная модель не была самоцелью. В условиях все еще незавершенного процесса сербского освобождения и объединения она становилась средством (и формой) консолидации сербов – единство интересов в обществе позволяло сохранять устойчивость народного духа и высокую степень мобилизационной готовности как важнейшие внутренние предпосылки будущего освобождения.

Потому-то Пашич, вместе со своими радикалами, и выступил против князя Милана Обреновича, когда тот в начале 1880-х гг. перевел вектор внешней политики с Петербурга на Вену, олицетворявшую столь «ненавистный» Запад. Конфликт завершился неудачным Тимокским восстанием (1883), и Пашич был вынужден шесть лет скрываться за границей. Но и монарх не смог умиротворить страну. После поражения в войне с болгарми в 1885 г. кризис в Сербии обострился, и в феврале 1889-го Милан отрекся от престола. А несколько месяцев спустя беглый вожак радикалов триумфально вернулся в Белград, сразу же заняв ключевое место в иерархии новой власти.

В феврале 1890 г. Пашич впервые посетил Петербург с официальным визитом в качестве председателя Народной скупщины и мэра сербской столицы. Всего за год до этого он скитался по России как политэмигрант, живя на скромное пособие Славянского благотворительного общества... Ныне же пришла долгожданная сатисфакция – Александр III дал сербскому гостю аудиенцию, пожаловав ему первый орден. «Милостивый государь Николай Петрович! – обращался к Пашичу министр иностранных дел России Н.К. Гирс. – Государю императору, во изъявление высочайшего к Вам благоволения, благоугодно было, по случаю приезда Вашего в Санкт-Петербург, пожаловать Вас кавалером ордена Святого Станислава 1-й степени» (2).

А еще год спустя, когда недавний изгнанник стал главой правительства (подобные фантастические взлеты случались в истории Сербии неоднократно), – состоялась поездка малолетнего короля Александра Обреновича в Россию. Монарха сопровождали Пашич и регент Йован Ристич. Александр III был доволен, что первый зарубежный вояж крестник его отца совершил на берега Невы, пообещав сербам помощь и покровительство. И Пашич возрадовался: после многолетнего «замерзания» отношения с Россией налаживались, тем более, что инициаторами оттепели были радикалы. В Петербурге оценили такой поворот и наградили сербского премьера орденом Белого Орла, минуя следующую за Станиславом Анну. Случилось это в августе 1891 г.

Но руководить политикой Сербии Пашичу пришлось недолго – уже весной 1892-го он подал в отставку. Маятник политической судьбы опять закачался, причем амплитуда была значительной: от премьерского кресла до каземата, от монарших милостей до нового изгнания. Так продолжалось до 29 мая 1903 г., когда в результате военного переворота на сербский престол взошел внук Карагеоргия – король Петр... Дважды беглец возвратился в большую политику.

В очередной раз вопрос о награждении Пашича встал в 1907 г. – в связи с новым торговым соглашением с Белградом. 18 ноября российский посланник В.С. Сергеев докладывал министру иностранных дел А.П. Извольскому: «За целым рядом заключенных Сербией торговых договоров с иностранными державами... последовало пожалование соответствующих орденских знаков отличия... Так, г. Пашич получил

орден Почетного Легиона большого креста», причем, что немаловажно, его «впервые удостоился сербский государственный деятель». Обо всем этом Сергеев информировал шефа «на тот случай, если бы Вам угодно было признать своевременным пожалование сербского министра иностранных дел знаком Монаршей милости» (3).

Александр Петрович Извольский – экзальтированный, самолюбивый аристократ и сугубый западник по определению, не любил Пашича – недоверчивого и молчаливого плебея, византийца до мозга костей. Мало того, он его весьма опасался: скрытая, но грозная энергия сербского премьера, вкупе с немалой популярностью в России, могли принести вред балканской политике министра. «Что хочет этот старый заговорщик? – зло спрашивал Извольский сербского посланника Димитрие Поповича. – Он хочет меня свалить? Что ж, пусть попробует» (4, 46-47). Понятно, что при таком отношении рассчитывать на очередное поощрение Пашичу не приходилось. Впрочем, он и не догадывался о мелкой интриге русского коллеги по цеху.

В ответ на депешу Сергеева его начальник отправил в «сферы» следующее свое суждение: «Сербский министр иностранных дел г. Пашич удостоился уже в 1891 г. награждения орденом Белого Орла. По поводу возбуждаемого ныне вопроса о новом награждении г. Пашича, ввиду состоявшегося заключения торгового договора между Сербией и Россией, надлежит заметить, что следующей по очереди орденской наградой для г. Пашича был бы орден Александра Невского». Но поскольку «означенный орден жаловался до сего времени лишь представителям великих держав», то «награждение г. Пашича, как министра второстепенной державы, являлось бы беспремерным».

Очевидно, что движимый ненавистью к Пашичу Извольский лукавил: еще в 1881 г. Александровскую ленту получил митрополит Михаил, а в 1891-м (во время совместного с Пашичем визита в Петербург) – Ристич. Да и что такого, если бы это награждение впрямь было «беспремерным» – французы ведь дали ему, первому из всех сербов, большой крест Почетного Легиона... Дабы не показаться совсем уж невежей, Извольский посчитал, что «наиболее соответствующей наградой» для Пашича «было бы пожалование ему ценного подарка из Кабинета Его Императорского Величества...» (5). Но, увы, даже такая «малость» осталась на бумаге.

Идея Высочайшего подарка всплыла год спустя, в ноябре 1908-го, когда Пашич вместе с тогдашним престолонаследником королевичем Георгием прибыл в Петербург для переговоров по случаю объявленной Венной аннексии Боснии и Герцеговины. И снова Извольский, практически сдавший боснийские земли в Бухлау шефу австро-венгерской дипломатии Алоису фон Эренталю, повел свою старую интригу. Обратимся к черновику записки министра императору, который говорит куда больше, чем тщательно отделанный окончательный текст: «Ввиду предстоящего отъезда из Петербурга прибывшего сюда с особой миссией бывшего сербского министра-президента Пашича, переговоры с коим по поводу настоящего политического положения на Балканах благополучно окончились, Вашему Императорскому Величеству, быть может, благоугодно будет пожаловать ему знак Всемиловейшего благоволения. Так как пожалование г. Пашичу, имеющему уже Белого Орла, высшего ордена могло бы быть несвоевременным в виду настоящего политического положения, то осмеливаюсь полагать, что наиболее подходящим для него знаком благоволения был бы подарок от Высочайшего имени, *соответствующий по своей ценности высокому положению, занимаемому в Сербии г. Пашичем*» (6).

Ссылка на несвоевременность новой награды Пашича неубедительна – 19 октября королевич Георгий получил Александра Невского. И даже предлагая подарок, Извольский старался снизить его престиж – выделенная фраза в проекте записки вычеркнута. 5 ноября Пашичу была пожалована «яшмовая, украшенная золотом и бриллиантами, табакерка с вензелевым изображением Высочайшего Имени» стоимостью 1349 рублей (7).

В марте 1910 г. состоялся визит сербского короля Петра I в Россию – тем более значимый для сербов, что это была первая зарубежная поездка их монарха со времени занятия престола после Майского переворота 1903 г. В сопровождении премьер-министра Пашича и других членов правительства он проехал в Петербург через всю Россию, сделав остановки в Киеве и Москве. Везде делегацию единоверных сербов встречали сердечно и с восторгом. По воспоминаниям генерала Н.А. Епанчина (директора Пажеского корпуса, где ранее обучался и Александр Карагеоргиевич), «король мне говорил, что очень доволен приемом, который был ему оказан в России; особенно на короля произвела впечатление встреча со стороны народа вообще, особенно в Москве, и еще сильнее было впечатление в Киеве, где народ оказал королю особенно сочувственный прием» (8, 345). И В.Ф. Джунковский – московский губернатор – зафиксировал, как «король проехался по улицам Москвы и был везде встречен с восторгом» (9, 478). Помолвившись в Иверской часовне, он «проехал в Сербское подворье, где уже шло богослужение» (9, 478). Здесь, в церкви Свв. Кира и Иоанна на Солянке, сербский монарх и его первый министр оставили автографы в книге почетных гостей (10).

В столице Империи состоялись переговоры с Николаем II, увенчавшиеся гала-обедом в Петергофе на несколько сот персон. Получив Андреевскую ленту, король Петр решил с царем вопрос о браке дочери: год спустя королева Елена Петровна вышла замуж за князя императорской крови Иоанна Константиновича, или Иоаннчика, как его звали в семье (старший сын великого князя Константина Константиновича (поэта К.Р.), правнук Николая I. По закону 1885 г. правнуки императоров получали титул *князя императорской крови*), нашедшего свой земной конец в алапаевской шахте в роковом июле 1918-го... Никола Пашич торжествовал – Карагеоргиевичи и Романовы, наконец, породнились.

Понимая, что во время визита короля Петра без наград не обойтись, Извольский телеграфировал посланнику в Белграде Н.Г. Гартвику: «Прошу сообщить по телеграфу, какие русские знаки отличия могут быть испрашены, по мнению Вашему, Пашичу и всем остальным лицам» (11). Гартвиг высказался однозначно: «Пашичу, имеющему Белого Орла, – Александра Невского» (12). Однако Извольский интригу свою не оставил – «Испрашиваю Всемилостивейшее соизволение Вашего Величества на пожалование председателю совета министров Николаю Пашичу бриллиантовых знаков к имеющемуся у него ордену Белого орла...» (13). 18 марта, с согласия императора, оные «знаки» (исполненные фирмой ювелира Гана – ценой в 3500 рублей) были вручены кавалеру.

Заметим, что орден Белого Орла с бриллиантами являлся наградой исключительно для иностранцев. Из 22 пожалований граждане России не получили ни одного. Особенно почему-то ценили его восточные монархи. Из балканских политиков его удостоились Пашич, сербский министр иностранных дел Милован Милованович и военный министр Болгарии генерал Паприков (14, 9).

Но Александра Невского Пашич все-таки получил – после отставки Извольского. И повод казался совсем будничным: «По случаю приезда в Москву на открытие памятника Александру III в мае 1913 г.» (15). Так писалось на бумаге, мы же напомним, что весна 1913-го – это время окончания Первой Балканской войны и возникших между победителями разногласий по поводу раздела отвоеванных у турок территорий; время угроз Белграду со стороны Вены и уговоров его же из Петербурга. А коли так, то становится ясно, что сербский премьер оказался в Белокаменной не только затем, чтоб лицезреть, как спадает покров с монумента отцу императора. Как явствует из личных бумаг Пашича, он провел переговоры с Николаем II, главой правительства Коковцовым, министрами Сазоновым и Сухомлиновым (16)... Да и орден-то, думается, получил не только «по случаю приезда», но и за выигранную войну. Ведь еще 26 марта канцелярия

министерства императорского двора «покорнейше просила» первый департамент МИД «вручить по назначению прилагаемую Высочайшую грамоту на пожалованный... Николаю Пашичу орден Святого Благоверного Великого Князя Александра Невского» (15). Как бы там ни было, 5 июня Гартвиг уведомлял начальство о ее «исправном получении и передаче по назначению» (17).

Последний визит Пашича в Россию состоялся в апреле-мае 1916 г. Шла Великая война. Только что завершилась «Сербская Голгофа» – труднейший переход сербов через албанские перевалы на побережье (в зимних условиях, порой без куска хлеба) и переправа на греческий остров Корфу... Оттуда принц-регент Александр в сопровождении премьера отправился в поездку по союзным столицам. Рим, Париж и Лондон они посетили вместе, в Петроград же Пашич отбыл один – регент остался во Франции подлечиться.

Поездка в Россию прошла триумфально. Посланец маленького, но не сдавшегося народа был встречен русской публикой с полнейшим восторгом. В его честь устраивались грандиозные приемы: 25 апреля в петроградской «Астории» присутствовало 300 человек, а 29-го в московском «Метрополе» людей было в два раза больше. (В Москве даже меню банкета было выдержано в духе «манifestации» – «Суп славянский. Бульон московский. Филе из судака по-чешски. Жаркое. Салат по-сербски. Соуса: польский и хорватский». В этом вся Москва – широкая, хлебосольная, славянская. Не то, что европейский Питер с его «кремом шампиньон» и «севрюгой по-английски», как кушали в «Астории»... И Пашич в Первопрестольной чувствовал себя лучше: гулял, ходил по магазинам, посетил снарядный завод, Сокольнический трамвайный парк, Рублевский водопровод: бывшего мэра Белграда интересовала организация городского хозяйства). Общественные организации жертвовали средства в пользу сербов. Петроградский комитет помощи Сербии дал 70 тысяч рублей, московская городская дума – 100, московские же славянский комитет и земская управа – соответственно 40 и 10, киевские городские власти – 25 тысяч, а одесские – все 30.

Это был звездный час Пашича. Официальная Россия в ходе переговоров во многом сблизилась свою позицию с сербской, а 20 апреля премьер был пожалован орденом Святого Владимира 1-й степени, наградой высокой и редкой. По сообщениям петроградских газет, министр иностранных дел С.Д. Сазонов лично вручил ее Пашичу (18). На следующий день он и его свита отправились в Царское Село на встречу с Николаем II. Причем, как писали те же газеты, «во время приема Пашич был в ленте ордена Св. Владимира 1-й степени» (19).

После аудиенции сербы были приглашены к завтраку в кругу семьи императора – в библиотеке Александровского дворца к гостям присоединились Александра Федоровна, царевны и наследник Алексей, который, как заметил Пашич в беседе с журналистом А.А. Пиленко, «оказывается, первый раз завтракал в большом обществе» (20). Столь же радушный прием Пашич встретил в Москве (где состоялось специальное заседание городской думы), Киеве и Одессе, куда он прибыл в начале мая для инспекции Сербской добровольческой дивизии. В середине месяца он отбыл на Корфу в прекрасном расположении духа.

Однако не прошло и года, как монархия в России пала, а еще через восемь месяцев к власти пришли большевики. Они делали ставку на другие силы...

* * *

Итак, Никола Пашич «собрал» солидную коллекцию российских орденов. Четыре «кавалерии» и бриллиантовые знаки – немало и для доморощенного чиновника высокого ранга. Но спрашивается, а был ли он достоин такого внимания? Как сам-то относился к России, причем вне руслу официальной политики?

Пашич был связан с Россией глубокой внутренней связью. Можно привести немало деталей, которые обычно ускользают от внимания историков, толкующих об одном лишь политическом интересе его к ней.

В 1925 г. – на закате поздней «осени патриарха» сербской политики – его супруга Джурджина писала родственнице: «Никола всегда себя чувствует хорошо за границей» (это письмо хранится у младшего внука Николы Пашича – Джордже). Особенно справедливо это замечание применительно к России. Пашич любил ее, любил в ней бывать, ощущая себя здесь своим, – его и величали не иначе как «Николай Петрович». Любил общаться с русскими, иногда, правда, перегибая палку: во время торжественных приемов нередко здоровался за руку с лакеями в ливреях. Любил говорить по-русски, что, бывало, тоже приводило к казусам. Как вспоминал Д. Попович, однажды Пашич говорил без переводчика с одним русским генералом. Но так, что после разговора тот удивленно заметил соседу: «А я и не думал, что сербский язык так похож на русский» (21, 144). В бытность посланником в Петербурге (1893-1894), расписываясь в книгах посещения важных персон, он всегда выводил: «Николай Петрович Пашич» – книга визитов тогдашнего цесаревича Николая Александровича сохранила такую особенность (22). И даже во время официальных приездов в Россию данная практика не менялась. В 1891-м, просматривая список сербской делегации, сопровождавшей короля, Пашич приписал напротив своей фамилии по-русски: «Николай Петрович» (23). Ну нравилось ему так! А в апреле 1916 г., подтверждая получение от московской городской думы крупной суммы на помощь сербам, он начертил: «Николай Петрович Пашич. Министр Председатель Сербский» (24). Расписка тиражировалась газетами – хозяевам было приятно (25).

И в наградных делах он оставался верен себе. Заведенный порядок требовал, чтобы иностранцы, каких российское правительство предполагало отметить, заполняли особую анкету с упоминанием прежней награды. Сохранилось немало таких анкет, где Милован Милованович или, скажем, Мирослав Спалайкович (сербский дипломат) сообщали о том по-французски. Не то Пашич! Он знал французский, но перестал бы себя уважать, если бы не указал по-русски, что последний его орден – это «Белый Орел с алмазами» (26). Мелочи, скажет кто-то. Детали, ответим мы, говорящие куда больше об истинном состоянии души, чем все официальные заверения в любви и дружбе.

Даже в быту, о чем уж совсем редко упоминается при описании жизни политиков, Никола Пашич был каким-то полурусским. Летом, к примеру, любил носить чесучовую пару, как помещик средней руки. На кухне у него стоял большой тульский самовар. Среди столового серебра в хозяйстве Пашичей имелось 12 русских ложек с инкрустациями, чайный сервиз и 6 чарок для водки, которую он, правда, не пил. А в кабинете был особый шкафчик с собраниями сочинений И.А. Гончарова, Л.Н. Толстого и других классиков. На стенах дома на Театральной (ныне – Французской) улице висели картины художника Байкова и русские иконы в старых окладах. И в церкви он обычно крестился, отбивая поклоны в пояс, что также было совсем не «по-сербски».

В июле 1918 г. Пашич выдавал замуж младшую дочь Паву. Венчание проходило в русской церкви в Ницце. Год спустя, сообщая о рождении внучки, Джурджина писала ему из Лондона: «Пава чувствует себя хорошо, так, как и девочка. Крестить ее будет русский священник, ибо сербского здесь нет. Я пишу об этом, зная, что тебе будет приятно» (27).

Есть, наверное, какая-то связь между «русским крещением» и дальнейшей судьбой Катарины Рачич: в 1940 г. она вышла замуж за князя Теймураза Багратион-Мухранского (Теймураз Багратион-Мухранский (1912-1992) был рожден в «неравнородном» браке. Его отец – князь Константин Багратион-Мухранский и мать – княжна императорской крови Татьяна Константиновна Романова (дочь великого князя Константина

Константиновича, сестра Йоаннчика и золовка Елены Сербской) вступили в брак в 1911 г.). Венчали молодых в Топчидерской церкви русские священники. Присутствовала и старая Джурджина (28). Стоя позади, она, должно быть, вспоминала своего Николу, – несомненно, он был бы доволен. Ведь только она знала этого скрытного балканца до конца. А потому совсем неслучайно, что, когда в декабре 1926 г. Пашича хоронили, на груди у него лежала русская икона Святого Спиридона в драгоценном окладе, а в его «отпевании и погребении приняли участие русское духовенство и русский хор». Все это – «по желанию супруги», как извещало эмигрантское «Новое время» (29). Пашич лежал в ореховом гробу, усыпанном алыми гвоздиками и белыми розами. У одра стояло 128 венков. Среди орденов, что несли курсанты Военной академии, в первом ряду были Белый Орел и Владимир 1-й степени...

Где же теперь награды Николы Пашича? Увы, неизвестно. Из всех пожалований сохранилось одно серебряное блюдо с уральскими камнями, на каком 28 апреля 1916 г. на Николаевском вокзале в Москве он принял хлеб-соль, о чем свидетельствует и надпись на нем: «От московского городского общественного управления 28 апреля 1916 г. министру-президенту Сербии Николаю Пашичу». В 1995 г. младший внук Джордже Пашич передал реликвию в мемориал деда в Заечаре, где 166 лет назад тот и увидел свет.

* * *

Вместо заключения – краткий комментарий к одной поздней фотографии Пашича. Она сделана в 1922 г. в Бухаресте, куда он приехал просить румынскую принцессу Марию выйти замуж за короля сербов, хорватов и словенцев Александра Карагеоргиевича. Так вот, это последний его «парадный портрет»: на груди множество звезд и румынская лента. Но из-под седой бороды виднеется «Белый орел с алмазами» – орден страны, которой уж нет... В этом весь Николай Петрович.

1. Васиљевић А. Моје успомене. – Београд, 1990.
2. Архив внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ). Ф. Славянский стол. Д. 9534. Л. 6.
3. АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 9671. Л. 1-1 об.
4. Поповић Д. Борба за народно уједињење. 1908-1914. – Београд, б/г.
5. АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 9671. Л. 2.
6. АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 8798. Л. 22.
7. АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 8798. Л. 19; Д. 9671. Л. 4.
8. Епанчин Н.А. На службе трех императоров. – М., 1996.
9. Джунковский В.Ф. Воспоминания. Т. I. – М., 1997.
10. Государственный Архив Российской Федерации (далее – ГА РФ). Ф. 601. Оп. 1. Д. 2044.
11. АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 8856. Л. 24.
12. АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 8856. Л. 25.
13. АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 8856. Л. 28.
14. Польского орла ищи на Востоке // Антикварное обозрение. – 2001. – № 3.
15. АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 9671. Л. 5.
16. Архив Југославије. Ф. 143. Фасцикла 2.
17. АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 9671. Л. 7.
18. Биржевые ведомости. – 1916. – 21 апреля (4 мая).
19. Русское слово. – 1916. – 22 апреля (5 мая); Русские ведомости. – 1916. – 22 апреля (5 мая).
20. Новое время. – 1916. – 23 апреля (6 мая).
21. Поповић Д. Никола Пашић и Русија. Из мојих личних сећања // Годишњица Николе Чупића. – Београд, 1937. – Књ. XLVI.
22. ГА РФ. Ф. 601. Оп. 1. Д. 1587. Л. 33 об.

23. АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 9534. Л. 80.
24. Центральный исторический архив Москвы. Ф. 179. Оп. 21. Д. 3453. Л. 10.
25. Русское слово. – 1916. – 29 апреля (12 мая).
26. АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 8856. Л. 55.
27. Архив Српске Академије наука и уметности. Заоставштина Николе Пашића. Бр. 11571/14.
28. Политика (Београд). – 1940. – 28 октобар.
29. Новое время (Белград). – 1926. – 14 декабря.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

<i>Бачинська О.А.</i> Мусульмани в Ізмаїлі під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр.	3
<i>Борисёнок Ю.А.</i> Особенности полонизации на белорусском пограничье.....	8
<i>Гребцова И.С.</i> Деятельность студенческих благотворительных организаций и заведений в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.).....	16
<i>Докашенко Г.П., Докашенко В.М.</i> Міжнародна діяльність українських профспілок радянського періоду.....	27
<i>Дробот І.І.</i> Історіософські ідеї соціально-політичної концепції розвитку суспільства В.Зінківського (1881–1962 рр.).....	33
<i>Дьомін О.Б.</i> Північне Причорномор'я в європейських міжнародних відносинах останньої третини XVI століття.....	40
<i>Казьмирчук Г.Д., Казьмирчук М.Г.</i> Місто Кальник під владою греко-католицької єпархії.....	47
<i>Коцур А.П.</i> Дефініції «національне відродження України», «українське національне відродження» в історіографії XX – початку XXI ст.	53
<i>Коцур В.П.</i> Відображення в науковій літературі 1920-30-х рр. особливостей функціонування молодіжних організацій в умовах становлення тоталітарної системи в Україні.....	57
<i>Коцур Н.І.</i> Наукова та практична діяльність Одеського товариства лікарів у другій половині XIX століття.....	70
<i>Лисенко О.Є.</i> Людський чинник Другої світової війни: український вимір.....	79
<i>Непомнящий А.А.</i> Неизвестные страницы истории крымоведения: к портрету Николая Эрнста.....	88
<i>Орлик В.М.</i> Державні фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції.....	96
<i>Реснт О.П.</i> Землеволодіння в українських губерніях Російської імперії після селянської реформи 1861 р.	109
<i>Розовик Д.Ф.</i> Робота державних органів влади УСРР з українізації	

адміністративного апарату і культурно-освітніх закладів національних меншин республіки у 1920-х роках.....	125
Ткаченко В.М. Історична істина в просторі і часі.....	132
Турченко Г.Ф. Адміністративно-територіальний устрій південноукраїнських земель за денікінщини.....	149
Хмарський В.М. Бессарабська губерньська вчена архівна комісія у контексті розвитку археографії на півдні України.....	156
Циганенко Л.Ф. З історії створення Бессарабського церковного історико-археологічного товариства (1904 – 1912 рр.).....	163
Шевчук Т.С. Сквородинівське коло: родовід Михайла Коваленського.....	168
Шемякин А.Л. «Святой Владимир» за Дунаем: российские награды Николы Пашича.....	186

Науковий вісник Ізмаїльського державного
гуманітарного університету

Історичні науки

Збірник наукових праць

Випуск 30

Українською та російською мовами

*Зважаючи на свободу наукової творчості,
редколегія бере до публікації статті й тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.
Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.
Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.*

*Логотип Ізмаїльського державного гуманітарного університету
розробив Олександр Кара*

Підписано до друку 24. 03. 2011. Формат 60x90/8.
Ум. друк. арк. 27,0. Обл.-вид. арк. 26. Тираж 300 прим. Зам. № 276.

*Віддруковано в редакційно-видавничому відділі Ізмаїльського
державного гуманітарного університету*

Адреса: 68610, Одеська обл., м. Ізмаїл, вул. Рєпіна, 12, каб. 208
Тел.: (04841) 4-82-42
E-mail rioidgu@ukr.net